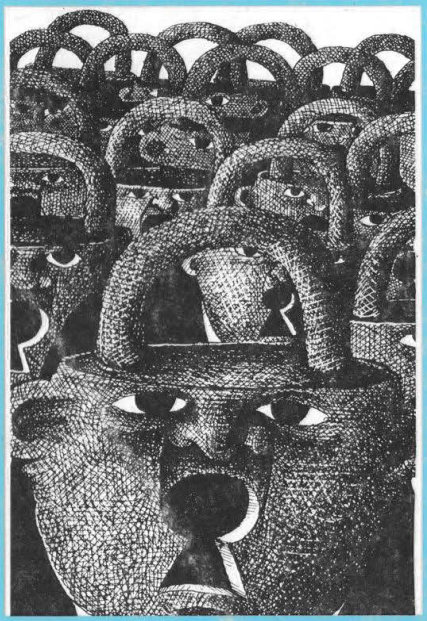
Yıldız Sertel

TÜRKİYE'DE DIŞA DÖNÜK EKONOMİ VE ÇÖKÜŞ

Türkçesi: Ayşen GÜR

TÜRKİYE'DE DIŞA DÖNÜK EKONOMİ VE ÇÖKÜŞ
Yıldız Sertel

alan yayıncılık

ALAN YAYINCILIK : 100
Güncel Sorunlar Dizisi : 16

TÜRKİYE'DE DIŞA DÖNÜK
EKONOMİ VE ÇÖKÜŞ

**L'ECONOMIE EXTRAVERTIE
ET DÉCLIN EN TURQUIE**

1. Basım : Aralık 1988
Dizgi - Baskı : Özlem Kardeşler

alan yayıncılık
ticaret limited şirketi
Başmuhasip Sk. Talas Han
No: 302 Cağaloğlu/İSTANBUL

Yıldız Sertel

TÜRKİYE'DE DIŞA DÖNÜK EKONOMİ VE ÇÖKÜŞ

Türkçesi : *AYŞEN GÜR*

YILDIZ SERTEL

Yıldız Sertel, annesi ve babası Sabiha, Zekeriya Sertel'in Amerika'da bulundukları sırada, 1923'te, New York'ta doğdu. Orta öğrenimini İstanbul'da yaptı. 1943-46 yılları arasında London School of Economics'de ekonomi ve sosyoloji, 1946'dan sonra New York'da Colombia Üniversitesinde eğitim ve sosyoloji okudu. 1948'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Sosyolojik araştırmalara başladıysa da, kısa sürede ayrılmak durumunda kaldı. 1950'de annesi ve babasıyla Türkiye'den ayrılma durumunda kaldı. Önce Paris'te bilimsel araştırmalar yaptı, 1963'den sonra çalışmalarını Bakü'da sürdürdü. 1969'da Paris'e geçen Yıldız Sertel, Vincennes Üniversitesinde öğretim üyeliğini sürdürmekte. Daha önce *Türkiye'de İlerici Akımlar* (Ant Y., 1969) ve *İlerici Akımlar ve Kalkınma Davamız* (Cem Y., 1978) adlı kitapları yayınlandı.

ÖNSÖZ

Üçüncü dünya ülkelerinin borçlu durumu, dünya ekonomisinin başlıca sorunlarından biri haline geldi. Avrupa'da yapılan bilimsel toplantılarda, IMF programlarının çevre ekonomilerine getirdiği tıkanıklık tenkid ediliyor. Üçüncü dünya pazarlarını kaybeden Avrupa sanayiine çare aranırken, dünya kapitalizminin bunalımı, bu bunalımda çevre ülkelerinin yeri sorunları ortaya çıkıyor. Birbiri arkasından Brezilya, Meksika, Mısır ve daha bir çok ülke, IMF koşullarının getirdiği yıkımdan ötürü feryadı basıyor, moratoryum ilan etmek, IMF'den kopmak, Avrupa'dan yardım veya arabuluculuk istemek gibi çareler arıyorlar.

«Dışarıya Dönük» ekonomi politikasının Türkiye'ye getirdiği çöküntü sorununu incelerken, kafamdaki temel sorulardan biri, neden, Dünya Bankası ile IMF'nin, ekonomimizi çıkmaza sokan programlar çizdikleri idi. Bu sorunun cevabını bulmak için, değişik Türk, Amerikan, Fransız kaynaklarını incelemekle kalmadım, Washington'da bu iki dünya örgütünün de dokümanlarını inradım, uzmanlarıyla görüşmeler yaptım. Okuyucum, bu sorunun yanıtını, «Türk ekonomisi ve Uluslararası Kurullar» adlı bahiste ve özellikle, Dünya Bankası eski Başkanı Claussen'in New York'lu Bankerlere verdiği demeçte bulacaktır.

Çıkar yol sorunu ise, daha ziyade Türk ekonomisinin Dünya ekonomisindeki yeri, iç düzeni ve dış bağlantıları çerçevesi içerisinde ele alınmıştır.

Yapıt, Paris'te, Vincennes Üniversitesi'nde devlet doktorası olarak hazırlanan tezin, Türkiye için hazırlanmış özel bir metnidir. Tezin oluşmasında büyük katkıları olan, üçüncü dünya uzmanı Samir Amin'e ve Prof. Kostas Vergopoulos'a teşekkürü kendime bir borç bilirim.

Yıldız SERTEL

GİRİŞ

Bu yapıta «Türkiye'de Dışa Dönük Ekonomi ve Çöküş» adını verdik, çünkü onbeş yıl süren dışarıya dönük bir ekonomik uygulamadan sonra Türk toplumu tam bir çöküş ve batış içinde bulunuyor.

Yapısal bunalım, az gelişmiş bir ekonominin kapitalist, modern bir ekonomi biçimine dönüştürülmesi sonucunda, daha ellili yılların sonuna doğru başlamıştı. 1960'dan başlayarak, dünya kapitalist ekonomisine girilmesine koşut olarak «büyüme bunalımı» da ortaya çıktı. Sonunda bu eşitsiz kalkınma bunalımının üstüne bir de dünya ekonomik bunalımının ve Uluslararası Para Fonu'yla Dünya Bankası tarafından şart koşulan «dışa dönük liberal» ekonomik politikanın etkileri de eklendi.

Türkiye, 1950'den başlayarak kemalist yolu, yani devletçi ve korumacı kalkınma yolunu terketti. Kendi gücüne dayanan, planlama yoluyla kalkınma politikasının yerini, 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti'nin (burjuvazinin ve büyük toprak sahiplerinin partisi) uyguladığı liberal politika aldı. Dış «yardımla», özellikle de Amerikan yardımıyla benimsenen bu politika, bir kalkınma yoluydu.

Otuz yıllık «liberal» kapitalist yolla kalkınma deneyiminin sonucu dünya sanayi ve finans sermayesine bağımlı bir ekonomik büyüme oldu. Bu tür «kalkınma» yalnızca keskin bir ekonomik bunalım yaratmakla kalmadı, bir yeraltı ekonomisinin doğmasına

da yol açtı. Döviz, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı uluslararası boyutlar kazandı. Sanayi kuruluşları nasıl uluslararası şirketlere bağlı alt kuruluşlar olarak çalışıyorsa, yeraltı ekonomisi de uluslararası Mafya'yla ilişkiler kurdu. Böylece ekonomik bunalımın artmasına koşut olarak yozlaşmış bir toplumsal ve yönetimsel yapı ortaya çıktı: bakanlıklar düzeyinde rüşvetler, vergi kaçakçılıkları, ticari anlaşmalarda yasadışı işlemler, artık günlük, alışılmış işlerden sayılmaya başlandı. Geleneksel ahlaki kurallar ve değerler tümüyle terkedildi. Böyle bir yapıda ekonomik bunalım ve ulusal gelirin eşitsiz dağılımı, toplumsal eşitsizliğin ve siyasal bunalımın başlıca nedenleridir.

Bu nedenlerle, yetmişli ve seksenli yıllardaki toplumsal-ekonomik bozukluğu yalnızca «bunalım» olarak değil, «çöküş» ve «batış» olarak adlandırmak daha doğru olacaktır.

Bu durum konusunda daha belirgin bir fikir edinebilmek için, iç ve dış dinamizmin karşılıklı etkilerini incelemek gereklidir. Türkiye, 1950'den beri dünya kapitalist ekonomisine girme sürecinde olan bir çevre ülkesi olduğuna göre, toplumsal-ekonomik çöküşün nedenlerini açıklayabilmek için, bu olayı Kuzey-Güney ilişkileri bağlamındaki yerine oturtmak şarttır. Bu yüzden kitapta, çokuluslu şirketlerin ve dünya finans sisteminin Türk ekonomisi üzerinde oynadığı role özel bir yer ayırdık.

Ellili yıllarda kırsal kesimin parçalanmasıyla başlayan yapısal bunalım, daha sonra (altmışlı yıllarda) tümüyle dışa bağımlı bir sanayileşme sonucu bir sınai büyüme bunalımı biçimine dönüştü. Bu tür bir «kalkınma» da özellikle imalat (montaj) sanayii, üretim araçlarını, tek tek parçaları, enerjiyi, hammaddeyi ve tekniği ithal eder. Böylece ithalata bağımlı bir sanayi yapısı ortaya çıktı. Bunun sonucu olarak da, sanayideki büyüme, kalkınmayı sağlayacağı yerde, içerden dışarıya doğru bir değer akışına yol açtı. Tüm dö-

viz rezervlerini eriten bu sanayileşme, merkeze olan bağımlılığı da arttırdı. Ticari dengeyi ve ödemeler dengesini altüst ederek Türkiye'yi dünya piyasasından gittikçe daha yüksek faizlerle borç almaya zorladı.

Gerçekten de, sermaye birikim oranının düşük olduğu bu «şekilsiz» kapitalizm, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası'nın ezici koşulları altında işlemekteydi. Ardıardına yapılan devalüasyonlar sonucu, ithal edilen ürünlerin fiyatları yükselmekte, sonuç olarak üretim maliyeti artmaktaydı. Böylece enflasyon da hızlanmaktaydı. Öte yandan döviz eksikliği birçok sanayi sektöründe durgunluğa ya da üretimin azalmasına neden olarak, yüksek oranda işsizliğe yol açmaktaydı. Böylece ellili yılların yapısal bunalımının üzerine bir de altmışlı yılların «büyüme bunalımı» eklenmişti.

Dünya Bankası'nın öğütlerine uyularak, alınan kredilerin bir bölümü kırsal kesimin makineleştirilmesine ayrılmıştı. Dünya Bankası'nın terminolojisinde bunlar «ihracata yönelik krediler»di; Amerikan çokuluslu şirketlerinin tarım makinelerini Üçüncü Dünya pazarlarında satmalarını sağlamaktaydı.

Türkiye'de makineleşme kırsal kesimi altüst etmiş ve «küçük köylü» ekonomisinin parçalanmasına yolaçmıştı. Yoksulluk ve bazı bölgelerdeki geri kalmış tarım yöntemleriyle birleşince, makineleşmenin getirdiği sonuçları şöyle sıralamak mümkündü: köylülerin kitlesel olarak mülksüzleşmesi, makineler aracılığıyla el emeğinin serbest kalışı, kırsal bölgelerde önemli ölçüde işsizlik, yılda aşağı yukarı 200.000 kişi oranında kırsal göç.

Sanayide büyümeye koşut olarak kırsal kesimin parçalanması ayrıca toplumsal dağılmaya, yeni sınıfların ortaya çıkmasına yol açtı: köylüler «köysüzleşmekte» ve kapitalist çiftliklerde ya da sanayide ücretli işçiler haline dönüşmekteydi. Göçedenlerin önem-

li bir bölümü kentlerde yoksul semtlere yerleşerek hizmet sektöründe, önemsiz işlerde çalışmakta ya da işsizler ordusuna katılmaktaydı. Sanayideki büyüme ve banka sisteminin gelişmesi yeni bir işçi sınıfının ve sanayi ve finans burjuvazisinin doğmasına yol açmaktaydı.

1960'dan itibaren, ülkenin başlıca sorunları, kapitalizm öncesi bir ekonomiden kapitalist bir ekonomiye geçişin sonuçları olarak kırdan kente göç, kentleşme, v.b... gibi sorunlardı. Bunlar aslında belli bir tür sınai «kalkınma»nın sonuçlarıydı; bu kalkınma modeli toplumu yalnızca ekonomik bir bunalıma değil, yurt içinde derin toplumsal çatışmalara sürüklemekteydi.

Ekonomide uluslararası sermayenin etkisinin artmasıyla birlikte, sanayi sermayesiyle banka sermayesinin de yoğunlaşıp kaynaştığını gözlemlemekteyiz. Bu süreç belli bir sınai kalkınmayla sonuçlanmakta, ancak yeniden üretimi sağlayacak yeterli bir sermaye birikimi yaratamamaktadır. Sonunda bu sanayileşme dışarda biriken ve kredi biçiminde ekonomiye sokulan sermayenin gerçekleştirdiği bir «büyüme» niteliği kazanmıştır. Başka bir deyişle, «kapitalist kalkınma» görünümü altında **irada dayalı ve bağımlı bir ekonomi** yaratılmıştır: işte bu dönemdeki bunalıma «büyüme bunalımı» adını vermenin nedeni de esas olarak budur.

Bu bunalımın çeşitli yönlerini ve evrelerini bu çerçeve içinde inceleyeceğiz: sanayileşmenin bunalıma katkısı, özel, yabancı ve devlet sermayesinin rolleri, uygulanan politika ve bu politikanın seçiminde uluslararası sermayenin ve kuruluşların oynadığı rol, dış unsurların ve dünya ekonomik bunalımının etkileri.

1978-1983 arasındaki durgunluk döneminin yol açtığı büyüme, Türkiye'nin «yeni sanayileşmiş» olarak kabul edilen çevre ülkelerinin düzeyine ulaşmasını sağlamıştır. Ancak sermayesinin üretici olmaması,

bağımlılık durumu, tüketici ve irada dayalı özellikleri nedeniyle bu kalkınma ciddi bir ekonomik bunalıma yol açmıştır. «Kalkınma»nın bu özelliği ayrıca ekonomiyi dış bunalımın etkilerine çok açık hale getirmiştir. Yine de 1970'lerden bu yana gittikçe ciddileşen bu bunalımı, konjonktürel bir bunalım olarak görmek ya da dünya bunalımının sonucu olduğunu söylemek çok yüzeysel olacaktır. Daha doğru olarak söylemek gerekirse, dünya bunalımı, zaten çok keskinleşmiş olan «büyüme» bunalımına eklenmiştir.

Özellikle ithalatçı sanayi, Türk ekonomisini tümüyle, kredilere bağımlı bir duruma getirmiştir. Sol ya da sağ hükümetler, Dünya Bankasının ve Uluslararası Para Fonunun programlarını uygulamak zorunda kalmışlardır. Yetmişli yıllarda, Uluslararası Para Fonu «ithal ikameci» politikasını bırakarak Türkiye'yi «dışa açık» bir ekonomik politikaya sürüklemiştir. Dünya Bankası eski başkanı Clausen'in açıkladığı gibi, 1970'den sonra banka, (özellikle büyük Amerikan özel bankalarından gelen) özel finans sermayesi tarafından denetlenmeye başlanmıştır. Dolayısıyla da başlıca görevi, müşterilerine kısa vadeli yüksek miktarda kârlar sağlamaktır. Elbette bu da yüksek faiz oranlarıyla gerçekleşmektedir. Uluslararası Para Fonunun diğer koşulları, yani paranın değerinin indirilmesi ve dalgalanmaya bırakılması, ücret artışlarının denetlenmesi, banka kredi oranlarının yükseltilmesi, dış ticaretin serbest bırakılması ve ihracata verilen önem de enflasyon artışı, iç pazarın daralması, sanayide durgunluk ve dolayısıyla işsizliğin yükselmesinden başka sonuçlara yol açmamaktadır.

Uluslararası kuruluşların başlıca amacı yüksek faizle borç vermek ve dünya finans sermayesinin kârlarını korumak olduğuna göre, Türkiye'yi de borçlarını ödeyebilmesi için ne pahasına olursa olsun ihracat yapmaya yöneltmektedirler. Onlar için ne iç pazarın daralması önem taşımaktadır, ne de sanayideki

durgunluk. Böylece Türk devleti, ekonominin istikrarsız hale gelmesine, iç çatışmaların artmasına ve bunların yol açtığı siyasal bunalıma aldırış etmeyen **devletler üstü uluslararası** bir güçle işbirliği halinde bulunmaktadır.

1983'den beri iktidarda bulunan Turgut Özal hükümetinin «dışa dönük» politikası orta katmanların yokolmasına, iç pazarın durgunlaşmasına ve sanayi bunalımının yoğunlaşmasına yol açtığı için, alternatif bir politikanın araştırılması da önem kazanmıştır. Uzmanlar, iktisatçılar, politikacılar, işadamları böyle bir politika oluşturmak için ciddi çabalar harcamaktadır. Türkiye Uluslararası Para Fonu'nun «liberal» politikasının tek kurbanı olmadığından, böyle bir alternatifin araştırılması da uluslararası bir tartışma konusu olmuştur.

Bu çalışmanın konusu, esas olarak, son yirmi yıl içinde Türkiye'nin toplumsal-ekonomik gerileyişinin nedenlerini bulmak, tanımlamaktır. Bu araştırma doğal olarak iç gelişmenin **derin bir çözümlemesini** ve dış öğelerin etkilerinin incelenmesini de kapsamaktadır. Ekonominin uluslararasılaşması ve Türk ekonomisinin de çevre ekonomilerinin arasına katılması bizi, Üçüncü Dünya ülkelerine kabul ettirilen «durgunluk politikasının» nedenleri üzerinde düşünmeye itti. Bu sorunun yanıtını Washington'da Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu uzmanlarının bakış açılarını inceleyerek bulmaya çalıştık.

Bu çalışma esas olarak nesnel belgelere dayanmaktadır. Ancak, Türkiye'de çeşitli resmi kaynaklardaki ikili sayıların yanlışlığını da gözönünde tutmanın ve karşılaştırmalı bir yöntem uygulamanın gerekli olduğunu düşündük. Türk ekonomisi üzerine yapılan bu inceleme, bize ekonomi biliminin matematik bilimine dönüştürülmemesi gerektiğini, istatistiklerden mekanik olarak çıkartılan sonuçların gerçeklerden büyük ölçüde uzaklaşabileceğini gösterdi. Öyle ki, yal-

nızca resmi istatistikleri uluslararası kuruluşların sayılarıyla denetlemekle yetinmedik, aynı zamanda ve herşeyden önce de ekonomiyi bir insan bilimi olarak kabul edip, ekonomik önlemlerin insan yaşamındaki sonuçlarını da gözlemledik. Başka bir deyişle, bu araştırmanın nesnel ve öznel, iç ve dış unsurları da gözönüne alarak, belli bir durumun bütünlüğü üzerinde yapılmış bir çalışma girişimi olduğunu söyleyebiliriz.

I. Bölüm

TÜRKİYE'DE EKONOMİK BUNALIM (1970-1977)

(Büyüme Bunalımı)

1. Ekonomik büyüme bunalımı (1970-1977)

Altmışlı yıllardaki toplumsal parçalanma ve değişim bunalımını, yetmişli yıllarda «büyüme bunalımı» izledi. 1974'e dek, önemli rol oynayan bir «sanayi gelişmesi» çerçevesi içinde ekonomik bir büyüme gözlemlenmekteydi. Bazı sektörlerde, özellikle de imalat sanayii alanında bu gelişme özel şirketler, devlet şirketleri ve uluslararası şirketler arasında kurulan ortaklıklar biçiminde gerçekleşti. «İthal ikameci» sanayii olarak, uluslararası kuruluşlara bağlı şirketler, ithalata bağımlı bir sınai yapı oluşturdular. Aynı süreç içinde, ulusal sermayenin önemli ölçüde yoğunlaştığı ve toplulaştığı, ancak bunun yine de yeni yatırımları sağlamaya yetecek düzeyde bir birikime yol açmadığı görülmekteydi. Uzun vadeli yatırımları devlet sektörü üstlenmekteydi. Devletin verdiği desteğe karşın, bu sektör ne iç yapısal bunalımın ne de dış konjonktürel bunalımın etkilerinden kurtulamamaktaydı.

Dışarıya açılma, Ortak Pazar'la ilişkiler, Uluslararası Para Fonu'nun uygulattığı «dışa dönük» politika, ekonomiyi bu tür etkilere daha da açık hale getiriyordu.

Yetmişli yıllardan sonra Türk ekonomisinin temel sorunu artık sermayeleşme ya da (bu süreç bitmemiş

olmasına karşın) kırsal kesimin dönüştürülmesi değildi. Temel sorunlar daha çok **ithalatçı sanayi yapısı, borçlanma, döviz bunalımı, işsizlik** ve **enflasyon** (stagflasyon)du. Sorunun kökenini anlamak için, altmışlı yıllarda oluşturulmaya başlanan sınai üretim sistemini, özellikle de bu sistemin yetmişli yıllardaki gelişimini araştırmak gerekli gözükmektedir. İkinci Dünya Savaşından sonra, özellikle altmışlı yıllarda, özel sektörün ekonomideki rolünün gittikçe ağırlık kazandığını, yabancı sermayeye ve kredilere bağımlı bir kalkınma sisteminin oluşturulduğunu görmüştük.

1965'den sonra, özellikle de yetmişli yıllarda ekonomik gelişimin başlıca özellikleri aşağıdaki biçimde sıralanabilir :

a) Çokuluslu şirketlerin ağırlığının ön plana geçmesi.

b) Yabancı sermayenin önemli ölçüde yoğunlaşması, «holding»lerin (tekelci Türk şirketleri) kurulmasiyle sanayi sermayesiyle banka sermayesinin birleşmesi.

c) Sanayi yapısının kökten değişmesi ve dünya kapitalist sistemine girişi.

d) «İthal ikameci» sanayi politikasının yerine «dışa dönük» liberal bir ekonomi politikasının benimsenmesi.

2. Üretimde büyüme

Ellili yıllardan itibaren Türkiye bir ekonomik büyüme ve genişleme dönemine girdi. «Kalkınmaya yardım» ve «özel sektörü teşvik» politikası önce tarım alanında olmak üzere belli bir ekonomik büyümeye yol açtı. 1960'dan sonra, askeri iktidar planlı ekonomi ve hızlı kalkınmaya yönelik bir politika izledi. İlk beş yıllık plan %7 oranında bir büyüme hedeflemiş ve bu hedef de gerçekleşmişti.

Altmışlı yıllar ve yetmişli yılların başı, Türk ekonomisinin ilerde daha yüksek oranda bir büyümeyi gerçekleştirebilmesi amacıyla örgütlenip hazırlandığı

bir dönem olarak kabul edilebilir. Altmışlı yıllarda kalkınma para emisyonları «yardımı»yla sağlanırken, yetmişli yıllarda yurtdışındaki işçilerin yolladığı kaynaklarla desteklendi. 1974'den sonra da borçlanmaya ve yabancı sermayeye dayalı aşırı bir bağımlılık dönemi başladı.

ULUSAL ÜRETİMİN BÜYÜMESİ VE DAĞILIMI

	Yıllık büyüme oranı (Yüzde olarak) (1968 ortalama fiyatı)			*Üretimin dağılımı* (Yüzde olarak) (1968 fiyatı)		(rayiç fiyat)	
	1963-67	1968-72	1973-77	1962	1977	1962	1977
Tarım	3.1	3.5	3.3	38.4	23.3	39.6	28.1
Sanayiler (1)	10.2	7.9	9.6	22.3	31.5	21.4	26.1
İmalat	11.5	9.4	9.0	12.9	20.2	13.8	17.0 (2)
Hizmet	7.0	8.3	8.0	39.3	45.2	39.0	45.8
Ulusal ürün	6.4	6.7	7.2	100.0	100.0	100.0	100.0

1) İnşaat dahil.
2) Toplam sanayi üretiminin payı.
Kaynak: Dünya Bankası 1978 yıllık raporu.

1963-1977 arasında sanayiin %9,2 oranında bir büyüme gerçekleştirmesi; tarımda ise yıllık ortalama büyümenin %3,3 oranında gerçekleşerek, bir önceki dönemdeki %3,5'lik orana göre biraz düşmesi dikkat çekicidir. Resmi kaynaklara göre bu büyüme oranı kendine yeterli beslenmeyi sağlamış ve buğday üretiminde bir fazlaya yol açarak ihracat yapılmasına da olanak vermiştir. Sanayideki büyümeye gelince, 1973-1977 arasındaki hızlı gelişimine karşın, 1970-1971 arasında %5'e düşen iniş çıkışlar gösterdiğini vurgulamak gerekmektedir.

Üçüncü Beş Yıllık Plan (1973-1977) döneminde büyüme hedefleri ulusal üretim için % 7,9; sanayi üretimi içinse %11,0 olarak belirlendi. Gerçekten de gay-

risafi milli hasılada artış 1973'de %5,5; 1974'de ise %8,1 olarak gerçekleşti (1). Endüstriye gelince, 1973-1977 arasındaki gerçekleşme %9,0 düzeyinde kaldı. Sonuçlar çeşitli sanayi sektörlerine göre değişiklikler gösteriyordu: 1974'de tekstil, gıda, cam, cam eşya, çimento ve petrol ürünleri sektörlerinde üretim ya düşmüş ya da çok az artmıştı. Suni gübre, kâğıt ve karton, bakır, kömür ve demir-çelik dallarında ise oldukça hızlı bir biçimde yükselmişti. Aynı biçimde elektrikli aletler, motorlu araçlar ve montaj fabrikalarında üretimin önemli ölçüde büyüme gösterdiği gözlemlenmekteydi. 1975'de inşaat sanayiinde görülen canlanma da, inşaat araçları satışlarını hareketlendirmişti. Yine 1975'de kömür ürünleri ve elektrik üretimi artmıştı; ancak devlete ait demir-çelik işletmeleri düşük kapasiteyle çalışmaktaydı.

Tüm bunlardan, Üçüncü Beş Yıllık Planın, yani 1977 yılının sonuna dek, bazı çalkantılara, güçlüklere, hatta kimi sektörlerdeki bunalımlara karşın, Türk ekonomisinin genel olarak bir kalkınma, ya da daha doğrusu bir büyüme süreci içinde olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Çünkü, Dünya Bankasının «1979'da Dünyada Kalkınma» üzerine hazırladığı raporda da belirtildiği gibi, bu kalkınma altmışlı yıllarda Kalkınmaya Yardım sayesinde gerçekleşmiş, yetmişli yıllarda yurt dışına işçi gönderilmesiyle ve 1974'den sonra da borçlanmaya dayalı aşırı bir bağımlılıkla desteklenmişti. Bir rant sistemi temelinde gelişen sanayi, yeniden üretimi sağlayacak bir sermaye birikimini gerçekleştiremiyordu. Başka bir deyişle, ekonomik kalkınma, modernleşme ve sanayileşme görünümü altında üretimi tüketici bir sistem oluşturulmuştu. Kredilere ve ithalata bağımlı bu sistemin sonuçları, özellikle 1978 sonrasındaki ekonomik gerileme ve bunalımı incelediğimiz zaman göreceğimiz gibi, çok ağır oldu. Büyüme oranı

1) DPT - «Üçüncü Beş Yıllık Plan», Ankara 1975.

1978'de %2,9'a, 1979'da %0,4'e düştü, 1980'de %1,1'di. Ancak, sanayideki bu durgunluk ve gerileme döneminden önce Türkiye'nin diğer «yeni sanayileşmiş» gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırılabilecek bir büyüme düzeyine ulaştığı söylenebilir.

BAZI GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE EKONOMİK BÜYÜMEYE İLİŞKİN KARŞILAŞTIRMALI VERİLER (*)

	Kişi başına Nüfus 1977 (milyon)	düşen ulusal gelir 1977, dolar	Büyüme oranı 1960-1977 GSMH Kişi başına	% si Tarım	Üretim Sanayi (1)
Türkiye	41.9	1 110	4,1	2,8	9,3
Arjantin	28,0	1 730	2,7	2,5	4,7
Brezilya	116,1	1 360	4,9	5,8 (2)	10,7 (2)
Kolombiya	24.6	720	2,7	4,1	6,0
Mısır	37,8	320	2,1	3,0	5,3
Kore Cum.	36,0	820	7,4	4,7	17,1
Meksika	63,3	1 120	2,8	2,7	8,0
Filipinler	44,5	450	2,5	4,5	7,1
Peru	16,4	840	2,3	1,4	5,3
Tayland	43,8	420	4,5	5,0	11,1
Yugoslavya	21,7	1 960	5,6	4,2	7,5

(*) *Kaynak*: World Development Report, BIRD, 1979.

3. Sanayide Büyüme

a) Özel sektör

Yukarıda belirtildiği gibi, 1970-1977 arasında üretimde büyüme %9 oranındaydı. Böylece Türkiye, uluslararası kuruluşların «yarı-sanayileşmiş» olarak kabul ettikleri 18 ülke arasına giriyordu. Çokuluslu sermayenin girişi, sermayenin yoğunlaşmasını hızlandırmaya ve banka sisteminin gelişmesine yolaçmaktaydı.

1) Madenler, imalat, elektrik, gaz, su ve inşaat dahil.
2) 1970-1977 döneminde

Yetmişli yıllarda banka sermayesiyle sanayi sermayesinin kaynaşması önemli bir düzeye ulaşmıştı. Banka ve sanayi sermayelerinin içiçe girişiyle büyük «holding»ler, yani tekelci şirketler oluştu. Çoğunlukla devlet sermayesiyle çokuluslu sermayeyi de kapsayan bu şirketler çok çeşitli ekonomik alanlarda girişimlere başladılar.

1960-1970 arasında 10 işçiden fazla kişi çalıştıran şirket sayısı hızla arttı ve sanayi sermayesi de gittikçe büyük ve orta çapta kuruluşlarda yoğunlaştı. Yetmişli yıllarda Türkiye tekellerin ve takım tekellerinin oluştuğu, sanayi ve banka sermayesinin birleştiği bir döneme girdi. 1973'de 10 işçiden fazla kişi çalıştıran şirketler, toplam şirketlerin %71,2'sine ulaştı. Devlet İstatistik Enstitüsü, 1970 yılında 97 şirketin bulunduğu 16 imalat endüstrisi sektöründe, yalnızca üç büyük kuruluşun çalışanların %75'ini bünyesinde topladığını hesaplamıştı (2).

Sanayi Bakanlığının istatistiklerine dayanılarak yapılan hesaplar, 251 tüketim maddesinden 93'ünün, üç büyük şirketin denetiminde olduğunu göstermekteydi; bu kalemlerin üretiminin %50 ile %100'ü adı geçen firmalarca gerçekleştiriliyordu (3). Yine aynı kaynağa göre, anonim şirket sayısı 1973'den sonra hızla artmış ve 1972'de 235 iken, 1974'de 679'a çıkmıştı. Bu şirketlerden her biri ortalama 4 milyon TL.— tutarında bir sermayeye sahipti (bu da 1973'de daha önce kurulmuş varolan diğer şirketlerin ortalama sermayesinden 20 kat fazlaydı). Anonim şirket sayısının artmasına koşut olarak (1965'de %4,3 iken 1975'de %14,2' ye ulaşmıştı) sermaye piyasası da gelişti. Sermaye-

---

2) Silier, Orhan. «Genel olarak Türkiye sanayiinde yoğunlaşma, topluluşma, ve tekelleşme» (Makine Mühendisleri Odası Kongresi, Ankara, 1976).

3) agy.

leri 25 milyon TL.—nı geçen şirketler, banka ve holding ortaklıklarına dayanıyordu.

YENİ KURULMUŞ ANONİM ŞİRKETLER (1968-1977)(*)

Yıllar	*Kurulan şirket sayısı*	*Sermaye (milyon TL.)*
1968	210	986.6
1969	242	895.1
1970	249	1.128.1
1971	231	758.1
1972	364	2.067.7
1973	470	2.256.6
1974	636	2.851.2
1975	671	2.730.3
1976	1.196	4.000.4
1977	1.584	6.422.8

(*) *Kaynak:* TÜSİAD-DPT, «Dördüncü Beş Yıllık Plan», I. Cilt, s. 22

Devlet Planlama Teşkilâtı, anonim şirketlerin hızla artmasının ve işçi başına düşen sermayenin yükselmesinin, sermayenin yoğunlaştığını gösteren belirtiler olduğunu saptıyor. Bu yoğunlaşma temel olarak imalat sanayii (anonim şirketlerin %60'ı bu kesimdeydi) ve hizmet sektörlerinde görülmekteydi. Holding sayısı da, 1972'de 34 iken, 1977'de 150'ye ulaşmıştı (4).

İŞÇİ BAŞINA DÜŞEN SERMAYE (**)
(1965 fiyatları, TL.)

Sektörler	*1965*	*1970*	*1975*
Kamu	49.721	72.014	92.596
Özel	26.054	38.716	65.896
TOPLAM	36.515	51.031	75.540

(**) *Kaynak:* DPT, Dördüncü Beş Yıllık Plan, s. 24.

4) DPT, «Dördüncü Beş Yıllık Plan», I. Cilt, Ankara 1978, s. 23.

1965-1977 yılları arasında özellikle kamu kesiminde ve imalat sanayiinde sermaye yoğunlaşmasının önemli ölçüde arttığını gözlemlemekteyiz.

1973'den sonra, banka sermayesi de önem kazandı. 1979'da, 103 milyar 863 milyon TL.— sermaye ve rezerviyle toplam 44 özel banka bulunmaktaydı. 323 milyar TL.— mevduatları vardı ve kredileri de 300 milyar TL.— nı aşmaktaydı. 1983'de Türkiye'de para piyasası, banka ve sanayi sermayesinin ve sık sık da yabancı ve devlet sermayesinin birleşmeleriyle oluşmuş 11 grubun denetimi altındaydı. Örneğin AKBANK, 2,5 milyar TL.— sermaye ve kaynaklarıyla, bu bankanın sermayesinin %80'ine sahip en büyük şirketlerden biriyle, Sabancı Holding'le birleşmiş durumdaydı. 633 milyon sermayesiyle Garanti Bankası, birçok sanayi dalına yayılmış olan Koç Holding'le ortaktı. Koç Holding 87 sanayi kuruluşuna sahipti, bu şirketlerde General Electric, Ford, Fiat, Mobil ve Siemens'in yatırımları bulunmaktaydı. Ayrıca Türkiye'de monte edilen otomobiller, elektrikli ve elektronik makineler vb. üreten bu şirketlerin, çokuluslu şirketlerle patent, lisans vb. anlaşmaları vardı. Koç Holding'e bağlı bazı kuruluşlar da Türkiye'de çalışan çokuluslu şirketlerde yatırımlar yapmışlardı. Devlet Malzeme Ofisi, Ziraat Bankası, Etibank gibi bazı devlet kuruluşlarının da «Koç Holding» girişimlerinde yatırımları bulunmaktaydı.

Bu tür bir gelişim, dünya tekelci sistemine giren büyük bir tekelci burjuvazinin oluşmasına yolaçmaktaydı.

1965 yılında ticaret ve sanayi burjuvazisinin iktidarında Türk ekonomisi dünya kapitalist ekonomisiyle bütünleşme dönemine girdi. Bu evrenin en göze çarpıcı olgusu, uluslararası sermayenin ekonomideki rolünün artması oldu. Nicel bakımdan Türkiye'deki yabancı sermaye her zaman göreli olarak sınırlıydı. Resmi sayılara göre, 1954-1974 arasında Türkiye'ye ya-

tırılmış yabancı sermayenin toplamı 230 milyar doları geçmemişti (5) Yabancı sermaye ekonomi üzerindeki önemli etkisini Türk özel sermayesiyle kurduğu bu ortaklıklar ve denetlediği sektörlerle sürdürmekteydi.

Bu yatırımlar, kimya (1950-1974 arasında 24 milyon dolar) otomobil (23,1 milyon dolar) elektrikli araçlar (21,2 milyon dolar) ve kauçuk (17,5 milyon dolar) endüstrilerinde yoğunlaşmıştı (6).

Temel olarak ithal edilen parçaların «montajı» biçiminde işleyen bu sanayi, imalat endüstrisinin önemli bir bölümünü oluşturmakta ve enerji, üretim araçları, monte edilecek parçalar ve ithal edilen hammaddeler alanındaki gereksinimleri büyük ölçüde arttırmaktaydı. İthalatçı olan bu sanayi, «ikameci» olarak tanımlanmaktaydı; üretimi de iç pazara yönelikti. Çokuluslu şirketler ayrıca, çimento, maden, petrol, vb. gibi ara mallar ve gıda sektöründe özel Türk şirketleriyle işbirliği yaparak yatırımlarını arttırmaktaydılar.

Çokuluslu şirketlerin Türk endüstrisi üzerinde egemenlik kurmaları 1950 yılında başladı. İlk olarak Amerikan General Electric şirketi, Koç şirketiyle bir ortaklık kurdu. 1954'de İsviçre şirketi Migros'la Hollanda şirketi Unilever Türkiye'de yatırım yaptılar. 1954'de yabancı sermayenin teşviki ve petrol konusunda çıkarılan yasalar, çokuluslu şirketlerin Türk ekonomisine girişini hızlandırdı. Ellili yıllar boyunca bunların çoğu İngiliz ya da Amerikan şirketleriydi; temel olarak petrol, krom, bakır, vb. gibi maden kaynaklarının işletilmesini hedef alıyorlardı (7).

---

5) OECD, Economic Surveys, Nisan 1983, s. 49.

6) Maliye Bakanlığının 1974 yılı için ekonomik araştırması, Uras, T. Güngör. - «Türkiye'de yabancı sermaye yatırımları», Istanbul, 1979, s. 165.

7) Kafaoğlu Aslan Başer - «Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde enflasyon», Ankara, 1979, s. 247-270 Alpar, Cem «Çokuluslu şirketler ve ekonomik gelişme» . Ankara, 1980, s. 178-181.

1958'de Türk hükümeti, OECD, Uluslararası Para Fonu ve ABD hükümeti arasında Türk ekonomisinin istikrarlaşmasını amaçlayan anlaşmalar imzaladıktan sonra, yabancı sermaye yatırımları arttı. 1960 yenikemalist askeri darbeye karşın, 1960-1965 arasında yılda %130'a varan bir artış gözlemlendi. Bu sermayeler temel olarak çokuluslu şirketlerce imalat endüstrisine yatırılıyordu: motorlu araç, kauçuk lastik, kimyasal ürünler ya da ilâç sektörleri başta geliyordu. Beş milyon liralık bir sermayeyle kurulan Türk «Unilever» şirketi sermayenin %80'ini veren ve böylece Türk iç pazarında bir tekel oluşturan çokuluslu «Lever Brothers» şirketine aitti. Ancak yabancı sermayenin en büyük çapta girdiği alan, petrol (özellikle uluslararası petrol şirketlerinin 1959'da Mersin'de bir rafineri kurmasından sonra) ve motorlu araçlar alanı olmuştu. Chrysler, Ford, Fargo, Fiat, Leyland bu alanda yatırım yaparak gelişmekte olan Türk pazarını paylaşmışlardı. Mersin Rafinerisi, Mobil, Shell ve BP'e aitti. Kamyon ve otomobil pazarı genişledikçe, benzin ticareti de kârlı bir alan haline dönüşmekteydi. 1960'dan sonra petrol şirketleri, devlete ait Petrol Ofisi'yle rekabete giriştiler.

1970'den sonra yabancı sermayenin payı, elektronik, elektrikli makinalar, tekstil ve besin kesimlerinde önemini arttırdı. 1979'da imalat endüstrisine yatırılmış toplam 6,793 milyar TL.— nın 2.378 milyarı yabancı şirketlere aitti. Tüketim ürünleri endüstrisindeki yatırımların %59,2'si, ağır sanayideki yatırımların %30'u ve ara malları endüstrisindeki yatırımların %42'si çokuluslu şirketlerce sağlanmıştı (8). Ağır sanayiin büyük bir bölümü kamu kesiminin elindeydi. Çokuluslu şirketlerin Türkiye'deki işleyişi konusunda yapılan araştırmalar, bu şirketlerin hemen hemen her

8) *Kaynak: Alpar*, Cem: «Çokuluslu şirketler ve ekonomik gelişme», Ankara 1980.

zaman Türk bankaları ve holdingleriyle ortaklık kurduklarını, ana şirketin sermayesini kullanacakları yerde, Türk bankalarından kredi aldıklarını göstermekteydi. 1973-1977 arasında imalat endüstrisindeki yabancı şirketlerin toplam 5.03 milyar TL.— na ulaşan borçlarının ancak çok küçük bir bölümü (66,201 milyon TL.—) dış kaynaklardan sağlanmıştı (9). Türk bankalarıyla ortak olduklarından, iç kredi bu şirketler için çok kolay olmuştu. 1977'de İş Bankası, Akbank, Yapı ve Kredi Bankası, Türk Ticaret Bankası ve Garanti Bankası gibi önemli bankalar, en az üç yabancı şirketin ortakları durumundaydılar. Türk bankacılık sistemindeki düşük mevduat faizleri, kredilerin de ucuz olmasını sağlıyordu. İç kredilerin metalürji, makina endüstrisi gibi alanlarda, yatırım kaynaklarının önemli bir bölümünü oluşturmasının nedenlerinden biri de buydu.

Türk iktisatçıları ayrıca bir «Cooley Fond»dan sözetmektedirler; bu fon «iki taraflı yardım» programı çerçevesinde ABD tarafından tahıl satışlarını karşılayacak Türk lirası tutarının Merkez Bankasında yığılmasından oluşuyordu. Bu ticaretten kaynaklanan kârların %20'sinden %50'si, ABD tarafından denetlenen yabancı şirketlere, söz konusu işlemlerden elde edilecek kârların Merkez Bankasında bloke edilmesi koşuluyla, kredi olarak verildi. Ancak uygulamada bu kârlar yeniden Amerikan çokuluslu şirketlerin girişimlerine yatırıldı (10).

1973'de yabancı şirketlerin Türk bankalarından aldıkları krediler, 2,890 milyar TL.— nı bulurken, dış kredileri 65,7 milyon TL.— nı geçmiyordu. 1975'deki sayılar ise, iç kredi olarak 5,6 milyar TL.—, dış kredi

---

9) agy.

10) Alpar, Cem - «Çokuluslu şirketler ve ekonomik gelişme» Ankara 1980, Tuncer, Baran - «Türkiye'de yabancı sermaye sorunu» Ankara 1968.

olarak da 76,7 milyon TL.—'dı. 1976'da 6 milyar TL.— tutarında iç krediye karşılık, yabancı krediler yalnızca 475 milyon TL.— ydı. Söz konusu şirketlerin toplam sermayesindeki iç kredilerin oranı 1973'de %71, 1975'de %101 ve 1976'da %95'di (11). Böylece yabancı şirketlerin getirdiği dış sermaye kısıtlı kalmıştı. Aynı zamanda bu şirketler, Türk bankalarının düşük faizle verdiği kredilerden de yararlanmış oluyorlardı.

Türk-yabancı ortaklar tarafından kurulan endüstrinin önemli yönü «ithal ikameci» bir politikanın izlenmesi oldu. DPT tarafından altmışlı yıllarda onaylanan bu politikanın hedefleri ithalatın kısıtlanması, Türk sanayi ve ekonomisinin korunmasıydı. Ancak 1965'den sonra, özellikle de yetmişli yıllarda bu politikanın uygulanışı başka bir görünüm kazandı. Türk «korumacılığı»na karşı, çokuluslu şirketler Türk holdingleriyle işbirliği içine girerek Türkiye'de kendilerine bağlı alt kuruluşları arttırdılar ve montaj fabrikaları kurdular. Böylece imalat sektöründe önemli bir «montaj» endüstrisi gelişti: ulaşım araçları, elektrikli araçlar (elektrikli ev aletleri, radyolar, televizyonlar, vb.). Bu sanayi, «ikame sanayi» adı altında, gelişmekte olan endüstri için öngörülen, ithalat serbestisi, avantajlı krediler, vb. gibi tüm teşvik önlemlerinden yararlanmaktaydı; ancak gerçekte ithalatçı bir sanayi üretimi sisteminin oluşmasına yolaçtı. Bu sanayi üretim araçlarını, parçaları, çoğu zaman da hammaddeleri, ara maddeleri, enerjiyi ve teknolojiyi ithal etmekteydi. Endüstrinin bir dalında bu hemen hemen tümü kapsayıcı ithalat bağımlılığı, Türk ekonomisinin dünya ekonomik bunalımından ciddi biçimde etkilenişinin nedenlerinden biri oldu. Aşağıdaki çizelge 1973-1976 arasında Türk imalat endüstrisinin dışa bağımlılığı konusunda bir fikir vermektedir.

---

11) Uras, Güngör - «Türkiye'de yabancı sermaye yatırımları», İstanbul 1979. *Kaynak:* Türkiye Ticaret Bakanlığı.

YABANCI ŞİRKETLERİN SEKTÖRLERE GÖRE DIŞA BAĞIMLILIK ORANI (1973-1976)
İMALAT ENDÜSTRİSİ (*)

Sektörler	*Dış tüketim yüzdesi*	
	1973	1976
Tüketim ürünleri	9.7	21.4
Ara maddeler	75.7	54.0
Üretim araçları	53.4	44.4

(*) *Kaynak:* Ticaret Bakanlığı. Bkz. Alpar, «Çokuluslu şirketler ve Türk ekonomisi,» s. 193.

Bu çizelge, 1976 yılında imalat endüstrisinde kullanılan ara maddelerin %54'ünün, üretim araçlarının da %44'ünün ithal edildiğini göstermektedir. İthal edilen ürünlerin yüzdesinde 1973'den 1976'ya doğru bir azalma görülmesinin nedeni, 1975'den sonra döviz sıkıntısı yüzünden ithalatın ve üretimin düşmesidir. Kimi fabrikalar %35, hatta %50 düşük kapasiteyle çalışmaya başlamışlardır.

Ayrıca bu sayılarda döviz olarak ödenen patentlerin hesaba katılmamış olduğunu vurgulamak gerekir. Öte yandan, ulusal ürün olarak kabul edilen birçok ara madde de aslında ithal edilmiş hammaddelere dayanılarak yurt içinde üretilmektedir: örneğin elektrikli araçlar, otomobil sanayiinde kullanılan boyalar yalnızca kısmen ulusal ürün olarak kabul edilebilir.

Alpar bu tür üretimin Türk ekonomisiyle çokuluslu şirketlerin arasındaki karşılıklı bağımlılığın nedeni olduğunu açıklamaktadır. İlk olarak, Türkiye'deki alt kuruluşun üretimi arttıkça, daha fazla ithal etmeye ve ana kuruluşların bulunduğu yabancı ülkelerde iş alanları açmaya başlamaktadır. İkinci olarak, Türk ekonomisi ithalata bağımlılığı arttıkça, dış bunalımların sonuçlarından daha çok etkilenir hale gelmek-

tedir. Çokuluslu şirketlerce yaratılan «montaj» ya da «sentez» sanayii tam anlamıyla bu işlevi yerine getirmektedir.

Çokuluslu şirketler ayrıca sermayenin yoğunlaşması ve takım tekellerinin oluşmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Üretimleri temel olarak iç pazara yönelik olduğundan, reklam bölümleri rakipleri yoketmek ve pazarı genişletmek için çok büyük tutarlara varan paralar harcamaktadırlar (1975'de 67,7 milyon TL.—, 1976'da 79,0 milyon TL.—). Takım tekelleri daha çok devlet, büyük özel Türk ve yabancı sermayelerinin ortaklık kurduğu alanlarda oluşmuştur. Örneğin Mannesman şirketiyle Sümerbank (devlet bankası) arasında boru sanayiindeki işbirliği, Unilever'le İş Bankasının yağ üretiminde kurduğu ortaklık iç pazarı tümüyle ele geçirmelerini sağladı.

1976'DA İMALAT ENDÜSTRİSİ TOPLAM CİROSUNDA YABANCI ŞİRKETLERİN PAYI

(milyar TL.—) (*)

Sektörler	*Toplam şirket sayısı*	*Yabancı şirket sayısı*	*CİRO toplam*	*Yabancı*	*% olarak*
Gıda:					
İçki, sigara	1 426	8	68 740	3 287	4.7
Tekstil	988	2	40 000	249	0.62
Kauçuk	128	3	3 947	2 300	58.27
Kimya	333	22	21 083	3 864	—
Cam	44	1	2 554	443	—
Metalürji	465	7	7 774	1 227	—
Elektrikli makineler	203	16	9 484	5 018	52.91
Taşıt araçları	287	7	18 384	8 649	47.04

(*) *Kaynak:* Ticaret Bakanlığı, DİE, Anket sonuçları, 1976, Alpar: «Çokuluslu şirketler...» s, 202.

Bu çizelge, tarımsal besin endüstrisi alanında toplamın % 0,56'sını oluşturan yabancı sermayeli 8 şir-

ketin, toplam gelirin % 4,7'sini elde ettiklerini göstermektedir. Tekstil alanında 2 yabancı şirket (toplamın % 0,2'si) toplam gelirin % 0,62'sini, elde etmektedir. (Bu alan ulusal endüstrinin en gelişmiş alanlarından biridir). Kauçuk sanayiinde 3 şirket (toplamın % 2,3' ü) cironun % 58, 27'sini, elektrikli makineler endüstrisinde de 16 şirket (toplamın % 7,88'si) % 52,91'ini elinde tutmaktadır. Ulaşım araçları endüstrisinde yüzdeler sırasıyla % 2,43 ve % 47,04'dür. Bu da bize çokuluslu şirketlerin, alt kuruluşlarının ve Türk ortaklarının imalat endüstrisindeki gücü açısından açık bir bilgi vermektedir.

Yabancı sermayenin ayrıca yasalarla korunmuş dayanıklı tüketim malları sektörlerine de yatırıldığını belirtmek gerekmektedir. Çokuluslu şirketler, bu alandaki ithalat yasaklarından yararlanarak, ikame endüstrinin kurulmasına yardım etmek gerekçesiyle iç pazarda tekellerini kurdular: böylece kendi ürünlerinin ithalinin yasaklanmasını sağladılar. Ayrıca gelişmekte olan sanayilere yönelik gümrük hakları ve düşük vergi kolaylıklarından da yararlandılar. Ancak ithalatı ikame edecekleri yerde, tam tersine, gereksinimlerinin %70'ini ithal ederek, arttırıyorlardı. Ticaret Bakanlığının 1973'de yaptığı bir soruşturmaya göre, kauçuk ve plastik sektörlerindeki yabancı şirketler, üretimde kullandıkları maddelerin %84,5'ini ithal etmişlerdi. Bu yüzdeler kimya sanayiinde %70, ulaşım araçları sanayiinde %60,5, tarım makineleri ve araçları sanayiinde %66,4, kâğıt sanayiinde %76,3 ve elektrikli makineler sanayiinde %53,4'dü.

Bu şirketlerin 1970'deki ithalatları 235 milyon dolara, 1976'daki de 300 milyon dolara ulaşmaktaydı (12). Ticaret Bakanlığı rakkamları, ayrıca bu şirketlerin 1973'le 1978 arasında vergi muafiyeti ve gümrük hak-

12) U.N. Panel on Foreign İnvestments in Developping Countries, Amsterdam, Şubat 1969, s. 23-24, Alpar, s. 210.

ları sayesinde 7.272 milyar TL.— kazanç sağladıklarını göstermektedir.

Bunun yanı sıra, 1954'den bu yana yürürlüğe girmiş olan yabancı sermayeyi özendirmeye yönelik çeşitli yasalar (1954 yabancı sermayeyi teşvik yasası, petrol yasası ve Türk lirasını koruma yasası gibi) bu şirketlerin kazançlarını yurt dışına çıkarmalarına da olanak sağlamaktaydı. Bu transferlerin tutarı 1964'le 1974 arasında 4.000.000 TL.— nı (266,66 milyon dolar) bulmuştu. Maliye Bakanlığının verilerine göre, 1975 sonunda petrol sektörlerine yapılan yabancı sermaye yatırımı 1,8 milyar TL.— dı. Sermaye, patent ve kazanç transferleri ise 1977 sonuna dek, 2,5 milyar TL.— na ulaşmıştı. Sayılar ayrıca yetmişli yıllarda transferlerde belirgin bir artış olduğunu göstermekteydi. 1974'deki 998 milyon TL.— lık transfer (66,33 milyon dolar) o yılın ödemeler açığının aşağı yukarı %70'ini karşılamaktaydı. Bu transferler yatırılmış sermayeyi rahat rahat aşmaktaydı. 1964-73 arasında Türkiye'ye yatırılan yabancı sermayenin %76'sı dışarıya transfer edilmişti (13).

Çok uluslu şirketlerin girişimiyle başlatılan bu sanayileşmenin önemli öğelerinden biri de tekniğin ithali ve modernleştirilmesiydi. Kömür ve elektrik gibi enerji kaynakları ihmal edilerek, yeni girişimlerde ve inşaat sektöründe bolca kullanılan petrole ağırlık verildi. Enerji ve teknoloji ithalatı, dışarıya fon transferlerini de arttırmaktaydı. Çokuluslu şirketler verimliliklerini ve Türk ekonomisinin bu yeni teknikleri kaldırıp kaldırmayacağını değerlendirmeksizin bröveler satın aldılar. Köylerin yüzde kırkının elektriği yoktu; kimi elektrikli ev aletlerinin orta ve yoksul aileler için önemli bir lüks oluşturmasına karşın, bu ürünler için yapay bir biçimde reklama ve taksitle satışa dayalı pazarlar yaratıldı. Bu teknolojilerin maliyeti, özellikle

13) agy.

döviz olarak çok yüksekti. 1963-1977 arasında yabancı şirketler teknoloji ithalatı için 400 milyon dolar dolayında döviz harcadılar; halbuki aynı dönemde Türkiye'ye yatırılan yabancı sermaye 207 milyon doları aşmıyordu (14).

b) Dış Ticaretin bağımlılığı

Sanayileşmeye koşut olarak, ticaret açığı da sürekli olarak artmaktaydı. 1960'da 149,0 milyon dolarken, 1972'de 1.866 milyon dolara ve 1980'de de 4.757 milyon dolara çıkmıştı (15). Önemli olan 1963-1978 arasında ithalatın % 90'ının endüstrinin makine, donanım, enerji ve hammadde gibi gereksinimlerine yönelik olmasıydı. Bu ithalatçı sanayi ticaret açıklarından büyük ölçüde sorumluydu :

MAL KÜMELERİNE GÖRE İTHALAT (*)

(dolar olarak %)

	1963	*1967*	*1972*	*1977*	*1978*	*1979*
1. Üretim araçları	45.8	47.8	50.1	38.9	34.6	31.5
— inşaat araçları	6.1	4.4	5.5	3.6	3.0	3.0
— makine, donanım	39.7	42.8	44.6	35.3	31.6	28.5
2. Hammaddeler	48.8	47.9	45.2	58.0	62.5	66.6
3. Tüketim maddeleri	5.4	4.9	4.7	3.7	2.9	1.9
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Birinci Beş Yıllık Plan dönemi boyunca (1963-1967) DPT, dış ticareti kısmen denetleyen bir politika izliyordu. 1962-1966 arasında ithalatın üçte ikisi döviz karşılığı alış biçiminde gerçekleşirken, üçte biri de bir

14) ALPAR, Cem : «Çokuluslu şirketler ve Türk ekonomisi», S. 241.

15) «1982 Yılı Başlangıcında Türkiye Ekonomisi», İstanbul 1982, s. 113.

(*) TÜSİAD, «The Turkish Economy 1980», İst. 1980, s. 209.

«clearing» sistemine göre yapılmaktaydı. Üretim için gereken ürünler bir «serbest» listeye alınmıştı. Böylece ithalatın %40'ı gümrük denetiminden muaf tutulurken, «ithalat ürünleri» listesindeki ürünlere gümrük denetimi uygulanıyordu. İlk Beş Yıllık Plan'ın hedefleri ihracatı özendirme ve ithalat ürünleriyle değiştirilebilecek malları üretmeye yönelik yatırımların yeğlenmesiydi.

1963-1976 arasında, ihracat konusundaki hedefler tarım ihracatındaki gelişme sonucu aşıldı. Sanayi ürünlerinin ihracatı ancak 1970'den sonra bir rol oynamaya başladı. Bu ürünler temel olarak tekstil ürünleri, deri eşyalar ve işlenmiş tarım ürünleri gibi geleneksel ürünlerdi. Bu çabalara karşın ticaret ve ödemeler dengesi yine açık vermişti.

ÖDEMELER DENGESİ (1963-1966) (*)

(milyon dolar)

Cari işlemler:	*1962*	*1963*	*1964*	*1965*	*1966*
Ticaret dengesi	—241	—320	—126	—108	—228
Görülmeyen işlemler	—41	—30	—39	11	45
Altyapı gelirleri	40	49	59	20	19
Cari işlemler dengesi	—242	—301	—106	—77	—164

(*) *Kaynak:* Maliye Bakanlığı, DPT: «Second Five Year Plan», (1968-1972), Ankara, 1969.

Ödemelerdeki açığın başlıca sorumlusunun ticari açık olduğu bellidir. Görülmeyen işlemlerdeki açık temel olarak borç ödemelerine bağlanmaktadır. 1967 ve 1973'den sonra yurt dışındaki işçilerin gönderdiği dövizlere karşın, ödemeler dengesi rayına oturtulamamakta ve ticari açık önemini korumaktadır. İhracat hala tarım ürünlerine bağlı olduğundan, bu sektördeki iniş çıkışlar 1970'de Türk Lirasının %63 oranında devalüe edilmesine karşın, ihracat artışını engellemek-

tedir. Sanayi gereksinimlerini karşılamak amacıyla yapılan ithalat ticaret açığının ve döviz darboğazının başlıca nedeni olmakta devam etmektedir. 1968'de ithalat için harcanan toplam 764 milyon doların 325 milyonu üretim araçları, 394 milyonu da hammadde ithalatı için kullanılmıştır. 1973-1977 arasında yurtdışındaki işçilerin yolladığı dövizler Türk ekonomisine soluk aldırmaktaydı ama dünya bunalımının etkileri ve «montaj» ekonomisinin büyümesi bu avantajların olumlu etkilerini azaltıyordu.

Dr. Cem Alpar'a göre, çokuluslu şirketlerin, bu açıkların artmasında doğrudan sorumlulukları vardı. İncelemesinde söz konusu şirketlerin temel olarak iç pazara yönelik üretim yaptıklarını, önemli ölçüde ithalat yaparken çok az da ihracat gerçekleştirdiklerini kanıtlamaktaydı. Çokuluslu şirketlerin ticari açığa katkıları 1973'de 263 milyon dolarken, 1977'de 439 milyon dolara yükselmişti (16). Ulaşım araçları üretimi için montaj parçaları ve diğer gerekli malların ithalatı bu açığın geniş ölçüde sorumlusuydu.

Alpar'ın hesaplarına göre yabancı şirketlerce yaratılan ticari açık, 1973'de 261 milyon dolarken, bu sayı 1976'da 439 milyona çıkmıştır. Bu rakkamlar, söz konusu yıllarda toplam ticaret açığının sırasıyla %27 ve %13'ünü oluşturmaktadır. Ayrıca çokuluslu şirketlerin Türkiye'de imalat alanında elde ettikleri ihracat gelirlerinin diğer gelişmekte olan ülkelere oranla çok düşük olması da ilginç bir noktadır.

c) Sanayi yapısı ve devletin rolü

1950 - 1960 arasında özel kesimin yatırımları toplam yatırımların % 60'ına ulaşır, devlet yatırımları ise % 40'a düşerken; 1959'da devlet ya-

16) Alpar, Cem - «Çokuluslu şirketler ve...», Ankara, 1980, Çağ Yayınları, s. 225-226.

tırımları sanayi yatırımlarının %46'sına yükselmiş, özel yatırımların oranı ise %54'e düşmüştü. DPT'nin verdiği sayılara göre 1973-1977 arasında bu rakkamlar şöyleydi: özel yatırımların oranı %47,1; devlet yatırımları ise %48,9. Tarıma dayalı bir toplumdan sanayie dayalı bir topluma doğru giden gelişmeye koşut olarak sanayi yatırımlarının oranıda yükselmekteydi. Özel sektör daha çok hafif sanayi, dayanıklı tüketim maddeleri ya da inşaat gibi alanlara yatırım yaparken, devlet de enerji, metalürji, madencilik ve kamu hizmetleri alanlarında uzun vadeli yatırımların sorumluluğunu almaktaydı.

1979'DA SEKTÖRLERE GÖRE KAMU VE ÖZEL KESİMİN YATIRIMLARI (*)

Özel kesim	*%*	*Kamu kesimi*	*%*
İmalat sanayi	32,7	Ulaşım	24,8
İnşaat	32,4	İmalat sanayii	24,0
Ulaşım	16,11	Enerji	14,10
Tarım	13,6	Metalürji, madencilik	6,7
Çeşitli sanayiler	5,6	Tarım	10,1
		Diğerleri	20,30

Devlet işletmeleri, ulaşım, iletişim ve kamu hizmetleri gibi, ülkenin tarım dışında kalan üretiminin önemli bir bölümüne katkıda bulunmaktaydı. Özel şirketlerden genellikle daha büyük ve daha modern olan bu kuruluşlar, OECD'ye göre, 1963'den bu yana uygulanan beş yıllık kalkınma planları çerçevesinde ülkenin sanayileşme hareketi için «vurucu güç» işlevini görüyorlardı (17). 1965'den beri özel sektörde görülen önemli ve sürekli gelişmeye karşın, sermaye yo-

(*) Dr. Mükerrem HİÇ'in araştırması, İstanbul Sanayi Odası, Cumhuriyet, 29 Ağustos 1979.

17) OECD, Ekonomik Araştırmalar, Türkiye, 1981, s. 24.

ğunlaşması devlet sektöründe daha ağırlıklı olarak gözlemlenmekteydi. 1980'de büyük şirketler üzerinde yapılan bir soruşturmaya göre, 300 büyük firmadan 250 tanesinin sermayesi 81 milyar TL. iken, yalnızca 50 büyük devlet kuruluşunun sermayesi 42 milyar TL.'ydı (özel sektörde şirket başına 32 miyon TL.'lık bir ortalama, devlet sektöründe ise şirket başına 82 milyon TL.'lık bir ortalama gözükmekteydi.) 250 büyük özel şirket 204.162 işçi çalıştırırken, 50 büyük devlet şirketinde çalışanların sayısı 239.858'di. Şirket başına işçi sayısı özel kesimde ortalama 816 iken, devlet sektöründe 4800'ye ulaşıyordu.

1940'dan bu yana devlet yatırımlarının önemli bir bölümünün, özel sektörün üstlenecek durumda olmadığı madencilik, demir-çelik sanayii gibi uzun vadeli yatırımlarda yoğunlaştığını anımsatalım. 1950'den sonra karma şirketlerin kurulmasıyla, devlet sermayesi özel sermayenin birikimi için bir kaynak durumuna geldi. Devlet şirketlerinin ürünlerinin genellikle düşük fiyatlı olması özel şirketlerin ara maddelerini ve ulaşım araçlarını çok iyi fiyatlarla satın almalarını sağlamaktaydı. Bu araçlarla ve devlet ve özel şirketlerin birleşmesiyle, devlet sektöründe yaratılan sermaye ve değerler özel kesime aktarılıyordu.

Özel ve yabancı sermayeyi özendirme politikasının kabul edilmesinden sonra liberal burjuvazi ve Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu OECD gibi uluslararası kuruluşlar, kamu kesiminin verimsizlik, aşırı istihdam, yolsuzluk ve bürokrasiyle, bazı ürünlerin fiyatlarına bütçe açıklarına yolaçacak oranda sübvansiyon yapmakla suçladılar. Aynı zamanda yalnızca hafif endüstri alanında değil, maden ve ağır sanayi alanında da kamu ve özel şirketlerin kaynaşması sürüyordu.

1950'den itibaren, kömür, krom, bakır madenleri, petrol, deniz ulaşım hizmetleri gibi eskiden devlet tekelinde olan sektörler özel sermayeye açılmışlardı.

Devlet, 12,5 milyonluk bir sermayeyle Sınai Kalkınma Bankasının kuruluşuna katılmıştı. Merkez Bankası ve diğer devlet bankaları, uzun vadeli, düşük faizli krediler vererek özel sanayiin gelişimine yardım ettiler. Yabancı sermaye, devlet sermayesi ve özel sermayeden oluşmuş karma şirketler, özel sektöre büyük kârlar sağlayacak olan elektrik enerjisiyle sulama tasarılarına yatırım yaptılar. Bu tür şirketlerden biri de, 1965 yılında Devletle Coppers amerikan şirketi arasında yapılan anlaşma uyarınca kurulan «Ereğli Demir Çelik Fabrikaları A.Ş.»ydi. Devlet bu kuruluşa %58,4'lük, Coppers %18,9'luk, Türk şirketi Koç, işadamları Daniş Koper ve Süleyman Demirel ise %20'lik birer yatırımla katıldı. Yönetim Kurulu üyesi olan özel şirketler, şirketi devlet sermayesinin desteğiyle önemli kazançlar sağlamak amacıyla kullandılar.

1965'den sonra devlet ekonomisindeki bağımsız ve egemen niteliğini yitirmeye başladı. Çünkü, bir yandan karma şirketlerin kurulmasıyla devlet sermayesi özel sermayeden ayrılamaz hale geliyor, öte yandan da özel sermayenin toplulaşması ve yoğunlaşması arttıkça siyasal iktidarı elinde tutan burjuvazi ekonomiyi denetimi altına alıyordu. Böylece özel sektör kredilerden, vergi muafiyetlerinden ve ticaretin serbest bırakılmasından yararlanarak ödünler elde etmekteydi. Öte yandan borçlanma da devletin borçlu durumunda bulunduğu yabancı kuruluşlarla bankaların etkisini arttırıyor, böylece Türk Devleti dış güçlere karşı bağımsızlığını yitiriyordu.

1960'dan sonra kamu sektöründe memurların sermaye piyasası işlemlerine karışmalarıyla sonuçlanan yeni anonim şirketler kurulmaya başlandı. Memurlar ve ordu içinde bu tür şirketlerin kurulması, anılan kesimlerde hızlı bir sınıflandırmaya yol açtı. HASTAŞ, OYAK (Ordu Yardımlaşma Kurumu) MEYAK (Memur Yardımlaşma Kurumu) gibi büyük şirketler ve bankalar tarafından kurulan şirketlerin amacı bir

sermaye pazarı yaratmaktı. Üyelerine hisseler satarak bu şirketler halkın tasarrufunu yatırımda kullanılacak sermaye biçimine çevirmeyi başardılar. Öte yandan büyük şirketlerin de katılımını sağlayarak gemi inşaat ve silâh sanayii gibi ağır sanayi dallarında yatırım yapacak gerekli sermayeyi toplayabildiler. Satış mağazaları açarak üyelerine elverişli fiyatlarla bazı tüketim maddeleri ulaştırdılar. Böylece sermaye piyasası işlemlerine karışan ve tekelci büyük burjuvazinin bir parçası haline gelen ayrıcalıklı yarı askeri yarı sivil bir kesim oluştu. Aynı zamanda kooperatif mağazaları da bazı subay ve memurları enflasyonun etkilerinden kurtarmaya yaradı. Yetmişli yıllara dek, %66 oranındaki 1970 devalüasyonundan itibaren başlayan hızlı enflasyon oranı, korunan bazı kesimlerin satın alma gücünü yavaş yavaş azaltmaya başladı (enflasyon oranı 1974'de %30; 1978'de %50; 1979'da %65; 1980'de %107'ydi) (18).

Başka bir deyişle, ekonomik gerileme, toplumsal yapıda, küçük burjuvazi, esnaf, zanaatkâr kesim ve hizmet sektöründe çalışan orta katmanlar aleyhine gelişmekte olan kutuplaşmayı hızlandırıyordu. Daha sonra göreceğimiz gibi, bu katmanların toplumsal - ekonomik durumundaki bozulma iç pazarın daralmasında belirleyici bir rol oynamaktaydı.

1970'den bu yana, ekonomik bunalımın ağırlaşmasına koşut olarak, devletin ulusal üretime katılması da artmaktaydı. 1973-1977 arasında özel kesimin yatırım oranı %47 iken, 1980'de %44'e, 1981'de %41'e düştü. Buna karşılık devlet 1980'de yatırımların %56'sını, 1981'de %58,9'unu ve 1982'de de %54,6'sını sağlamıştı (19). Özel endüstrinin gerilemesi özellikle elektrikli ev aletleri, ulaşım araçları, kimyasal ve besin

18) OECD, Ekonomik Araştırmalar, Türkiye 1981. ANKA Haber Ajansı, Yıllık ekonomik rapor, 1976.

19) TÜSİAD - «1982 başında Türk ekonomisi», İstanbul, 1982.

maddeleri gibi imalat sanayii alanlarında görülmekteydi. Bunun başlıca nedenleri ithalat için kredi ve döviz yetersizliği, yüksek üretim maliyetleri ve iç pazarın daralmasıydı.

Bu zorluklara karşın, devlet ekonominin en az ölçüde de olsa işlemesini sağlamak için tüketim ve ara maddeleri, enerji üretmeyi sürdürmek zorundaydı. 1979'a kadar devlet, halkın beslenme gereksinimlerini ve sınai üretimin gereksinimlerini karşılamak için şeker, sabun, benzin, elektrik enerjisi, vb. gibi ürünleri bile desteklemek zorunda kaldı. Bu politika devlet kuruluşlarında bütçe açıklarına neden oldu; bu şirketler hem özel sektör iktisatçıları, hem de Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası uzmanlarınca ekonomik gerilemeden sorumlu tutuldu.

OECD, devlet şirketlerinin verimliliklerini yitirdiklerini ve gittikçe Merkez Bankası aracılığıyla verilen düşük oranlı krediler ve desteklemelere bağımlı hale geldiğini ileri sürüyordu. Yatırımlar için kullanılabilir kaynaklarla yatırım harcamaları tutarı arasındaki uçurum 1971-1979 döneminde durmadan artmıştı (20). Bu tarihler arasında özellikle kömür ürünleri, çimento, deniz ulaşım araçları, demiryolları gibi alanlarda faaliyet gösteren devlet kuruluşları sürekli açık vermekteydi. Eski Sanayi Bakanı Prof. Bulutoğlu, ellili yıllarda devlet şirketlerinin açıklarının Merkez Bankasında para emisyonları sayesinde kapatıldığını ve bu enflasyonist uygulamanın 1974'de yeniden başlatıldığını söylemektedir. Ayrıca bu açıkların nedenlerini şöyle sıralamaktadır :

1) Bazı durumlarda hükümet fiyatları ürünlerin üretim maliyetlerinin altında olarak belirlemektedir: tarım sektöründe üretimi özendirmek amacıyla gübre, buğday, pamuk, şeker, çay, vb. gibi ürünleri desteklemektedir. Kamu kuruluşları kent bölgelerinde bazı be-

20) OECD Ekonomik Araştırmalar, Türkiye 1981, s. 24-25.

sin maddelerini (buğday, et, süt, vb.) çok yüksek fiyatlarla satın alıp, düşük fiyatlarla satmakta, aradaki farkı devlet ödemektedir.

2) Kamu kuruluşları kimi zamanlar enflasyon oranının fiyat üzerindeki yansıması konusunda geç kalmaktadırlar. Çünkü çoğu zaman hükümetler, siyasal nedenlerle kamu sektöründe fiyatların arttırılması konusunda çekingen davranmaktadırlar. Bu durum özellikle demir, kömür, çimento, kâğıt, kimyasal maddeler ve bazı besin maddeleri için geçerlidir. Temeldeki sorun, enflasyon oranının büyük hızla artmakta oluşu nedeniyle, üretim maliyetlerinin kaçınılmaz olarak bu artışı izlemeleri ve bunun da fiyatların önemli ölçüde artmasıyla sonuçlanmasıdır.

3) Önemli orandaki işsizlik sorunu karşısında hükümetlerin aşırı istihdama gitmesi üretim maliyetlerini yükseltmektedir.

4) Kamu kuruluşları sendikaların isteklerini, örneğin ücret artışı taleplerini daha kolay kabul etmekteydiler. Özel sektördekilere göre daha yüksek olan bu ücretler de üretim maliyetlerinin yükselmesine yol açmaktaydı. Buna karşılık, kamu kuruluşları, özel şirketlere oranla nitelikli kadro kullanma konusunda fazla olanağa sahip değildiler. Bu durumda da verimliliği etkilemekteydi.

5) Kamu sektörünün üretici ve verimli olamamasının diğer nedenleri öbür sektörler için de geçerli olan nedenlerdi: teknoloji ve enerji eksikliği, hammadde yokluğu vb. Enerji ve dış ticaret tıkanması bu sorunları ağırlaştırmıştı (21).

Kamu sektörünün de ekonominin diğer kesimleri gibi bunalımdan etkilendiği açıktı. Kamu kuruluşlarının açıkları Devlet bütçesi üzerinde büyük yük oluşturuyor ve enflasyonu arttırıcı rol oynuyordu. Ancak yine de bu açıkların enflasyonun tek sorumlusu ve

21) Bulutoğlu, Kenan - «Bunalım ve Çıkış», İstanbul, 1980.

bunalımın temel nedeni olmadığını gözden kaçırmamak gerekir. Enflasyonun dörtnala gittiği bir dönemde besin maddeleri fiyatlarını desteklemenin devletin görevi olduğunu da gözönüne almak şarttır. Gerçekte, 1965'den sonraki durumu genel olarak incelediğimizde, sermaye yoğunlaşıp dünya tekelci sermayesine girdikçe, devletin de bu sistemin bir parçası haline geldiğini görüyoruz. Devletin sunduğu altyapı olmasa, sanayi gelişmesi de olamazdı. Bu altyapıyı sağlamak için devlet dolaylı ve dolaysız vergileri arttırmak, yurtdışından borç almak ve para basmak zorundaydı. Sanayi ve finans burjuvazisi güçlendikçe, altyapı üreticisi devlet de düşük faizle kredi ve ucuz ara madde sağlayan bir kaynak haline dönüşmüştü. Bu sınıf siyasal iktidarı elinde tuttuğu sürece büyük sayıda orta ve büyük işletme de vergi ödemeden faaliyetlerini sürdürebildi. Aynı zamanda devlet, ucuz besin maddeleri sunup, (siyasal nedenlerle de olsa) nispeten yüksek ücret ödeyerek satın alma gücünü yükseltmiş ve enflasyonun ezdiği sınıflara da bir destek sağlamış oluyordu.

Aşağıdaki çizelgeler 1978'den sonra tarımın ulusal gelir içindeki payının yükseldiğini, endüstrinin ise düştüğünü göstermektedir. Bu endüstriyel gerileme dönemi süresince devletin bu kesimdeki yatırımları da artmıştır.

1965-1981 ARASINDA SANAYİ, TARIM VE HİZMET SEKTÖRLERİNİN GSMH İÇİNDEKİ PAYI
(yüzde olarak) (*)

	Tarım	*Sanayi*	*Hizmetler*	*Toplam*
1965	34,1	17,8	48,1	100,0
1970	28,5	20,2	51,3	100,0
1973	24,0	22,4	53,6	100,0
1977	23,1	23,6	53,3	100,0
1978	22,7	24,1	53,2	100,0
1981	23,3	22,6	54,1	100,0

(*) *Kaynak:* Maliye Bakanlığı, Yıllık ekonomik rapor, 1981.

Bu rakkamlar tarımın ulusal gelir içindeki payında görülen düşmenin 1978'den itibaren durduğunu ve endüstrinin katkısının da bu tarihten itibaren hemen hemen bir duraklama dönemine girdiğini göstermektedir. İlginç olan, 1978'den sonra devletin sanayideki yatırımlarının artmasıdır.

KAMU KESİMİNİN YATIRIMLARI (*)

(rayiç fiyat, milyon TL.)

Kesimler	*1978*	*1979*	*1980*
Tarım	13.971	17.911	33.579
Metalürji	10.860	18.701	36.359
İmalat	27.900	61.986	139.664
Enerji	25.163	57.912	117.921
Ulaşım	32.232	46.414	87.860

(*) *Kaynak*: Maliye Bakanlığı, Yıllık ekonomik rapor, 1981.

Bu tablonun anlamı şudur: özel şirketler iflâs eder, bazıları kepenkleri indirirken, kamu kuruluşları, ithal edilen enerji ve maddelerin yüksek fiyatları nedeniyle artan üretim maliyetlerine karşın enerji, sanayi için ara maddeler ve bazı tüketim maddelerini sağlayabilmek için çalışmayı sürdürüyorlardı. Devlet bu sektörleri çalışır halde tutarak işsizliğin de artmasını engellemekteydi.

4. Bütçe Açığı

1950'de liberal ekonomi politikasının kabul edilmesinden bu yana Türkiye'nin ulusal bütçesi hep açık vermektedir. Bu açık 1950'de 156 milyon TL.— iken, 1960'da 1 milyar 300 milyon TL.— na yükselmiştir. GSMH içindeki devlet gelirinin payı %16'dan %13'e düşmüştür. Ancak, devletin harcamaları arttıkça, ulusal gelirde de bir düşme gözlemlenmeye başlanmıştır. Açıkların yükselmesi, kentleşme ve sanayileşme nede-

niyle devletin ve kamu hizmetlerinin harcamalarının artmasına bağlanmaktadır; öte yandan özel sektörde bazı katmanlar neredeyse hemen hemen vergiden muaf tutulmuştur, ellili yılların sonuna doğru vergi kaçakçılığı iyice genelleşmiştir.

1980 askeri darbesinden sonra iktidar durumu çözüm bulabilmek amacıyla vergiden muaf tutulmuş olan büyük toprak sahiplerine vergi zorunluluğu getirecek, ticaret ve sanayi işletmelerinin ödedikleri vergileri de arttıracak bir vergi reformu uygulamayı denedi. Ancak burjuvazinin ve büyük toprak sahiplerinin direnmesiyle karşılaşılınca bu yasal düzenleme gerçekleştirilemedi. 1963-1967 döneminde (yani birinci beş yıllık plan döneminde) devletin vergi gelirleri toplamın %12'sini geçmemişti; halbuki plan, endüstrinin ve ticaretin önemli ölçüde gelişmesini gözönüne alarak bu alanda %18'lik bir hedef öngörmüştü. Devletin özendirmeleri sayesinde gelişmekte olan özel sektör, gelirler ve sınai kuruluşlara uygulanan düşük vergilerden yararlanmaktaydı.

Altmışlı yılların sonuna doğru, 2 milyar TL.'na ulaşan bütçe açığı borçlanmalarla kapatılıyordu. DPT, vergi gelirlerindeki yavaş artışın nedeni olarak ithalata konulan vergilerin az oluşunu ve dolaylı vergi konusunda yurttaşların asgari geçim düzeyinin gözönüne alınışını göstermekteydi (22).

Yetmişli yıllarda da bütçe açığı yüksek bir düzeyde kaldı. Hükümet, kamu hizmetleri ve devlet sektörünün bazı sınai ürünleri üzerindeki dolaylı vergileri arttırdı. Dolaysız vergiler yine tahminlerin çok altında kalmaktaydı. 1973'de vergi gelirlerinin çok üstünde kalan harcamalar uzun vadeli bir borçlanmayla karşılandı. OECD kamu harcamalarının artışını cari harcamalara (devlet işletmelerinin üretim açıklarını kapatmak için kamu kesimi içinde yapılan transferler,

22) DPT, İkinci beş yıllık plan, Ankara 1970, s. 55.

memurların maaşlarının nispeten artması) bağlıyordu (23) ama, aslında bu harcamalar hızlı enflasyon artışı gözönüne alınırsa kaçınılmazdı. OECD yine de şunları belirtmekten geri kalmıyordu: «Bu güne dek vergi muafiyeti uygulamalarından ya da vergi toplama sisteminin açıklarından yararlanarak gelir vergisi ödemekten kaçınan çiftçi, tüccar, serbest meslek sahibi gibi çeşitli kesimleri gereğince vergilendirebilmek için yapılacak çok iş vardır.» (24).

Uluslararası kuruluşların kamu kuruluşlarını ulusal geliri harcamakla suçlamalarına karşın, sayılar devlet yatırımlarına oranla cari harcamaların yüksek olduğunu göstermektedir. Devlet bazı yıllarda kamu harcamalarından sorumlu görülmektedir, ulusal savunma için yapılan harcamalar da bütçenin önemli bir bölümünü tüketmektedir. Örneğin 1974 yılında gerek memur maaşları, gerekse savunma giderlerinin artması nedeniyle bütçe döneminin cari harcamaları 40,4 milyar TL.— nı aşmıştır.

KONSOLİDE DEVLET BÜTÇESİ (*)
(milyon TL.—, rayiç fiyatlarla)

I. Gelirler	*1973*	*1975*	*1977*	*1979*
Vergi gelirleri	51.957	94.075	167.4	416.5
Toplam gelirler	59.670	106.269	187.6	495.0
II. Harcamalar				
Cari harcamalar	28.708	58.000	98.1	252.0
Yatırımlar	11.568	24.000	49.9	92.0
Toplam harcamalar	64.889	113.053	239.8	580.0
III. Açık	—5.210	—6.784	—52.2	—85.0

(*) *Kaynak:* OECD, Ekonomik Araştırmalar, Türkiye Kasım 1974, s. 39, Nisan 1980.

23) OECD, Ekonomik Araştırmalar, Türkiye, 1974, s. 39.
24) agy. s. 40.

Gelirlerin artışı, dolaysız vergiler hep düşük kaldığından, temel olarak dolaylı vergilerin yükseltilmesiyle gerçekleşmektedir. Çok hızla artarak 1973'de 5 milyar TL. iken 1979'da 85 milyar TL.'na ulaşan bütçe açığının nedeni de temel olarak çok büyük çaptaki cari harcamalardır. «Bu çerçeve içinde ulusal bütçenin önemli bir bölümünü yiyen yönetim ve savunmayı hesaba katmak gerekmektedir. 1975'de Silâhlı Kuvvetlerin Örgütlenmesi ve Modernleştirilmesi planı çerçevesi içinde devlet memur maaşları ve askeri ücretlere 13 milyar ve 5.7 milyar TL.— tutarında ek kredi vermiştir.» (25).

1980'den sonra askeri hükümet yönetim organlarındaki personeli azaltmak ve vergi gelirlerini yükseltmek amacıyla önlemler aldı. Ancak enflasyona karşı memur maaşlarını asgari ölçüde de olsa arttırmak gereği doğdu. Vergi reformu ancak kısmen başarılı olabildi, mahkemeler 3.5 milyon vergi kaçakçılığı davası kaydettiler. Bunlara karşılık, 1982'de gelir vergileri tahminlerin %11 oranında altında kaldı (26). Büyük şirketler ve küçük tüccarlar yine de vergiden kaçınmak için yöntemler bulabiliyorlardı. Servet ve ticaret vergileri konulmasına karşın bütçe açığı 1980'de 202 milyar TL.—, 1981'de 104 milyar TL.—, 1982'de de 103 milyar TL.— olarak gerçekleşti. Devlet bu açıkları Merkez Bankasından kredi ve transferlerle (bunlar çoğunlukla para emisyonlarıyla sağlanıyordu) dış ve iç borçlanmalarla kapamaya çalıştı. Böylece bütçe açıklarını kapatmak için bazı enflasyonist önlemlerin alınması kaçınılmaz görünüyordu. Gelirlerle giderler arasındaki dengesizlik, ülkenin toplumsal-ekonomik yapısının ayrılmaz bir parçası haline gelmiş gibiydi. Bu, gelirlerin ve ulusal sorumlulukların eşitsiz biçimde dağılmasının kaçınılmaz olduğu ve toplumu ürettiğinden çok tüketmeye yönelten bir yapıydı.

---

25) OECD, Ekonomik araştırmalar, Türkiye, 1976.
26) OECD, Ekonomik Araştırmalar, Türkiye, 1983.

5. Borçlanma

a) Krediler

Altmışlı yılların sonunda Türkiye'nin önemli bir endüstrisi vardı. Ancak aynı zamanda, ticaret açığı ve döviz bunalımı nedeniyle borçlanma gittikçe daha çok gerekli hale gelmişti. 1970'de, endüstrinin bazı alanlarında durgunluğu engellemek amacıyla Türk hükümeti Uluslararası Para Fonu'ndan 950 milyon dolar borç almak zorunda kaldı; buna karşılık olarak da Türk lirasının değerinin %66 oranında düşürülmesini kabul etti.

Türkiye'nin bu krediyle birlikte yeni bir borçlanma dönemine girdiği söylenebilir. Çünkü, 1962'den sonra, «Yardım Konsorsiyumu», Dünya Bankası, Avrupa Yatırım Bankası ve çeşitli batılı ülkeler Türkiye'ye elverişli koşullarla kredi vermeye başlamışlardı. Bunlara karşın 1970 yılında açılan kredi yalnızca önemli bir devalüasyonu şart koşmamıştı; o döneme göre %7,25 gibi yüksek bir faizle verilmiş, üstelik kısa vadeli bir krediydi. O tarihten sonra yeni krediler sağlanması, yenilenmesi ve borçların ödenmesi Türk ekonomisinin büyük sorunlarından biri haline geldi. Söz konusu olan yalnızca özellikle devalüe edilmiş bir parayla borçları ve faizlerini ödemenin olanaksızlığı değildi, ayrıca alacaklılar tarafından dayatılan zor koşulları ve ekonomi politikasını da kabul etmek gerekiyordu.

Dünya Bankasının iktisatçıları açısından Türkiye'ye verilen borçlar diğer gelişmekte olan ülkelere göre (ülkenin büyüklüğü ve döviz gelirleri gözönünde tutulduğunda) düşük bir düzeydeydi. Ancak 1976-1977 arasında durum tümüyle değişti: Türkiye 1978 ilkbaharında GSMH'sının %40'ına kadar ulaşan büyük çapta borçlar almaya başladı. 1973-1977 yılları arasında Türkiye'nin aldığı borçlar ödeme olanaklarını büyük ölçüde aşmaktaydı. 1976-1977 yıllarında yabancı kredi

kuruluşları ülkenin ihracat gelirlerinin düşmesini karşılamak amacıyla 7 milyon dolar verdiler; Türkiye'nin ihracat gelirleri 4 milyar doları aşmıyordu (27). Bu duruma karşın Türkiye'nin dış borçları 1977 yılında 13 milyar dolara ulaşmıştı. Bu tarihten sonra ekonomik durum açıklı bir biçimde bozulmaya başladı. Döviz rezervleri hemen hemen tükenmiş, bütçe açığı 52 milyar TL.— na, enflasyon %48'e, ödemeler dengesi açığı 27 milyar TL.— na (aşağı yukarı 200 milyon dolar) çıkmıştı.

Türkiye borçlarını ödeyemediği için para piyasalarındaki güvenilirliğini yitirmişti. 229 bankaya borçlanmıştı; Merkez Bankasının çekleri dünya bankalarınca tahsil edilmiyordu.

Sağcı MC Hükümetinin (AP, MSP, MHP koalisyonunun) kredi istekleri çeşitli bankalar ve Uluslararası Para Fonu'nca geri çevrilmekteydi. Uluslararası Para Fonu %25 oranında bir devalüasyon yapılması konusunda ısrar etmekteydi. Bülent Ecevit'in sosyal demokrat hükümeti 1977'de iktidara gelince, gerekli kredileri elde etmek için bu kez o uğraşmaya başladı. Türk ekonomisinin kredisini yitirmesinin yanısıra başlıca iki engel daha ortaya çıkmıştı :

1) Uluslararası Para Fonu'nun yapısı, politikası ve işlevinde meydana gelen değişiklikler,

2) Sosyal demokrat partinin IMF'nin liberal ilkeleriyle çelişen korumacı, toplumculuğa eğilim gösteren politikası (28).

1971'den sonra Uluslararası Para Fonu artık uluslar-üstü bir banka, uluslararası bir merkez bankası,

---

27) Kemal DERVİŞ ve Sherman ROBINSON. — «Analysis of the causes of the Turkish foreign exchange crisis, 1973-1977, WORLD BANK, Office Memorandum, Haziran 19, 1979, s. 20 ve 34.

28) SERTEL, Y. - «Türkiye'de ekonomik bunalım ve toplumsal çözülme», «Akdeniz bölgesinde alternatif kalkınma stratejileri» konulu UNİTAR Kolokyumuna sunulan bildiri, Napoli, 1983, Ekim.

dünya çapında bir planlama örgütü haline gelmişti. Uluslararası Para Fonu, 1976 yılında Jamaika'da yapılan toplantıda, bu yeni durumunu kesinlemek için, borç isteyen ülkelerin kredi itibarı, yani «credit worthiness» üzerinde araştırma yapılmasını kararlaştırdı. Böylece, özellikle Türkiye gibi ülkeler için Uluslararası Para Fonu'nun yeşil ışığı kredi elde etmek için bir önkoşul haline dönüşmüş oluyordu.

Uluslararası Para Fonu ayrıca kredi koşullarını sertleştirerek, «dışa dönük» liberal bir ekonomi politikasını şart koşmaya başlamıştı. Dış ticaretin serbestleştirilmesi, döviz kurlarının devalüasyonu, faiz oranlarının yükseltilmesi, kamu harcamalarının kısıtlanması, ücretlerin denetlenmesi ve yabancı sermayenin özendirilmesi gibi koşullar öne sürmekteydi (29).

MSP ile koalisyon kuran sosyal demokrat iktidarın ekonomik politikası IMF'nin «liberal» ilkeleriyle uyuşmamaktaydı. CHP'nin seçim programında petrolün ve diğer madenlerin ulusallaştırılması, kamu kesiminin güçlendirilmesi, ithalatın kısıtlanması, devlet yatırımlarının ulusal kaynakların geliştirilmesine yöneltilmesini amaçlayan bir planlamaya gidilmesi, devletin madenlere yatırım yapması, kömür enerjisine geri dönülmesi, ulusal gelirin daha adilce paylaşımını sağlamak için bir vergi reformu yapılması gibi maddeler bulunuyordu.

CHP bunun yanısıra, demokrasi için bir tehlike olarak kabul ettiği tekelci büyük sermayenin gücünü kırmak amacıyla ekonomide bir «halk sektörü»nün yaratılmasını öngörüyordu.

Sanayinin durgunlaşması tehlikesi ve kredi elde etme zorunluluğu karşısında Ecevit hükümeti uzun bir direnişten sonra 1978 yılında Türk lirasının %40 oranında devalüasyona tabi tutulmasını kabul etti

29) PAYER, C.- «The Dept trap» s. 33; DOĞAN, Yalçın.- «IMF Kıskacında Türkiye» İstanbul, 1980, s. 79.

(böylece 1 dolar 25 TL.— oldu). Ancak doların 35 TL.— olmasını isteyen Uluslararası Para Fonu bu sonuçtan hoşnut kalmayarak krediyi onaylamadı.

Kilitlenen durum 1979 devalüasyonuyla düzeltildi. Ecevit hükümeti Türk lirasını %88 oranında devalüe ederek 1 doların 47 TL.— olmasını kabul etti. Askeri yardım üzerindeki ambargo kaldırıldı. Devalüasyonun gerçekleştirilmesinden sonra Uluslararası Para Fonu 325 milyon dolarlık bir kredi verdi. Türk hükümeti ayrıca yabancı sermaye yatırımlarına yeni olanaklar tanımayı, ulusallaştırma tasarılarını içeren 4. beş yıllık planı geciktirmeyi ve bazı tarım ürünlerinin ihracatında oldukça düşük oranda bir kur uygulamayı (1 dolar karşılığı 35 TL.—) kabul etti.

Türk hükümetinin bu ödünler karşılığında elde ettiği tek çıkar, kimi batı bankaları ve kuruluşlarınca söz verilmiş olan kredilerin serbest bırakılması oldu: 1979'da OECD'nin 600 milyon doları, 1980'de Dünya Bankasının 60 milyon doları, vb... Toplam olarak 1979 yılında hemen hemen 1 milyar dolarlık kredi serbest bırakıldı (30)

b) Özel borçlar

Sanayinin çalışmasını tehdit eden döviz bunalımı özel kesimi özel krediler aramaya yöneltti. Bu, petrol üretmeyen gelişmekte olan ülkeler için olağan bir durumdu. Türkiye'de bunun yolu «Dövize Çevrilebilir Mevduat» (DÇM» ydi. Bu mevduat, «Türk Parasını Koruma Kanunu»nda yapılan bir değişiklik sonucu uygulanmaya başlanmıştı. Bu değişiklik, Türkiye'de oturan ya da oturmayan özel kişilerin konvertibl döviz mevduat hesabı açmalarını sağlamaktaydı. Bu yatırı-

30) SERTEL, Y. - «Türkiye'de ekonomik bunalım ve toplumsal çözülme», «Akdeniz bölgesinde alternatif kalkınma stratejileri» konulu UNITAR Kolokyumuna sunulan bildiri, Napoli, 1983 Ekim.

lan dövizler Merkez Bankasına yollanıyor. Merkez Bankası da yatırılan para karşılığı Türk lirasını kredi olarak mudilere veriyordu. Yasa değişikliği esas olarak yurt dışındaki Türk işçilerine yönelikti; ancak, aynı tür mevduat hesapları aracılığıyla yabancı kredilerin Türk firmalarına verilmesini de mümkün kılmaktaydı, yalnızca bu durumda başlangıçtaki bir yıl ya da daha uzun süreli mevduatın döviz olarak %7 oranında faiz getirmesi şart koşulmuştu. Böylece Maliye Bakanlığı ve Merkez Bankasının onaylaması kaydıyla yüksek faizli özel sınai ve ticari kredilere izin verilmiş oluyordu.

Bu kısa vadeli ve yüksek faizli yabancı krediler yetmişli yıllara dek fazla kullanılmamıştı, ancak döviz durumunun kötüye gitmesi ve dünya bunalımının etkileri sonucunda Türk iş adamları gittikçe daha fazla bu yolla kredi elde etmeye başladılar. 1975-1977 arasında bu borçlar ödemelerde 6,8 milyar dolar bir açık yarattı. Söz konusu borçların döviz olarak ödenmesini Devlet üstlenmişti; devlet ayrıca 1970-1977 arasında gerçekleştirilen devalüasyonlar sonucu kurlarda meydana gelen açıkları da kapatmaktaydı. 1977'de Dünya Bankasının kredilere ambargo koymasından sonra söz konusu mevduatlar kredi olarak kabul edilerek devlet borcu haline dönüştürüldü.

1980'deki askeri darbeden sonra uluslararası mali kuruluşlar ve dünya bankaları Türk devletine yeniden önemli krediler vermeye başladılar. Böylece Türkiye 1980 ağustosuna kadar 550 milyon doları Avrupa Topluluğu Ekonomik Fonu, 380 milyon doları da Uluslararası Para Fonu tarafından verilen toplam 1 milyar 157 milyon dolarlık kredi sağladı. 1981'de verilen toplam 738.5 milyon dolarlık kredinin 273 milyon doları dünya bankalarınca verilen kısa vadeli borçlardan oluşmaktaydı; Uluslararası Para Fonu da 219.93 milyon dolar vermişti.

1983 ağustosunda Maliye Bakanlığı Türkiye'nin 20

milyar 611 milyon 940 bin dolar borcunun olduğunu, bunun 5 milyarını faizlerin oluşturduğunu, geri kalanın da döviz olarak ödenmesi gerektiğini bildirdi (31).

Borçlanmada görülen bu hızlı büyüme, sanayinin büyümesiyle doğrudan ilişkiliydi. Çünkü, hükümetleri ve özel şirketleri böylesi güç koşullarla borçlanmaya iten başlıca etken sanayinin durgunlaşması tehlikesiydi.

6. Enflasyon

Altmışlı yıllarda nispeten düşük düzeyde olan enflasyon, bu yılların sonuna doğru biraz hızlanmış, ancak 1960-1970 yılları arasında yılda ortalama %5 oranında kalmıştı. Bu süre içinde enflasyonun başlıca nedenleri Merkez Bankasının (sanayii finanse etmek için) yaptığı para emisyonları ve Türk ekonomisinin üretken olmayan kesimlerinden inşaat sektörüne yapılan önemli yatırımlardı. Öte yandan, yabancı krediler ve emisyonlar sonucu büyüme ve üretim oranı oldukça yüksek, enflasyon oranı ise nispeten düşüktü. 1970'den sonra enflasyon oranı hızla yükselmeye başladı. Yıllık ortalama artış 1970'de %12'ye, 1971'de %15'e çıktı. Buna karşılık 1972 ve 1973'de yükselme biraz yavaşladı, ancak %14'lük bir oranla yine de aşırı boyutlardaydı.

FİYATLAR

(yıllık ortalama değişiklikler % olarak) (*)

	1968	*1969*	*1970*	*1971*	*1972*	*1973*	*1978*	*1979*
Toptan fiyatlar	3.2	7.2	6.7	15.9	18.0	20.5	53.0	64.00
Yaşam pahalılığı:								
— ANKARA	4.1	5.7	11.8	21.8	15.3	15.8		
— İSTANBUL	6.2	4.8	10.5	17.0	12.5	15.7		

31) CUMHURİYET, 3 Ağustos 1983.

(*) OECD, Türkiye ekonomik araştırmalar, 1974, s. 50, 1985, s. 34.

1970'den sonra fiyatlar durmaksızın hızlı bir biçimde artmaya devam etti. Bu tarihten itibaren Merkez Bankasının para sorununa bir de devalüasyon sorunu eklenmişti. Böylece bir yandan Türk ekonomisinin ithalata bağımlılığı ithal edilen ürünlerin fiyatlarını yükseltirken, üretim maliyetleri de önemli bir biçimde artmaktaydı. Dünya piyasalarındaki fiyat artışları durumu daha da kötüleştirmişti.

Önemli bir nokta da, yurt içindeki enflasyon oranının, dünya piyasalarındaki fiyat artışlarını büyük ölçüde aşmasıdır. Toptan fiyat göstergeleri 1971'de %16, 1972'de %18, 1973'de %20 oranında artarken (Türkiye'de yıllık ortalama enflasyon oranı %18.2'yken), dünyada yıllık ortalama enflasyon oranı %10'du (32). Türk ekonomisi dünya bunalımının yarattığı şoku ve petrol fiyatlarının etkisini gözle görünür bir biçimde ancak 1974'den sonra duymaya başladı. İthal edilmiş ürünlerin fiyatlarındaki artış büyük oranda devalüasyonun sonucuydu.

1970 devalüasyonu Uluslararası Para Fonu ve Yardım Konsorsiyumu ile yapılan uzun tartışmalardan sonra gerçekleştirildi. Ödemeler açığına bir çözüm arayan ve ithalat için gerekli transferleri gerçekleştirecek döviz gereksinimi duyan Türk hükümeti, Türk lirasının değerinin %66 oranında düşürülmesine karar verdi; böylece Türk lirası dolar karşısında değer yitirdi, dolar 9 TL.—'ndan 15 TL.—'na yükseldi. Bu önlem, Uluslararası Para Fonu'nun Türk hükümetine 950 milyon dolarlık kredi vermesini sağladı. Ancak önceden tahmin edilemeyen bir olay gerçekleşti: montaj sanayinin büyümesinin ve AET ülkelerinin ürünlerine yönelik serbestliklerin çok yüksek düzeyde bir ithalat gerektirdiği bir dönemde, devalüasyon, ithal ürünlerinin fiyatlarını otomatik olarak arttırdı. Ayrıca, devalüas-

32) World Bank Office Memorandum, Dervis Robinson, Haziran 1979.

yon yapılacağını önceden bilen ithalatçı firmalar, devalüasyondan hemen önce Merkez Bankasından kısa vadeli krediler ve önemli miktarda döviz elde etmeyi başarmışlardı. Bu işlemler sonucu Merkez Bankasının zararı 320 milyon TL.— dolayındaydı. Ayrıca, eski borçların ve bu borçların değeri düşürülmüş yeni kurlarla hesaplanan faizlerinin ödenmesi de ağır sonuçlara yol açtı: altın ve döviz rezervleri 1971 ağustosunda 257 milyon TL.—, 1970 ağustosunda ise 733 milyon TL.— azaldı (33).

Öte yandan emisyonlar da 1971'de 17 milyar TL.— yken, 1974'de 25 milyar TL.— na çıktı (34). Dolaşımdaki para miktarı 1971'de 23 milyarken 1973'de 37 milyar TL.— na ulaştı. Yurtdışındaki işçilerin yolladığı dövizlerle (1970 ve 1971 yıllarında bu dövizler yüksek miktardaydı) ve kaçak yollarla ülkeye sızan dövizler de dolaşımdaki para miktarını arttırmaktaydı.

1974'den sonra ihracat gelirleri azalmaya başladı, öte yandan ithalat ise 2.1 milyar dolardan 3.80 milyar dolara yükseldi ve yurtdışındaki işçilerin yolladığı dövizler de %40 oranında düştü. Kısacası devalüasyon istenen sonuçları, yani ihracatın özendirilmesi ve ithalatın kısıtlanması sonuçlarını verememişti. Buna karşılık, döviz kurlarındaki değer düşüşü, enflasyonu sürekli bir biçimde körükleyen bir etken haline dönüşmüştü. Enflasyon oranı 1973'de %12'yken, 1974'de %25'e çıktı. 1977 yılı boyunca Türk lirasının %30 oranında değer kaybetmesine yol açan iki devalüasyon da gerçekleştirildi. 1978'de %40 oranında yapılan devalüasyon sonucu, Türk lirası dolara ve diğer yabancı paralara karşı aşağı yukarı %50 oranında değer yitirmiş oldu. Bu da enflasyonu körükleyerek 1978'de %30 oranına ulaşmasına yol açtı. Dünya Bankasının

33) DOĞAN, Yalçın - «IMF kıskacında Türkiye», s. 120-121.
34) DPT. - 3. Beş Yıllık Plan, Ankara, 1975.

hesaplarına göre 1977 ve 1979 yıllarının ilk yarıları arasında toptan fiyatlar %153 oranında artış göstermişti.

Kısacası 1970 yılından sonra, «liberal» ekonomik politikanın bir sonucu olarak sistemli bir biçimde uygulanan devalüasyonlar enflasyonun başlıca nedeni haline dönüştü; bu politikayı şart koşan alacaklı kuruluşlar, böylesi bir parasal önlemle dış ticaretin kendiliğinden dengesini bulacağını umuyorlardı.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1979 yılında Türk hükümeti kredi elde edebilmek ve endüstriyi durgunluktan kurtarmak amacıyla %88 oranında yeni bir devalüasyon yapmayı kabul ederek Türk lirasının değerini 1 dolar karşısında 47 TL.— na inecek ölçüde düşürmüştü. 1980'de Demirel hükümetinin «İstikrar Programı», uzun süreden beri Uluslararası Para Fonu'nun öğütlediği parasal yöntemleri uygulamaya koyarak «dışa dönük bir ekonomi» yaratmayı hedeflemekteydi. Yeni bir devalüasyon yapıldı, 1 dolar 70 TL.— oldu, daha sonra Türk parası dalgalanmaya bırakılarak dönemsel küçük devalüasyonlara tabi tutuldu. Böylece 1980'de 1 dolar 100 TL.— na, 1982'de 170 TL.— na, 1983'de de 300 TL.—na çıktı. İstikrar programı ayrıca dış ticareti serbestleştirecek yeni önlemler getirdi ve Ecevit hükümetinin 1978'de uygulamaya koyduğu fiyat denetimlerini de yürürlükten kaldırdı.

Bu önlemlerin sonucu olarak 1980 yılının ilk altı ayında 515 şirket iflas etti, resmi enflasyon oranı %102'ye ulaştı, sanayi üretimindeki büyüme oranı ise %1,7'yi geçmedi.

7. Banka Sisteminin Parçalanması

Türkiye'deki banka sisteminin iki önemli özelliği vardı: 1. Ülke çapında yayılmış şubelerin çokluğu. 2. Mevduat faizlerinin düşüklüğü. 1980 sonunda Türkiye'de 6000 şubesi bulunan 40 banka çalışmaktaydı. Bu şubeler sayesinde bankalar kırsal kesimdeki kitle-

lere ulaşmayı ve enflasyon oranının çok altında faiz uygulamalarına karşı mevduatlarını yükseltmeyi başarıyorlardı. Bu kadar yüksek sayıda şube bulunması da önemli ölçüde personel çalıştırılmasına yol açmaktaydı, 1980 sonunda banka personelinin sayısı aşağı yukarı 130.000'di. Bu harcama mevduata ödenen faizle kredi faizleri arasındaki fark sayesinde (bu fark 60 milyar TL.— kâr sağlamaktaydı) karşılanabiliyordu. Herşeye karşın kredi faiz oranları da enflasyon oranının altındaydı, bu da sanayinin oldukça kolay biçimde finansman sağlamasına yol açıyordu. Ne olursa olsun, holdinglere ait olan ya da holdinglerle işbirliği içinde çalışan beş büyük banka bu kuruluşların parasal gereksinimlerini karşılamaktaydı. Bu büyük devlerin yanında çok sayıda şubesi olan aşağı yukarı 38 tane de küçük banka bulunmaktaydı, bunlar da küçük tasarrufları toplayarak hem endüstriye hem de küçük ve orta çaplı ticarete kredi vermekteydi. Türk bankacılık sisteminin üçüncü kesimi ise modern tefeci niteliğindeki bankerlerden oluşuyordu. Büyük servet sahibi iş adamları bu kesimi tefeci sermaye olarak kullanmaktaydı. Küçük tüccarların ya da kırsal kökenli esnafın bankacılık sistemi konusundaki bilgisizliğinden ve alacaklılarıyla doğrudan ilişki kurma isteğinden yararlanıyorlardı. Ayrıca bu özel tefecilik sisteminin 1980 yılına dek fazla önem taşımadığını da anımsatalım.

«İstikrar programı» çerçevesinde 1 Temmuz 1980 günü yürürlüğe giren banka kararnamesi, vadeli mevduat hesaplarının faiz oranını serbest bıraktı. Faiz oranlarında ani bir yükselmeye yol açan bu önlem, Türk bankacılık sisteminin tümüyle büyük bir sarsıntı geçirmesine neden oldu :

1980 yılının ilk yarısında bazı bankalar aralarında anlaşmalar yaparak faiz oranlarını önce %33, sonra da %50 oranında sabit tutarak, küçük ve büyük bankalarla, özellikle de faiz oranlarını %100'e dek çıka-

ran özel bankalarla rekabete girişmeye çalıştılar. Mevduatlar o kadar gelir getirmekteydi ki, orta sınıflar, memurlar, emekliler, subaylar, küçük tüccarlar ya da esnaf arabalarını, evlerini, diğer mülklerini satarak hesap açmaya ve vergiden muaf tutulan «mevduat sertifikası» almaya çalışıyorlardı. Banka faizleri ezici ölçüde artarken, hisse senetleri ve Merkez Bankasının tahvilleri oldukları yerde sayıyorlardı. Tahvilleri olanlar bunları satarak bankalara para yatırmaya başladılar; çünkü gerçekten de mevduat önemli ölçüde gelir getirmekteydi. Tahvillerin ödenmesi Hazine'yi bunalıma sürükledi; Ağustos 1980'de Merkez Bankası devlet memurlarının maaşlarını ödeyebilmek için 62 milyar TL.— nı dolaşıma sokmak zorunda kaldı, bu önlem de Ticaret ve Sanayi Odaları tarafından şiddetle eleştirildi (35). Ayrıca, mevduat faizlerinin yükselmesine koşut olarak yükselen kredi faizlerinin artmasından yakınan sanayicilerin baskısı sonucu Merkez Bankası sanayi ve tarım alanında verilen kredi oranlarını indirdi. Bu da Merkez Bankasından özel bankalara önemli miktarlarda transferler yapılmasına yol açtı.

1981 sonuna doğru, özel bankalarda biriken mevduat toplamının 1 trilyon 122 milyar TL.— na ulaştığı tahmin edilmekteydi. Böylece bankalarda tasarrufu sağlama amacına ulaşılmıştı. 1981 eylülünde Başbakan Yardımcısı ve Maliye Bakanı Turgut Özal bankalarda yığılan vadeli mevduatın toplam 98 milyar 400 milyon TL.— olduğunu bildirdi. Bu hükümeti telaşlandırıyor, parasal serbestliği kötüye kullanan özel «bankerlerin» spekülasyonlarını da teşvik ediyordu. 1980 eylülünde bu modern tefecilerde toplanan paranın 160 milyar TL.— olduğu tahmin edilmekteydi. Milli Güvenlik Konseyi, bu suistimalleri önlemek için, sermaye piyasasındaki tüm işlemleri Maliye Bakanlığı ve Merkez Bankasının denetimine sokan bir yasa çıkart-

35) CUMHURİYET, 26 Ağustos 1980.

mak zorunda kaldı. 1981 eylülünde uygulamaya konulan «sermaye piyasası» yasası, özel bankaların çalışmasını hükümetin iznine bağlamaktaydı. Bundan böyle bu banka ve bankerlerin etkinlik alanları, sermayeleri, çalışma yöntemleri ve faiz oranları Maliye Bakanlığınca denetlenecekti. Bu yasal düzenlemeyi, borçları ilgilendiren bir başka yasal düzenleme izledi: bir kararnameyle finans kuruluşlarının reklamlarına kısıtlamalar konuldu. Böylece «serbest pazarın» işleyişi, hükümetin denetimi altına sokulmuş oluyordu.

1981 yılının sonuna dek bankalar yasadışı olarak müşterilerine çok yüksek faiz oranları uygulayıp çalışmayı sürdürdüler. Bu yılın sonunda sayıları 200'ü bulan bankerler arasında iflaslar, intiharlar ve kaçma teşebbüsleri görülmeye başlandı. Banker Kastelli 50 milyar TL.— yla İsviçre'ye kaçtığında da skandal patlak verdi. Parasını almayan onbinlerce kişinin isteklerine cevap vermek zorunda kalan hükümet bir kez daha emisyon yoluna başvurmak durumunda kaldı. Banker Kastelli'nin kurmuş olduğu mali kuruluşların nakit ödeme yapabilmesini sağlamak amacıyla 18-25 haziran arasında 13 milyar TL.— daha dolaşıma sokuldu. Böylece yapılan emisyonların tutarı 500 milyar TL.— nı bulmuş oluyordu. Bu önlemin hemen ardından 1980 «istikrar programı»nın mimarı Turgut Özal istifa etti.

Bu çelişkili durum (enflasyonu körükleyen anti-enflasyonist bir önlem) çeşitli biçimlerde açıklanmaya çalışıldı. Financial Times, düşük ücretler ve dört nala giden enflasyon arasında ezilmiş, umudunu yitirmiş ve yüksek faizli mevduata bir çözüm olarak sarılmış orta katmanların durumuna dikkat çekiyordu (36). Bazı Türk iktisatçılarına göre sorunun özü enflasyon oranıyla bankaların faiz oranları arasındaki uçurum-

36) The Financial Times: «Frosbite for Turkish Savers», 25 Şubat 1982.

du. Uluslararası Para Fonu'nun politikası talebi kısıtlarken tasarrufu arttırmak, aynı zamanda da yüksek bir kredi oranıyla parayı desteklemek amacını gütmekteydi. Ancak enflasyonun asıl nedeni talebin aşırılığı değildi (zaten talep, yaşam pahalılığının artışı dolayısıyla kısıtlanmıştı), asıl neden birbirinin ardısıra yapılan devalüasyonlar ve Türk parasının değişim değeri olarak dayandığı dolar karşısında kurun sürekli yükselmesiydi. İç pazardaki bunalımı önlemek için yapılan girişimler, halkın bazı kesimlerini vurguncu bir sermaye piyasasına yöneltmiş, aynı zamanda kredi faiz oranlarının yükselmesi de sanayi kesiminde bir bunalıma neden olmuştu. İktisatçı Tuncay Artun'a göre bankacılık sisteminin 1980'den sonra geçirdiği hızlı değişim bir rastlantı değildi. Yalnızca zaten varolan bir yapının sistemleştirilmesi ve özendirilmesinden ibaretti. Söz konusu yapı da, yasal banka sistemini bir yanda bırakan yarı-yasal bir sermaye piyasasıydı. Bu yarı-yasal sistem, yasal sermaye piyasasının yetersizlikleri nedeniyle doğmuştu. Bu sistemin 1980'den sonra gözle görünür bir biçimde gelişmesinin nedeni de, söz konusu dönemin enflasyonun önemli boyutlar kazandığı bir evreyle çakışmasıydı: bu evrede tasarruf sahipleri olumsuz etkilerden daha fazla zarar görmeye, girişimciler de yeni bağlantılara girmekten çekinmeye başlamışlardı (37). Başka bir deyişle, serbest faiz politikasının uygulanması, Türk ekonomisinin sistemli devalüasyonlardan ve dünya bunalımından önemli ölçüde etkilendiği bir döneme rastgelmişti. Zaten bir döviz karaborsası ve gayri-resmi bir ekonomik kesim varlığını sürdürmekteydi. Bu koşullar altında banka spekülasyonlarının hızla artması ve «sıkı para» politikasının iflâs etmesi şaşırtıcı değildi. Bu politikanın başka bir sonucu da sanayide durgunluk yaratma-

37) Tuncay, Artun. - «Türkiye'de Serbest Faiz Politikası», İstanbul, 1982, s. 66-73.

sıydı; bu da işsizliği artırıyor ve enflasyonu körüklüyordu.

8. İç Pazarın Daralması

Türkiye'deki iç pazarı incelerken, dalgalanmalarda önemli rol oynayan iki öğeyi gözönünde tutmak gereklidir: 1. Yeni sınıfların ortaya çıkması ve toplumsal değişimin sonucu olarak nüfusun büyük kentlerde yoğunlaşması. Bu dönüşüm sınıfların yapısında, alıcıların oluşumunda ve tüketim alışkanlıklarında kökten değişikliklere yol açtı. 2. 1970-1983 arasında satınalma gücü son derece önemli dış ve iç unsurların etkisi altında kaldı. Başlıca dış etkenler, dünya bunalımının sonuçları, petrol ve diğer ithal ürünlerinin fiyatlarıydı. Bu konuyu Türkiye'deki ekonomik bunalımın dış etkenlerini incelerken yeniden ele alıp geliştireceğiz. Devalüasyonlar ,ücretleri donduran askeri rejimler, istikrar programları ve «dışa dönük», «liberal» politika gibi iç etkenlerse, satın alma gücünü önemli ölçüde etkiledi. Şimdilik yalnızca iç etkenleri incelemekle yetineceğiz.

Kırsal kesimin parçalanmasının, kırdan kente göçün ve sanayinin gelişiminin toplumsal çözülmede önemli bir payı olduğunu daha önce görmüştük. 1960' dan sonra kent nüfusu hızla artarken, kırsal nüfus da azalmaya başladı. 1962 ve 1977 arasında tarımda çalışanların sayısı mutlak olarak azaldı, tarımın toplam çalışanların sayısındaki payı da %15 oranında düştü. Aynı dönemde iş gücünün bir bölümünü hizmetler kesiminde çalışanlar oluşturmaktaydı. Bunların toplam çalışanlara oranı %25'di. Sanayi kesiminde çalışanlar ise yılda ortalama %4.0-4.5 oranında artarak 1977' de toplam çalışanların %12.6'sına ulaşmışlardı.

İSTİHDAMIN KESİMLERE GÖRE DAĞILIŞI VE ARTIŞI (38)

	Yüzde oranları				*Artış ranları*		
	1962	*1967*	*1972*	*1977*	*1963-67*	*1968-72*	*1973-77*
Tarım	77.0	72.2	66.9	61.8	—0.4	—0.5	0.4
Sanayi (1)	7.9	9.2	10.7	12.6	4.2	4.1	4.5
İmalat	7.2	8.2	9.7	11.0	3.5	4.4	3.8
Hizmetler	15.1	18.6	22.4	25.6	5.2	4.8	4.2
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	0.9	1.0	1.1

1) Madenleri, elektriği, gaz ve suyu, %7.2 olarak imalatı kapsamaktadır.

Birinci ve ikinci beş yıllık plan dönemlerinde, yani 1963-1972 arasında hizmetler ve sanayi kesimlerindeki istihdamın artış oranı yüksekti. Bu dönem, iç pazarın oldukça yüksek bir enflasyon oranına karşın genişlediği bir evreydi. Toplumsal çözülme, kentleşen ve yeni tüketim alışkanlıklarının doğup gelişmesine yol açan yeni sınıflar, yapay bir pazarın (yani tüketimin büyük çalışan kitlelerin satın alma gücünü aşan bir pazarın) yaratılmasında önemli rol oynadılar.

Büyük kentlerin burjuvazisini bir yana bırakırsak, tüketici kitleler esas olarak hizmet ve sanayi kesiminde çalışanlar, küçük kentlerdeki küçük tüccarlar ve esnaf, bir de büyük kentlerle ilişki içinde olan üreticiköylü nüfusun bir bölümünden oluşmaktaydı.

Nüfusun yer değiştirmesi iç pazarın yeniden-yapılaşmasına neden oldu. Bu genişleme döneminde büyük kentlere göçeden köylülerin çoğunu 18-30 yaşları arasındaki gençler oluşturmaktaydı. Bu kesim, büyük kentlerin alt nüfusunu meydana getirerek «köysüzleşme» sürecinde bir katman yarattı. Bunlar yeni alışkanlıklardan ve modernleşmeden büyük ölçüde etki-

38) DPT.

lenmekteydiler. Hizmet ve sanayi sektörlerinde çalışmaya başladıklarında kırsal kesimde varolmayan nakit bir gelire sahip oldular ve az çok düzenli bir ücret almaya başladılar. Bu durum da tüketim alışkanlıklarının değişmesinde etkili oldu. Öte yandan yeni bir yaşama uyum sağlama zorunluluğu da, giyim ve yaşam biçimi açısından görünümlerini değiştirmelerine yol açtı (39). UNESCO'nun yaptığı bir inceleme, yoksul «Shanty-Townes» mahallelerine göçeden nüfusun da yeni toplumsal değerleri kabul ettiğini ve kendine özgü bir alt-kültür yarattığını göstermektedir.

Büyük kentlere göçeden ve burada eğitim gören genç kuşaklar modernleşme sürecine katkıda bulundular. Kuşakların değişmesiyle göçmenlerin toplumsal konumu da kökten bir biçimde değişmekteydi.

Dr. İbrahim Yaşa'nın Ankara gecekondu semtlerinde oturan aileler üzerinde yaptığı inceleme bu ailelerin dengesiz ve mantıksız tüketim alışkanlıkları edindiğini göstermektedir. Bu incelemeye göre 1962 yılında ailelerin %90'ı bir banyoya ya da duşa sahip olmalarına karşın %66'sının bir radyosu bulunmaktaydı. 1971 yılında evlerin %86.5'inde, kırsal kesimde «alışılmadık» eşyaların bulunduğu anlaşılıyordu: ailelerin %89'unun bir radyosu, %23'ünün bir buzdolabı, %56'sının bir dikiş makinesi, %23'ünün de bir pikabı vardı. Araştırmacı soruşturma yapılan ailelerden yalnızca %18'inin 1500 TL.— ndan fazla bir aylık geliri olduğunu belirtmekteydi. Bu, araştırmanın, son derece yoksul, önemli bir bölümü işsiz olan, bir bölümü de seyyar satıcılık, hammallık, vb. gibi marjinal işlerde çalışmakta olan bir kesimde yapılmış olduğunu gösteriyordu. Onlar için elektrikli ev aletleri tüketimi, olanaklarını kat kat aşan (yalnızca taksitle satın alına-

39) Gökçe, Birsen, - «Gecekondu Gençliği», Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1971

bilen) bir lükstü. Ayrıca soruşturmaya katılan ailelerin %63'ü parasal zorluklardan yakınmışlardı, %48'i yalnız bayram günlerinde, %18'i de ayda bir kez et yiyebiliyordu (40).

İç ve dış göç sonucu yabancı ülkeler, büyük kentler ve kırsal kesim arasındaki ilişkiler daha da artmıştı. Göçmenleri belli aralarla köylerini ziyaret etmeleri, modernleşmenin köylere de taşınmasıyla sonuçlanmaktaydı. Komşular arasındaki rekabet ve toplumsal basamakları çıkma isteği modern malların tüketimini kamçılamaktaydı. Elektriği olmayan köylerde bile köylüler televizyonlar, çamaşır makineleri, vb. satın alıyorlardı, öyle ki Türk iktisatçıları toplumsal dönüşümün yol açtığı «tüketim hastalığı»ndan sözeder olmuşlardı (41).

Üstelik büyük kentlerdeki nüfusun artmasına koşut olarak, taşradaki küçük tüccarlar da genişlemekte olan iç pazardan yararlanmak için kentlere göçetmeye başlamışlardı. Kent burjuvazisinin yaşam düzeyine ulaşmak amacıyla onlar da bir tüketim sürecine giriyorlardı. Böylece 1965-1970 yılları arasında ülke içindeki sınai mallar pazarı hızla genişledi.

Önemli ölçüde servet yığan büyük burjuvazi, aynı zamanda da Batı'dan gelen lüks malların başlıca tüketicisiydi. Bu sınıfların da büyük bir bölümü bir dönüşüm sürecine girmişti: batı burjuvazisiyle orantılı olarak onlar da büyük toprak sahipleri, kapitalist ya da tüccar, sanayici ya da bankacı haline geldiler. Bu katmanlar arasında yaşam düzeylerini ABD ve Avrupa'

40) SERTEL, Y. - «Türkiye'de toplumsal çözülme ve ekonomik bunalım», UNITAR Kollokyumuna sunulan bildiri, Napoli, Ekim 1983.

41) Kafaoğlu, Aslan Başer - «Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde enflasyon», İst. 1979.

daki gibi yükseltme girişimleri ölçüsüz, çoğu zaman akılalmaz yeni tüketim alışkanlıkları yaratarak, bir batılı lüks ürünler pazarı oluşturuyordu.

Böylece genişlemekte olan bir iç pazar ve Üçüncü Dünya tipinde bir tüketim toplumu, yani, olanaklarını aşan bir yaşam sürdüren bir toplum oluştu. Ancak, 1970'den sonra, dünya bunalımının etkileri, enflasyonun ve işsizliğin ciddi boyutlara varışı, nüfusun büyük kesiminin satınalma gücünü azaltarak iç pazarın daralmasına ve böylece sınai üretim için felâketlere varan gelişmelere yol açtı.

a) Satın alma gücü

1972'ye kadar ücretli işçiler, oldukça önemli sendikal etkinlikler sayesinde gerçek ücretlerini nispeten yüksek düzeyde tutmayı başarıyorlardı. 1971'de askerlerin iktidara gelmeleriyle grevler ve işçi istekleri sona erdi. Böylece 1972'den sonra enflasyon artarken gerçek ücretler de düşmeye başladı. DPT'nin programına göre, 1976 yılının rakkamları, gerçek ortalama ücretin 1970'de 41.55 TL.—, 1971'de 39.32 TL.—, 1972'de ise 38.75 TL.— olduğunu gösteriyordu. Halbuki 1943' de gerçek ücret 42.02 TL.— ydı. 1973'de sivil yönetime geri dönüş ve sendikal etkinliklerin başlaması sonucunda ücretlerde hafif bir yükselme gerçekleşti, ama gerçekte 1971'den sonra, enflasyon nedeniyle satın alma gücü önemli ölçüde düşmeye başlamıştı. Dünya Bankasının araştırmasına göre 1970-1976 arasında gerçek ücretler %16-18 oranında artmıştı. Bu da ortalama olarak yıllık %2.5 oranında bir yükselme anlamına gelmekteydi, ancak aynı dönemde kişi başına düşen gelirde %34'lük bir artış olduğu gözönüne alınırsa, bu

sayı çok önemsiz kalmaktaydı. Ayrıca işçiler tarafından ödenen vergiler de hesaplanırsa (*), gerçek ücretlerin artmadığı kabul edilebilirdi. Aynı dönemde kişi başına üretim %35, faal olarak çalışan işçi başına üretim ise %28 oranında arttığına göre, gerçek ücretlerin üretimin altında kaldığı da görülmekteydi (42).

1970'den sonra tarım dışında çalışmakta olan işçilerin (bunların çoğunluğu kamu kesiminde çalışmaktaydı, 1975'de sayıları 3.0 milyon, 1977'de ise 3.5 milyondu) gelirlerinde önemli bir düşüş göze çarpmaktaydı.

FAAL NÜFUSUN EKONOMİK KESİMLERE GÖRE DAĞILIMI

(bin kişi olarak) (**)

	1962	*1973*	*1975*	*1977*	*1982*
Toplam nüfus	28.933	37.000	40.000	42.600	46.788
Faal nüfus (15 yaştan yukarı)	12.936	15.374	16.200	16.612 (15-64 yaş arası)	18.081
Çalışanlar (toplam)	11.950	13.810	14.000	14.437	15.457
Tarımda	9.216	8.760	8.700	9.100	9.481
Tarım dışında	2.735	5.050	5.300	5.337	
Endüstride	1.250	2.095	2.170	1.859	1.851
İşsizler	985	1.564	2.200	2.175	
İşçi göçleri	11	136		19	

(*) Resmi rakkamların brüt ücretleri yansıttığını, çalışan kişilerin medeni durumuna göre değişen gelir vergisinin ise bu ücreti %12 oranında azalttığını belirtmek gereklidir.

42) Dünya Bankası, Yıllık Rapor, 1979.

(**) OECD, Ekonomik araştırmalar, Türkiye, Paris 1976, s. 39, 1983 s. 14. Maliye Bakanlığının yıllık raporu, 1978, s. 141; 1981, s. 146.

Bu çizelge 1962-1975 yılları arasında tarımda çalışanların sayısının azalırken, sanayide çalışanların arttığını göstermektedir. Kamu hizmetlerinde ve marjinal kesimde çalışanların yüksek oranı daha da önemlidir. Sendikalaşmamış bu kesim, enflasyonun sonuçlarından daha fazla etkilenmektedir. Bu kesimde çalışanlar, 1972'de, 1970'deki gerçek ücretlerinin ancak %70'yle geçinmekteydiler. Dünya Bankasının sayılarına göre, 1970 yılında bir memurun ortalama maaşı imalat sanayiinde çalışan bir işçinin ortalama ücretinden %23 daha fazlaydı; halbuki 1976'da artık memur maaşı, imalat sektöründe çalışan bir işçinin ortalama ücretinin yalnızca %86'sını oluşturmaktaydı. 1977 yılından sonra tarım kesiminde çalışanların sayısında bir artış gözlemlenirken, sanayideki istihdam durgunlaştı ve işsizlik arttı.

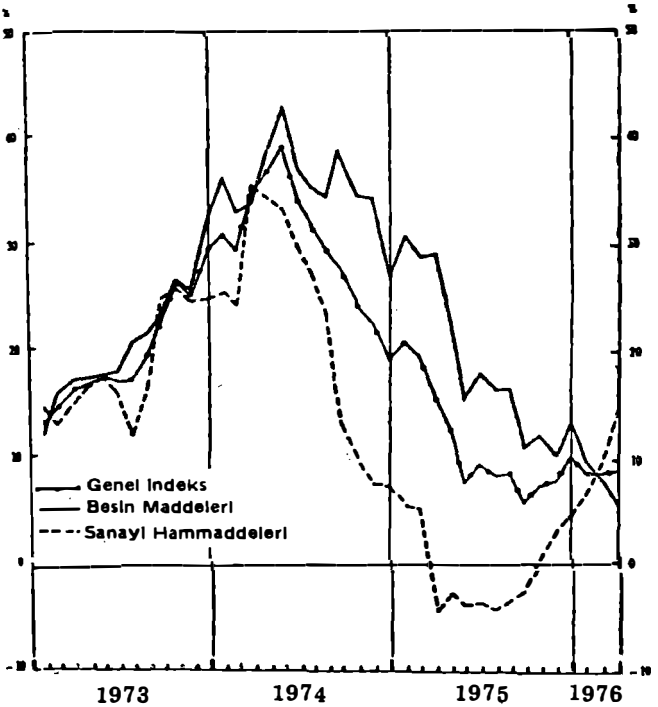
Bu toplum katının satın alma gücünün düşmesi konusunda gerçek bir fikir elde edebilmek için geçim indekslerini ve başlıca tüketim ürünlerinin fiyatlarını incelemek gereklidir.

Türkiye'deki enflasyonu ölçmeye yarayan belgeler, bir dizi fiyat indeksidir. Bunların içinde en tanınmışları da İstanbul ve Ankara'daki toptan eşya fiyatları indeksiyle geçim indeksidir. Aşağıdaki çizelge 1973 ocağından bu yana toptan eşya fiyatlarının aylık gelişimini göstermektedir. Bu indekse göre, gıda maddeleri fiyatları -belli bir yavaşlama göstermekle birlikte- %10 ya da daha yüksek bir hızla artmaya devam etmektedir. Ayrıca hammadde fiyatlarındaki fırlama da tekstil ve deri fiyatlarındaki -mutlak- azalmadan kaynaklanmaktadır. Diğer sınai hammaddelerin çoğunluğu için indeks yükselmeye devam etmektedir (43).

---

43) OECD, Ekonomik araştırmalar, Türkiye, 1976, s. 10.

TOPTAN EŞYA FİYATLARI (44)
Bir önceki yıla göre artış
İndeks, 1963 = 100

OECD'nin ekonomik raporunda tüketim malları fiyatlarının artışında hiçbir yavaşlama olmadığı belirtilmektedir. «İstanbul indeksinin gelişimi enflasyon oranında belirgin bir artış göstermektedir; bu oran 1972 ocağına göre 1973 ocağında %12'yken, 1974 yılında ortalama %25'e, 1975'de de %16'ya çıkmıştır» (45).

Rakkamlar gerçek ücretlerin bir ailenin başlıca gereksinimlerini karşılamak için gerekli asgari paranın büyük ölçüde altındadır. 1972 yılında üç çocuklu

44) agy.
45) agy. s. 10-11.

bir çiftin (beş kişinin) barınma, beslenme, giyim ve (günlük asgari ücretin tanımında da yer alan) diğer başlıca gereksinimlerini karşılayabilmek için 94.000 TL.— na ihtiyaçları varken, ortalama gerçek ücret yalnızca 44.000 TL.— ydı. 1975 yılında bu oran 120 TL.— na karşı 61 TL.— biçimindeydi (46). Türkiye'de düşük gelirli ailelerin başlıca besin maddelerini ekmek ve pirinç oluşturmaktadır. Bu ürünlerin fiyatlarındaki artış yaşam düzeyinin önemli ölçüde düştüğünü gösteriyordu.

BESİN ÜRÜNLERİNİN FİYATLARI (*)

(kg. başına TL.—)

	1965	*1976*
Ekmek	1.9	4.00
Et	8.61	40.00
Pirinç	5.00	15.00

Şeker, sebze, vb. maddelerin fiyatları da aynı oranlarda artmıştır. Bu koşullar altında 40 ile 60 TL.— arasında değişen ücretlerin bir ailenin en az gereksinimlerini karşılamaktan uzak olduğu açıktır. Yaşam pahalılığının artışı büyük kentlerde daha da fazla göze çarpmaktadır. Aşağıdaki çizelge bu konuda bir fikir vermektedir :

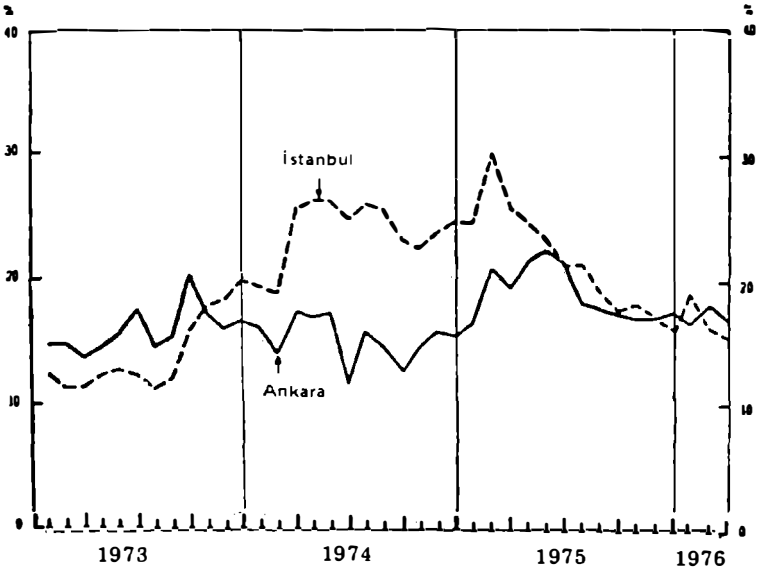
46) Devlet İstatistik Enstitüsü, «Yürüyüş», 1 Haziran 1976, s. 7.

(*) OECD, Ekonomik araştırmalar, Türkiye, 1976, s. 10-11.

ANKARA VE İSTANBUL'DA GEÇİM İNDEKSİ (*)

Geçen yıla göre artış

İndeks, 1963 = 100

1978'de %25, 1979'da ise %88 oranında gerçekleştirilen devalüasyonların da satın alma gücü üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Fiyat artışları birdenbire hızlanmış ve 1980 yılının ilk aylarında enflasyon oranı %130'a varmıştır (47). 1984'de ise resmi rakkamlar bu oranı %50 olarak göstermektedir. Ücret artışlarına karşın yaşam pahalılığının gözle görünür bir biçimde artması, satın alma gücünün azalmasıyla sonuçlanmaktadır.

(*) OECD, Ekonomik araştırmalar, Türkiye, 1976, s. 11.

47) OECD: «Ekonomic Surveys» 1982-1983, Turkey, 1983 Nisanı s. 16-20.

ENFLASYON GÖSTERGE ÇİZELGESİ (*)

(yıllık ortalamanın yüzde olarak değişimi)

	Toptan eşya fiyatları indeksi	*İstanbul'da geçim indeksi*
1976	15.6	17.4
1977	24.1	26.0
1978	52.6	61.9
1979	63.9	63.5
1980	107.2	94.3
1981	36.8	37.8
1982	25.2	32.7

1980'den sonra istikrar programının ve hükümetin aldığı bazı önlemlerin gerçekleştirilmesi durumu köklü bir biçimde değiştirmiştir: «serbest faiz oranı» politikası tasarrufu yükselterek talebi kısmıştır. Enflasyon oranı 1980'de %107.2 iken, birdenbire 1981'de %36.8'e, 1982'de ise %25'e düşmüştür. Özellikle küçük tasarruf sahiplerinin harcamaları, gayrimenkul ve dayanıklı tüketim maddeleri (örneğin otomobil) gibi alanlardan banka hesaplarına doğru kaymıştı. Üreticiler bu gibi malların fiyatlarını düşürmek zorunda kaldılar. Kısacası, enflasyon oranındaki görünürdeki düşüş, bazı endüstri kesimlerinin aleyhine gerçekleşebilmişti.

«Dışa dönük» ekonomik politika (ihracatın özendirilmesi) iç pazar üzerinde etkili oldu. Çimento ve diğer inşaat malzemelerinin ihraç edilmesi iç pazarda bu malların bulunmamasına ve gerçek bir inşaat bunalımına yol açtı. Çünkü talep gözle görünür bir biçimde azalırken, üretim maliyetlerinin birdenbire yükseldiği gözlemlenmekteydi. Öte yandan et, zeytinyağı

(*) TÜSİAD: «The Turkish Economy 1983»; İstanbul, 1983, s. 67.

vb. gibi tarımsal besin ürünlerinin ihracı sonucu iç pazarda bu alanda büyük bir boşluk doğmuş ve fiyatlar büyük ölçüde artmıştı. Sonunda Merkez Bankası iflasları ve bazı kesimlerdeki durgunluğu önlemek amacıyla bir kez daha «sıkı para» politikasını çiğnedi; öyle ki enflasyonun denetlenemez hale geleceği tahmin ediliyordu. 1983 yılında %40'a ulaştı; 1983'de iktidara gelen sivil hükümetin başbakanı Turgut Özal «1984 yılında enflasyon oranının %50'de durdurulmasının olanaksız olacağını» bildirdi.

1980 istikrar programının önemli bir yanı da ücretlerin dondurulması ilkesiydi. Gerçekten de 1981'de askeri hükümet aylık asgari ücreti 10.000 TL.— olarak belirledi. Ayrıca grevler ve gösteriler de yasaklandı. Asgari Ücret Tespit Komisyonu her yıl ücretlerde yapılacak zammı enflasyon oranına göre belirlemeye başladı. 1982 yılında enflasyon oranının %25 olduğu varsayılarak 1983 yılı için asgari ücrete %25'lik bir zam kararlaştırıldı. Halbuki gerçek enflasyon oranı resmi rakkamı aşmıştı; ayrıca zaten bu rakkam yalnızca ulusal çapta toptan eşya fiyatlarını kapsıyor, tüketim maddelerini gözönüne almıyordu. Gerçekten de yaşam pahalılığı 1981'de % 37.8'e, 1982'de % 32.7'ye ulaştı. Düşük ücretlere uygulanan gelir vergisinin azaltılması durumu biraz düzeltti. 10.000 TL.— lik asgari ücretin kabulüyle, büyük sayıda memurun bu düzeyin altında olan maaşları yükselmiş oldu. Daha önceki asgari ücret 7.500 TL.—ydı. Ek desteklerle alt ve orta basamaklardaki memurların aylık maaşları ortalama 15.000-20.000 TL.—'na çıktı 1982 yılında Maliye Bakanı Adnan B. Kafaoğlu devlet memurlarının ücretlerinde %13.3 oranında bir artış olduğunu açıkladı.

Öte yandan geçim ve aile bütçeleri üzerine yapılan incelemeler, 1982 yılında dört çocuklu bir ailenin asgari harcamalarının büyük kentlerde 60.000 TL.— olduğunu göstermekteydi. Bu tahminlere göre, böyle bir ailenin kiraya 20.000 TL.—, beslenmeye 21.000 TL.—,

ısınma, elektrik ve diğer kişisel gereksinimlerine 19.000 TL.— harcadığı belirtiliyordu (48).

1983 yılında Cumhuriyet gazetesinin ekonomi servisinin yaptığı kamuoyu araştırmaları da şu sonuçları verdi: et, yumurta, zeytinyağı gibi beslenme maddelerinin fiyatları ayda %20-200 oranında artmıştı. Böylece İstanbul'da yaşayan dört çocuklu bir ailenin aylık ortalama beslenme harcamalarının 1983 ocağında 28.200 TL.—yken, 1983 ağustosunda 31.400 TL.— na çıktığı anlaşılıyordu.

İSTANBUL'DA YAŞAYAN DÖRT ÇOCUKLU BİR AİLENİN BESLENME HARCAMALARI

(TL.— olarak) (*)

1983	*TL.—*
Ocak	28.200
Şubat	29.310
Mart	29.565
Nisan	28.425
Mayıs	28.915
Haziran	30.350
Ağustos	31.040
Eylül	31.740

(*) *Kaynak:* Cumhuriyet, Ekonomik servis, 1 Haziran, 1 Eylül, 1 Ağustos 1983.

Bu duruma yol açan etkenler şöyle sıralanabilir: 1. Gayrimenkul kiralarının artışını gözle görülür bir biçimde etkileyen inşaat sektöründeki bunalım. 2. Üretimde gerekli olan düzelme sağlanmaksızın, ihracat yapılması sonucu besin maddelerinin fiyatlarının hızla yükselmesi. Bunun sonucu olarak bazı tarımsal besin maddeleri sektörlerinde (zeytinyağı ve süt ürün-

48) Milliyet, 10 Aralık 1982.

leri gibi) tekel fiyatlarının belirlenmesine yolaçan bir tekelleşme görülmekteydi. Yokluklar ve stoklar da bazı ürünlerin karaborsaya girmesine neden oluyor ve vurgunculuğu kolaylaştırıyordu.

Bu etkenler gözönüne alındığında çalışan geniş kitlelerin gelirleriyle tüketim maddeleri fiyatları arasındaki uçurum da iyice açığa çıkmaktadır. Ancak enflasyon ve ücretlerle ilgili resmi rakkamlar böylesi korkunç bir durumu kapatmaktadır. Yaşam küçük kentlerde ve kırsal kesimde bu kadar pahalı değildir, ancak taşrada da orta katmanlar ve işçiler tüketim maddeleri fiyatlarının yüksek artış oranlarına yetişememektedir.

OECD'nin raporu özel tüketimin 1977-1980 arasında %4 azaldığını, ancak 1981'de %3.4, 1982'de de %4.3 oranında arttığını göstermektedir. Bu ise kişi başına tüketim artışının çok az olduğunu ortaya koyar. Söz konusu rapor ayrıca özel tüketimin hızıyla ilgili sayıların aile bütçeleri hakkında doğru bir bilgi vermediğini, bunun da «tüketicilerin harcamalarının hesaplarının bir sonucu olabileceğini» belirtmektedir (49). 1973-1977 arasında tam bir yükselme dönemine girmiş olan toplumsal tüketim ise 1981 yılında bütçe kısıtlamalarıyla orantılı olarak birden düşmüştü. Tahminler, toplumsal tüketimin 1982'de yalnızca %3.2 oranında arttığını göstermekteydi (50).

Böylece 1980 istikrar programında öngörülen talebin kısıtlanması hedefine varılmış oluyordu, ancak bu önlem, yaşam düzeyinin önemli ölçüde düşmesi, iç pazarın daralması ve üretim sisteminde de büyük bir bunalımın çıkması pahasına gerçekleştirilebilmişti. Ayrıca Uluslararası Para Fonu'nun 1983'de enflasyonun %22 olacağına ilişkin vaadi de tutulmamıştı.

---

49) OECD: Economic Surveys, 1982-1983, Turkey, Nisan, 1983, s. 10.

50) a.g.y. s. 10.

b) Sanayide durgunluk ve iç pazar

OECD'nin yıllık raporlarına göre 1978'de küçük bir artış gösteren (%3.8) sanayi üretimi 1979'da %2.8, 1980'de de %2.9'a düşmüştü. 1981 yılında ithalat için döviz sağlayan yeni krediler ve sendikal etkinliklerin kısıtlanması sayesinde durumda hafif bir düzelme görüldü. 1982'de üretimin büyüme oranı %6.3'dü, ancak yıl boyunca önemli iniş çıkışlar olmuştu.

Aslında 1975 yılından sonra Türk sanayii çeşitli unsurların etkisi altındaydı: 1. Dünya bunalımının sonuçları son derece önemliydi, çünkü üretim %80 oranında ithalata bağımlıydı, dış pazarlarla ilişkiler artmıştı. 2. Para politikası finansman kaynaklarında bir bunalım yarattı. 3. İç pazar daraldı. Bu etkenlerin, endüstrinin bazı sektörlerindeki durgunluk ve bazı sektörlerindeki kapasite kaybında ne derece önemli bir rol oynadığını belirlemek oldukça zor gözükmekteydi. 1981 ve 1982 yıllarında İstanbul'daki 302 sanayi şirketi arasında yapılan bir anket, bu firmaların 1980'de kapasitelerinin %51.1, 1981'de ise %62.2 oranında çalıştıklarını göstermekteydi. Aşağıdaki çizelge bu durumun nedenlerini açıklamaktadır :

İSTANBUL'DAKİ SANAYİ KURULUŞLARININ KAPASİTELERİNİ KISITLAMASINDAKİ ETKENLER

(yüzde olarak) (51)

	1980	*1981*
Hammadde yetersizliği	20.10	18.30
Talep yetersizliği	20.70	29.45
Finansman güçlüğü	18.80	22.00
Elektrik yetersizliği	17.30	15.27
Yakıt yetersizliği	10.40	(*)
Diğer	12.70	14.98

51) CÜMHURİYET-Ekonomik Servis, 22 Nisan 1982.

(*) 1981 yılında bu sayı diğer etkenler arasında ele alınmıştır.

Bu tablo ancak bazı noktalara dikkat çekici nitelikte kabul edilebilir. Yine de, durumun genel bir çözümlemesi yapıldığında, 1977'den sonra başlıca sorunun hammadde, enerji ve diğer gerekli ürünlerin ithali ve döviz olduğu görülmektedir; kısacası dünya bunalımının etkileri güçlü bir biçimde hissedilmekteydi. 1980'den sonra buna bir de «sıkı para politikası»nın sonuçları olan talebin azalması ve finansman sorunları eklendi.

İç pazarın daralması ve içinde bulunduğu iniş çıkışlar öncelikle inşaat kesimini ve otomobil, traktör, kamyon sanayii gibi dayanıklı tüketim malları kesimini etkilemekteydi. Motorlu araçlar sanayiinde benzin fiyatlarının artışı da talebin azalmasında önemli bir rol oynamıştı. İç pazarın daralması sonunda Oyak-Renault, traktör şirketi TEK ve bazı elektrikli ev araçları firmaları fabrikalarının önemli bir bölümünü kapattılar, üretim kapasitelerini düşürdüler ve Orta-Doğu pazarlarına yönelik ihracata başladılar; bu pazarların da kısa bir süre sonra ne kadar istikrarsız ve belirsiz oldukları ortaya çıktı.

1982 yılında İstanbul'da Sanayi Odasının imalat sanayii şirketleri arasında düzenlediği bir anket, 1982'nin ilk üç ayı içinde 235.5 milyar TL.— değerinde üretim gerçekleştiren 975 şirketin, ürünlerinin ancak 230.4 milyar TL.— lık bölümünü satabildiğini göstermekteydi. Hemen hemen 5 milyar TL.— lık ürün stok edilmişti. Bu durumun çözümü üretimi düşürmekte ve fiyatları arttırmakta arandı :

İSTANBUL'DA İMALAT SANAYİİNDE ÜRETİM, SATIŞ VE KULLANILAN KAPASİTE —1982— (*)

(üç aylık bir süre)

	1. ay	*2. ay*	*3. ay*
Ankere katılan şirket sayısı	950	1.052	975
Üretimi durdurmuş olan şirket sayısı	29	42	37
Toplam üretim (TL.—)	212.422	264.485	235.327
Satışlar	201.568	248.466	230.464
Stoklardaki artış (TL.—)	10.864	16.019	4.863
Stoka göre üretim oranı	%5.0	%6.0	%2.0
Kullanılan kapasite oranı	%66.7	%67.0	%65.6
Satışlarını arttıran şirketler	%38.0	%40.1	%33.1
Satışları azalan şirketler	%30.7	%35.0	%43.1

Bu tablo, bu üç dönem boyunca şirketlerin aşağı yukarı %20'sinin üretimlerini durdurduklarını, %35'inin de azalttıklarını göstermekteydi. Aynı zamanda ankete katılan şirketlerden %43'ü üçüncü ayda üretimde bir düşüş olduğunu belirtmişlerdi. Bu üretim düşüşünün nedenleri sorulduğunda ise, yanıtların %35.8'i talep yetersizliği biçimindeydi. Bu da iç pazarın daralmasının 1982 yılında daha önceki yıllara oranla çok daha önemli bir rol oynadığını göstermekteydi.

1980'den sonra sanayiciler satın alma gücünün azalması karşısında duydukları endişeyi dile getirmeye başladılar. 1980 mayısında İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası, enflasyonun, satın alma gücünün sıfıra indirilmesiyle ortadan kaldırılamayacağını belirtti. Bu, ülkeyi bir toplumsal patlamaya götürebilirdi. İktisatçı Aslan Başer Kafaoğlu, 1982 yılında iç pazarın canlandırılması sorununun Türk ekonomisinin bir numaralı derdi haline dönüştüğünü bildirdi. Çünkü, enflasyonu azaltmak amacıyla işçi ve memurların ücretleri düşürülürse, talep yetersizliği nedeniyle şirketler if-

(*) İstanbul Ticaret Odası, CUMHURİYET, 9 Aralık 1982.

lâs edecek; Devlet de bu kuruşları para emisyonlarıyla kurtarmaya kalktığında enflasyon tam tersine körüklenmiş olacaktı. «Türkiye'nin en büyük sorunu binlerce zanaatçı ve sanayi kuruluşunun iflâs tehlikesiyle karşı karşıya kalmasıdır» (52).

Bu sorunlardan en fazla etkilenenler de, küçük ya da orta çapta sermayesi olan şirketler oldu. 1979-1981 arasında ortadan kalkan 858 şirketin toplam sermayeleri 500 milyar TL.— ydı. 1981 yılında toplam 1.3 milyar TL.— lık sermayesi olan 2.352 şirket, 1982'de de toplam sermayesi 1.8 milyar TL.— na ulaşan 2.200 şirket kapandı. Bunların çoğu ortalama 800.000 TL.— sermayeye sahip kollektif şirketlerdi (53). Büyük şirketlere gelince, onların durumu sektörlere göre değişmekteydi. Boğaziçi Üniversitesi'nden Dr. Özer Ertuna'nın gerçekleştirdiği bir incelemeye göre, sorundan etkilenen 500 şirketin cirolarına oranla kazançları azalırken, ilk sermayelerine oranla kârları artmaktaydı. Buna karşılık konfeksiyon ve metalürji kesiminde sermayeye oranla kâr düşmekteydi.

1982 yılının sonuna doğru, tekstil ve motorlu araç endüstrisi sektörlerinde, gerek kamu, gerekse özel şirketler bunalımın sonuçlarından etkilenmeye başladılar. Çeşitli nedenlerle çalışmalarını durduran 25 şirketten 10'unun en büyük 500 şirkete ait olduğu göze çarpmaktaydı: bunların arasında Güney Sanayi, Kayseri Lüks Kadife ve büyük devlet kuruluşu Sümerbank da bulunuyordu. Aynı yıl içinde Çukobirlik (pamuk iplik), SSK (tekstil), Etibank (çinko oksit) gibi kamu kesimi kuruluşları, çimento, konserve, inşaat firmaları kapandılar.

1980'den sonra otomobil sanayii de bunalıma girdi. Bu sektör özellikle dünya pazarlarındaki petrol fiyatlarının artışı dolayısıyla üretim maliyetinin yük-

52) CUMHURİYET, Ekonomik Servis, 26 Ağustos 1982.
53) agy. 14 Nisan 1981, 1 Aralık 1982.

selmesi, yüksek kredi oranlarının yarattığı finansman güçlüğü, ithalat fiyatlarını ve iç pazarın daralmasını daha da arttıran devalüasyonlar gibi sorunlardan etkilenmekteydi. Renault, Tofaş Murat ve Anadol gibi kuruluşlar üretimi azaltma ve fiyatları yükseltme politikasını benimsediler. Böylece, örneğin Tofaş fabrikası 1982 nisanına dek haftada yalnızca üç gün çalıştı. Oyak-Renault günde 180 arabalık üretimini 40 otomobile indirerek 600 otomobil ihraç etmek için stoklarını kullanıyordu. 1982 nisanına dek Oyak-Renault fabrikası da haftada üç gün çalıştı. Bu tarihten sonra ihracat sayesinde normal çalışmaya geçildi. Ancak ihracattan elde edilen döviz gelirleri (51 milyon dolar) üretim için harcanan dövizleri (361 milyon dolar) karşılayamıyordu (54).

Otomobil sanayiinin tamamında 1982'de görülen canlanma geçiciydi, çünkü 1983'de bu sanayi yine kapasitesinin %40'yla çalışmaktaydı.

Otomobil endüstrisinin gelişimi üzerine bir inceleme yapıldığında şu sonuçlar göze çarpıyordu: 3 büyük kuruluşun, yani Anadolu, Murat ve Renault'nun üretimi 1976'da 63.000'e çıkmış, 1979'da 44.000'e düşmüş ve 1980'den sonra da 30.000'i aşamamıştı. 1976-1980 arasındaki bu sürekli inişin nedeni iç pazarın daralması değildi. 1973'den sonra enerji ve döviz sorunları nedeniyle ithal ürünlere bağımlı olan otomobil sanayii üretimini düşürmek zorunda kalmış ve kapasitesinin çok altında çalışmaya başlamıştı. Bu dönem sırasında devalüasyonlar ve enflasyon da üretim maliyetini yükseltiyor ve satış fiyatlarının üstüne biniyordu. Bunlara karşın talep azalmıyordu. Tam tersine, gelecekte daha da büyük fiyat artışları olabileceğini düşünen alıcılar, arz talebin altında olduğu için, karaborsaya yönelmeye başlamışlardı.

1980'den sonra, enflasyon oranı nispeten düşer ve

54) agy. 24 Haziran 1983.

ihracat döviz yokluğunu azaltırken, yapılan önemli devalüasyonlar ithal ürünlerin fiyatlarını birden yükseltti. Bunun sonucu olarak üretim maliyetleri ve satış fiyatları da sürekli olarak artmaya başladı. «Sıkı para politikası», enflasyon ve küçük tasarruf sahiplerinin büyük faiz veren kuruluşlara yönelmesi iç pazarın önemli ölçüde daralmasına yol açtı. Böylece fiyatlar yükselirken talep de gözle görünür bir biçimde düşmeye başladı. Bu durum otomobil sanayiinde üretim düşüşünün başlıca nedeniydi (55).

Bazı sanayi sektörlerindeki güçlüklere karşı, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası 1982 yılında devlet desteğinin artmasını, bir yardım konsorsiyumu kurulmasını ve sanayi için döviz kredisi sağlanmasını önerdi. Sanayi ve Ticaret Odaları daha hareketli bir sermaye piyasası yaratılabilmesi için parasal sistemde bir reform yapılmasını istiyorlardı. Bu kuruluşun yürütme kurulu başkanı olan Yazar 1982 Aralığında «yüksek faiz oranlarının ağır sanayi ve iç pazar için çalışan üreticiler üzerinde çok kötü etkileri olduğunu» bildirdi. Yazar kredi elde edilmesini kolaylaştırmak için banka sisteminde değişiklik yapılmasını, sermaye piyasasının gelişmesini sağlamak ve daha fazla yabancı kredi elde edebilmek için önlemler alınmasını, devlet borçlarının girişimcilere daha düzenli bir biçimde ödenmesini ve kurlardaki sürekli değişme sorununun da çözülmesini öneriyordu (56).

1981'den sonra hükümet iflâs eden şirket ve kuruluşları kurtarma işlemlerine girişti. 1982 kasımında Sanayi Bakanı Mehmet Turgut hükümetin 5 şirketi daha kurtaracağını bildirdi. 1983'de ise hükümet 40 firmayı kurtarmayı düşünüyordu (57). Hükümet, güç-

55) Esenli, Serdar - «Otomobil Üretimi 1975'in yarısından daha aşağıda», Cumhuriyet, 11 Ocak 1983.

56) agy. 7 Aralık 1982.

57) agy. 25 Kasım 1982.

lük içinde olan şirketler için kredilerinin yenilenmesi ya da taze para elde edilebilmesi konusunda özel bankalarla görüşme işini üstüne almaktaydı. Asilçelik (çelik), Güney Sanayi (tekstil), Hisarbank, Transtürk Holding gibi kimi özel, kimi devlet sektörüne ait bazı büyük firmalar ayrıca hükümetten doğrudan doğruya finansman yardımı görüyordu.

Büyük kuruluşlara yönelik bu işlemler, daha büyük zorluklar içinde olan küçük girişimciler tarafından sert bir biçimde eleştirilmekteydi. Madeni ürünler zanaatkârları Federasyonu Başkanı Turan Sarılar, 1982 yılında 25 işçi çalıştıran ve 25 milyon TL.—'lık üretim araçlarına sahip şirketlerin resmen küçük şirket olarak kabul edildiğini bildirmişti. Bugün, toplam 2 milyon işçi çalıştıran bu tür 428.000 şirket bulunmaktadır. Büyük güçlük içinde bulunan ekonominin bu kesimi Devletin desteğine sahip değildir (58).

Bazı iktisatçılara göre bu kurtarma operasyonları 1983 yılında dolaşıma sokulan 194 milyar TL.— nın sorumlusudur. Böylece emisyonlar 542 milyar TL.— ndan 736 milyar TL.— na ulaşmaktadır. Uzmanlara göre emisyonların 105.194 milyarı kurtarma operasyonlarında harcanmış, 35 ile 40 milyar kadarı taban fiyatları için destek olarak çiftçilere ödenmiş gerisiyse bütçe açığını kapatmakta kullanılmıştı (59). Böylece Devlet, enflasyonu kısmak için verdiği tüm sözlere ve harcadığı tüm çabalara karşın bir kez daha durgunluk ve enflasyon çıkmazında bulunuyordu.

Kredi faiz oranlarının yüksek oluşu, uzun süredir yatırımlarda yüksek kredi oranlarıyla çalışan sanayi sistemi üzerinde önemli ölçüde etkiler uyandırdı. Başlangıçta devletin ve beş büyük bankanın desteğinden yararlanan büyük holdingler bu durumdan fazla etkilenmediler. Sorun esas olarak küçük ve orta çapta işletmeleri ilgilendiriyordu. Bu işletmelerin önemli bir bölümü, pahalı kredi sorunları (kredi oranları kimi za-

58) agy. 18 Aralık 1983.

59) agy. 8 Aralık 1983.

man %60'a ulaşmaktaydı), maliyetin yükselmesi ve iç pazarın daralması karşısında iflâs etmeye ya da düşük kapasiteyle çalışmaya devam ediyorlardı. Ekonomik konularda uzman olan ANKA ajansına göre, iktidar ekonominin kimi önemli sektörlerinde süregelen durgunluğun nedenleri üzerinde incelemeler yapmaya başlamıştı, bu kesimler tekstil, dayanıklı tüketim maddeleri ve motorlu araçlardı. Uzmanlar belirleyici etkenin, «serbest faiz» yasasından sonra iç pazarın ciddi bir biçimde daralması olduğunu saptadılar: serbest faiz uygulaması tasarrufun çok hızlı bir biçimde artmasıyla sonuçlanmıştı. Ajans ayrıca, özellikle dış pazarlara ulaşamayan sektörler için iç pazarın daralmasının gerçek bir felâket olduğunu belirtmekteydi. Sorumlular sınai sistemde bir kümeleşme olacağını, oligopolların etki alanlarını arttırırken, küçük işletmelerin ortadan kalkacağını tahmin etmekteydiler (60).

Küçük işletmelerin silinmesine koşut olarak küçük bankaların da ortadan kalkacağından korkan kimi iş adamları, «sıkı para» politikasını eleştirmeye başladılar. Daha 1981'de TÜSİAD Yürütme Kurulu Başkanı Mehmet Yazar şunları söylüyordu: «İç pazardaki durgunluğun ve finansman kredilerindeki yetersizliğin başlıca nedeni, enflasyonun denetim altına alınmasından başka bir şey hedeflemeyen politikadır. Bu yolla, ekonomimiz ilerde büyük sorunlarla karşı karşıya kalacaktır» (61). TÜSİAD'ın 1982 yılı ekonomik raporunda da şu noktalara dikkat çekiliyordu: «Tasarruflar artık yüksek banka faiz oranlarına karşın bir durgunluk noktasına gelmiştir. Ülkemizin uzun vadeli yatırım potansiyeli tehlike halindedir» (62). Sanayici ve İşadamları Derneği ise 1983 yılı ekonomik raporunda kredi sorununu şu biçimde incelemekteydi:

60) *Kaynak:* ANKA, CUMHURİYET, 10-13 Mart 1983.
61) agy. 31 Mayıs 1981.
62) agy. 11 Aralık 1982.

— Enflasyon ve döviz kurlarının her gün yeniden düzenlenmesi, üretim araçları ithalatçılarının servet birikimine engel olmaktadır. Mali kaynakların yetersizliği, fiyat artışları ve iç kredi elde etmek için konulan sınırlar, özel sektörün yatırım potansiyeli üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. İç talebin yetersizliği ve üretim kapasitesindeki düşüklük yeni tasarılara yatırım yapılmasını engellemektedir. İhracata yönelmek için gerekli olan yeni düzenleme ve yapılanmanın gerçekleşebilmesi için ek yatırımlara gereksinim duyulmaktadır, girişimciler ise bundan kaçınmaktadır. Örgütlü bir sermaye piyasasının olmayışı, özel sektörün yatırım eğilimlerini olumsuz yönde etkilemektedir.

— Borç alarak alınacak para değerinin sürekli olarak yükselmesi, hem özel, hem de kamu sektöründeki girişimcileri yeni tasarılarında çok dikkatli davranmaya itmiştir.

— Kamu sektörünün akılcı bir biçimde yeniden düzenlenmesi için yatırım planlarının gözden geçirilmesi gerekmiştir. Bazı tasarılardan vazgeçilmiş, bazıları ise ertelenmiştir. Üretici yatırımlardan çok altyapı tasarılarına ağırlık verilmiştir.

— Bu ve bunun gibi diğer etkenlerin sonucu olarak, sermaye yatırımlarının gayri safi milli hasılaya göre oranı 1979'da %21,8'ken, 1981'de %19,1'e, 1982'de ise %18'e düşmüştür. %19'luk bir yatırım oranı ve sermayeyle üretim arasında 1'e 4'lük oranla büyüme oranını %4,75'in üzerine çıkarmak mümkün olmayacaktır (63).

c) İşsizlik ve emek fazlası

Altmışlı yıllarda kırsal kesimin makineleşmesi ve parçalanmasının, nüfusun hızla artmasının emek fazlasının başlıca kaynakları olduğunu daha önce de gör-

63) TÜSİAD - «The Turkish Economy», 1983, İstanbul, s. 10-11.

müştük. 1974'e dek, bir yandan göç, bir yandan da sanayi ve hizmet sektörlerinin büyümesi istihdam sorununa belli oranda bir çözüm sağlamıştı. Ancak 1974' den sonra işgücü piyasası durgunluğa girerken, zanaat ve sanayide de bunalım başladı. İstihdam arzı, talebi büyük ölçüde aşmaktaydı. 1980'den sonra durum daha da ciddileşti, çünkü kamu kuruluş ve hizmetlerinde akılcı bir yapı oluşturmayı hedefleyen istikrar programı, iş alanlarının kısıtlanmasını gerektirmekteydi, öte yandan endüstrinin bazı sektörlerindeki durgunluk ta fabrikaların kapanmasına ve üretim kapasitesinin azalmasına neden olmaktaydı, bu durumun da işgücü açısından önemli sonuçları vardı.

İstatistikler, istihdam yaratımının 1970-1975 arasında yılda 216.000 düzeyindeyken, 1982'de 119.200'e düştüğünü gösteriyordu (64). Öte yandan emeğin kırdan kente ve tarımdan sanayi ve hizmet kesimine doğru akışı sürmekteydi. Tarım ve bun benzer diğer işlerde çalışan etkin nüfus, 1962'de %77.2'yken, 1982'de %61,3'e düşmüştü. Böylece tarımda çalışan etkin nüfus oranı yirmi yılda %15,9 oranında azalmış, aynı zamanda sanayide %3,7 ve hizmet kesiminde (özellikle devlet daireleri ve ticaret) %4,7 oranında artmıştı. Bu dönemde yaratılan toplam iş sayısının hizmet kesiminde %58,5, sanayi ve inşaat alanında %34, taşımacılıkta da %7,5 oranında olması ilgi çekiciydi.

Tarımsal olmayan alanlardaki istihdam 1962 ve 1972 arasında yılda %5 oranında artarken, bu sayı 1972-1982 arasında %4'e, 1975-1980 arasında da %2,4'e düştü. Bu yirmi yıl içinde (1962-82) sanayide istihdam yaklaşık olarak yılda ortalama %3 oranında, inşaat kesiminde ise %4,1 oranında artmıştı. Tarım dışı alanlardaki istihdamın ortalama toplamı özellikle banka, ticaret ve hizmet alanlarında çalışanların yüksek oranından etkilenmekteydi (65).

64) TÜSİAD: «The Turkish Economy 1983», İstanbul 1983, s. 38.

65) agy.

İŞ PİYASASI (1962-1982) (*) (1983-1984) (**)
(tahminler)

	1962	*1977*	*1979*	*1980*	*1981*	*1982*	*1983*	*1984*
1. Toplam emek arzı	13.133	16.161	16.905	17.182	17.621	18.000	17.773	18.061
2. Toplam iş talebi	12.643	14.726	15.256	15.309	15.397	15.457	15.577	15.711
3. Emek fazlası (tarım fazlası hariç)	490	1.435	2.349	2.572	2.923	2.619.5	2.861	2.970
A. İş arayan işsiz	150	241	767.1	772.7	923.2	1.104		
B. Aramayan işsiz	340	1.149	882	1.100	1.300	1.515		
4. Tarımda emek fazlası	950	740	1.666	1.951	2.275			
5. Toplam emek fazlası	1.440	2.175	2.366	2.261	2.975	3.284		

(*) DPT, Maliye Bakanlığı, TÜSİAD (4. plan istatistikleri, 1981 ekonomik raporu, 1982).

(**) TÜSİAD, 1985, s. 50.

Bu sayıların yaklaşık olduğunu, çünkü DPT'nin hesaplarının 15-65 yaş arasındaki aktif nüfus yerine 15 yaşından küçük nüfus temeli üzerine yapıldığını belirtmek gerekmektedir. Bu nedenle işsizliğin bu tabloda görüldüğünden daha da önemli olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan bu sayılar yalnızca İş Bulma Kurumuna kayıtlı nüfus gözönüne alınarak çıkartıldığından, gerçek işsiz sayısını da göstermemektedir. Ayrıca «işsiz» tanımı da kesin değildir; genellikle iş arayan nüfus, yarı-işsizleri ve iş aramayanları, yani iş bulmaktan umudunu kesmiş işsizleri de kapsamaktadır. Bu konudaki sayılar yurt dışındaki işçi ve işsizleri de göz önüne almamaktadır. Tüm bu öğeler hesaba katıldığında tablonun gerçeği ancak bir bölümüyle gösterdiğini düşünebiliriz.

Tüm bu tahminlere dayanarak işsizliğin 1982'de 3.3 milyon, 1983'de 3.5 milyonu, yani %18.24 ve %19.02'yi bulduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca emek fazlasının da 1977'den sonra hızla arttığını, 1962'de 1.44 milyonken, 1977'de 2.175 milyona yani %11'den %13.5'e çıktığını belirtmek gerekmektedir.

TÜSİAD'ın araştırmalarına göre bu durumun başlıca nedenleri durgunluk ve teknik ilerlemeydi. Buna bir de istikrar programının sonucu olarak kamu kesiminde iş olanaklarının azalmasını ve Avrupa pazarının da doymasını eklemek gerekiyordu. 1969 ve 1974 arasında yılda 100.000 ortalamayla gelişen göç de 1974'de birden 20.000'e düştü ve 1979'a dek bu sayıyı aşmadı. Bu tarihten sonra Arap ülkelerine yönelen göçün artmasıyla yeniden yükselerek yılda 50.000 ortalamayı buldu.

İŞÇİ GÖÇÜNÜN ÜLKE VE BÖLGELERE GÖRE DAĞILIMI (*)

Yıl	ABD, Avustralya Avrupa	Libya	Suudi Arabistan	Diğerleri	Toplam
1973	132.674	664	4	2.478	135.820
1974	18.272	1.015	—	924	20.211
1975	1.612	2.121	251	435	4.419
1976	3.569	4.098	1.832	1.059	10.558
1977	3.986	8.582	4.722	1.853	19.084
1978	2.536	7.726	5.769	2.993	18.852
1979	1.847	9.827	8.522	3.436	23.630
1980	2.874	15.090	5.643	5.016	28.503
1981	1.242	30.667	14.379	12.465	58.753
1982	398	26.686	12.325	9.979	49.338
1984	2.873	16.410	21.789		41.599

Arap ülkelerine yapılan göç, Türk işgücü kullanan bu ülkelerdeki Türk-Amerikan şirketlerinin yatırımlarıyla bağlantılıydı. Bu yatırımların çoğu inşaat ya da bazı tasarımların gerçekleştirilmesiyle ilgili olduğundan, sözü edilen yatırımlar sürekli bir nitelik taşımamaktaydı. Bu şirketlerden kimileri şimdiden finansman güçlüğü çekmekteydi. Ne olursa olsun, nitelik açısından bile, Arap iş gücü Avrupa pazarının yerini almaktan uzaktı. İş arayan kişiler açısından Arap ülkelerinin seçilmesi umutsuzluk anlamına gelmekteydi; çünkü bu ülkelerdeki elverişsiz iklim koşulları, zor çalışma ve yaşam koşulları (aileyi birleştirme olanaksızlığı) iş ve ücret istikrarsızlığı, toplumsal güvence yokluğu, zorlukla kabul edilebilen koşullardı.

Bu koşullar altında 1981'de 45.000 ve 1982'de 39.000 rakamına ulaşan Arap ülkelerine göçün Türkiye'deki işsizlik sorununa bir çözüm oluşturduğunu söylemek oldukça zor gözükmekteydi. Daha sonra ülkeye dönüş yapmayı düşünen Avrupa'ya giden işçiler için de

(*) TÜSİAD, The Turkish Economy 1983, s. 44, 1985, s. 55.

önemli olan sayılardan çok ülkedeki gerçek durumdu. Görünürdeki durum ise, fabrikaların kapanması, işten çıkarmalar ve zanaat ürünleri pazarının daralmasıydı. Başka bir deyişle onları harekete geçiren başka bir çıkış yolu bırakmayan ekonomik durgunluktu.

Türkiye'deki iş sorununun geleceği hakkında ne OECD ne de Türk yetkililerin iyimser olmadıklarını belirtelim, OECD, Türkiye ekonomisi üzerine 1982 yılında yayınladığı yıllık raporda işsizliğin 1985'de daha da önemli boyutlara ulaşacağını ileri sürmekteydi. DPT ise, sanayi, inşaat, ticaret ve hizmetler gibi bunalım içindeki kesimlerde görülen işten çıkarmaların endişe verici olduğunu belirtiyordu. DPT danışmanı Profesör Pakdemirli şunları söylemekteydi: «İçinde bulunduğumuz koşullarda piyasaya yılda ortalama 300.000 iş gücünün girmesi olanaksızdır... Bugünkü yatırım oranı (1978-1979 dönemine göre daha yüksek olmakla birlikte) ve üretim maliyetlerindeki yüksek oran yeni iş alanları yaratılmasına elverişli değildir» (66).

İş Bulma Kurumunun rakkamlarına göre 12 ay içindeki (31 Mart 1985'e dek) işsizliğin artış oranı %31'e ulaşmıştı (*).

9. Toplumsal Yapı ve Bunalım

Kapitalizmin gelişimi ve toplumsal dönüşüme koşut olarak sınıfların yapısı da kökten değişiyordu. Sermaye yoğunlaşması ve tekelci büyük şirketlerin kuruluşu büyük burjuvazinin oluşmasıyla sonuçlanmıştı. Türk ekonomik sisteminin dünya kapitalizmine girişiyle birlikte bu ticari, sınai ve finans burjuvazisinin büyük bir bölümü çokuluslu kuruluşların iş ortağı du-

---

66) CUMHURİYET, 15 Temmuz 1983.

(*) TÜSİAD, The Turkish Economy 1985, s. 129.

rumuna geliyordu. Böylece batılılaşmış tekelci bir burjuvazi oluştu. Kapitalizmin gelişim süreci boyunca orta katmanlar, zanaatkârlar, küçük tüccarlar, küçük ve orta memurlar ezildi: zanaatkârlar özellikle modern endüstrinin gelişmesi dolayısıyla geride kaldılar, tarımla uğraşan nüfus azaldı, kırsal bölgelerin dönüşümü sonucu mülksüzleşen köylüler köysüzleşerek proleterleştiler, işçi sınıfı sayıcı arttı ve örgütlendi.

a) Orta katmanlar

Altmışlı-yetmişli yıllardan itibaren, kapitalizmin gelişimine koşut olarak küçük tüccarlar ve orta çapta işletmeler büyük şirketlerin rekabetinden ve iç pazarın daralmasından etkilenmeye başladılar. TÜSİAD'ın sayılarına göre, 1968-1978 arasında 368 milyon TL.—lık bir sermayeyi temsil eden 883 şirket iflas etti (67).

Küçük işletme ve atölyelerin silinmesi özellikle mobilya, dikiş, dokuma ve bakır eşya kesimlerinde görülmekteydi. Zanaatçı sendikaları büyük şirketler tarafından sağlanan ara malların yüksek fiyatından, sermayenin değerini düşüren enflasyondan, ve kredi yokluğundan yakınmaktaydılar (68). Başka bir deyişle tekelci büyük sermayenin oluşumu, enflasyon ve ardarda gelen devalüasyonlar önemli sayıda zanaatçının sanayi işçisi olarak ya da yurt dışına göçederek silinmesine neden olmaktaydı (69).

---

67) Sönmez, M. - «Türk Ekonomisinde Bunalım», Belge Yayınları, İstanbul, 1980, s. 43.

68) Aker, Ahmet - «12 Mart Döneminde dışa bağımlı tekelleşme», İstanbul, 1975, s. 75-86.

69) Sertel, Y. - «Türkiye'de toplumsal çözülme ve ekonomik bunalım (1946-1983)» UNITAR Kolokyumuna sunulan bildiri, Napoli, Ekim 1983.

FAAL NÜFUSUN SEKTÖRLERE GÖRE DAĞILIMI

(1000 kişi) (*)

	1962	*1973*	*1975*	*1982***	*1984****
Toplam nüfuş	28.933	37.800	40.000	46.788	48.800
Aktif nüfus (15 yaş ve yukarısı)	12.936	15.374	16.200	18.081	28.600
İşçiler	11.951	13.810	14.000	15.457	
Tarım	9.216	8.760	8.700	9.481	8.800
Tarım dışında (sanayi, hizmet, inşaat)	2.735	5.050	5.300	4.125	6.200
Sanayi	1.300	2.095	2.170	1.851	2.500
İşsizler	985	1.564	2.200	2.624	3.000

(*) *Kaynak*: OECD, Etudes economiques, Turquie, Paris 1976, s. 39.

(**) «Ekonomic Surveys 1982-83» Turkey, april, 1983, s. 15 (geçici sayılar).

(***) OECD, Turquie 1985, s. 11.

Bu tablodan görüldüğü gibi tarımda çalışanların sayısı azalırken, sanayide çalışanlarınki yükselmekteydi. Kamu hizmetleri ve marjinal kesimdeki işçilerin oranı daha da önemliydi. Tarım dışında çalışan işçiler bu kesimde bulunmaktaydı (bunların oranı 1962 ile 1973 arasında şöyleydi: 1975'de %23, 1975'de %35, 56, 1982'de %42). Sanayideki iş gücünün de büyüdüğü görülüyordu. Bu alanda çalışanların oranı 1962'de aktif nüfusun %10'uyken 1975'de %17,4'e yükselmişti. Bu durumun sonuçları da şöyleydi :

1. İç ve dış göçün hızla artması.
2. İşçilerin ücret artışı sağlamak için gösterdiği çabaların yoğunlaşması.

Ekonomik gerileme toplumsal yapıda küçük burjuvazi, zanaatkâr kesim ve hizmet alanında çalışan orta katmanlar lehine kutuplaşmayı arttırmıştı. Bu toplum katlarının ekonomik durumundaki kötüye gidiş, toplumsal uçurumu daha da açmaktaydı.

b) İşçi sınıfı ve sorunları

Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte işçi sınıfı da sa-

yıca arttı ve örgütlendi; 1960'dan sonra ülkenin siyasal yaşamında önemli bir güç haline geldi. 1961 Anayasasının sendikalara ve siyasal partilere serbestçe örgütlenme hakkı tanıması da bu gelişimde büyük bir rol oynadı. Gerçekten de, 1960 askeri iktidarının oluşturduğu «Milli Güvenlik Komitesi»nin kabul ettiği bu anayasayla birlikte Türkiye'deki demokratik yaşam yeni bir döneme girdi (*).

(*) 1960 askeri darbesi, siyasal partileri ve demokratik özgürlükleri kaldırmaya yönelik bir yasa tasarısına karşı yapılan aydın ve öğrenci gösterilerini izlemişti. Askeri darbe özellikle düşük ve sabit gelirli kesimleri ve aralarında subayların da bulunduğu orta katmanları ezen zor bir ekonomik bunalım döneminde gerçekleşmişti. Menderes rejiminin devrilmesi aynı zamanda Türkiye'nin NATO'ya katılması sonucunda ülkenin ve ordunun bağımsızlığının yitirilmesi karşısında milliyetçi (kemalist) subayların tepkisinin bir sonucuydu. Ekonominin liberalleşmesinin sonucu olan ekonomik bunalım ayrıca kemalist devletçilik ve korumacılığa yönelik bir özlem de yaratmıştı. 1961 Anayasası 1960 askeri darbesinden sonra birleşen iki eğilimin ürünü oldu: 1. Büyük bir aydınlar kitlesinin demokratik özgürlükleri talep etmesi. 2. Ulusal bağımsızlık ve daha eşitlikçi bir ekonomi isteyen ordunun neo-kemalist, milliyetçi eğilimi.

Aynı zamanda 1965'den sonra büyük kentlerin iyice dolması yurt dışına göçü hızlandırdı. 1975'de 1 milyon olan göçmen sayısı 1980'de 2 milyona çıktı. Böylece iş gücünün önemli bir bölümü hareketli hale geldi; kent ve kır, Batı ve geleneksel Türk toplumu arasında siyasal olduğu kadar da kültürel bir köprü oluşturdu. Altmışlı yıllarda köylü (geleneksel) kökenli, küçük burjuva düşünceli işçi sınıfı sendikalaşma açısından bir çıkmaz yaratırken, 1970'den sonra köysüzleşme, büyük kentlerin ve Avrupa'nın etkisi sonuçlarını vermeye başladı. Köylü kökenli, zanaatkâr, küçük tüccar göçmenler modernleşerek, bazı durumlarda da politikleşerek yeni bir işçi kesimi yarattılar. İç göç sayesinde de kent-kır ilişkileri sıklaştı.

İkinci Bölüm

EKONOMİK BUNALIMIN DIŞ YÖNLERİ

Çalışmanın bu bölümü ekonomik bunalımın iç nedenleriyle ilgili: büyüme ve bağımlılık bunalımı bize iç ve dış nedenler arasında belirgin bir ayırım olmadığını gösterdi. Çünkü, iç ve dış etkenler üst üste geldiğinden, ekonomi üzerinde aynı anda etki yaratmakta ve çoğunlukla da birbirine bağımlı olarak işlemektedirler. Örneğin, katı programlar ve «dışa dönük» ekonomik politika iç etkenler olarak kabul edilse bile, bunların ekonomiyi dışarıdan gelen etkenlere daha açık kıldığı açıktır. Aynı zamanda, Türk ekonomisinin dışa özellikle de uluslararası kredi kuruluşlarına olan bağımlılık derecesi, Türk hükümetince benimsenen bu politikanın hükümetin söz konusu kuruluşların genel politikasına olan bağlılığının bir göstergesi olarak kabul edilmesi gerektiğinin bir kanıtıdır. Çift özellik taşıyan bu etkenlerin yanı sıra, bir de tümüyle dış etkenler bulunmaktadır: dünya ekonomik bunalımı, dünya pazarının daralması, dünya para bunalımı, dış sermayeyle ilişkiler, Türk ekonomisinde belirleyici bir rol oynayan ve ekonomik bunalımın artmasından sorumlu olan yabancı kuruluşlar ve anlaşmalar nezdindeki yükümlülükler.

Bu nedenle dünya bunalımının etkilerini, Türk ekonomisinin dünya pazarıyla, dış sermayeyle, yabancı ülke ve kuruluşlarla ilişkilerini araştırmak gerekli görülmektedir. Bu çerçeve içinde Türkiye'de ol-

sun, diğer Üçüncü Dünya ülkelerinde olsun «uluslararasılaşmış ekonomik bir politika»nın nasıl gerçekleştirildiğinin de incelenmesi gereklidir. Başka bir deyişle, Türkiye'deki ekonomik bunalımı uluslararası bağlamda yerine oturtmak zorunludur.

1. Dünya Ekonomik Bunalımının Etkileri

Dünya ekonomik bunalımının Türk ekonomisi üzerindeki yankılarını dört noktada özetleyebiliriz: 1. İthal edilen ürünlerin (petrol, üretim araçları, özellikle donatımlar) fiyatlarındaki artış. 2. Dış pazarın daralması. 3. Para bunalımı, doların yükselmesi, Türk Lirasının dalgalanması, döviz bunalımının artması. 4. Ekonomideki gayri resmi sektörün genişlemesi.

a) İthalat bunalımı

Türk endüstrisi ithalata büyük ölçüde bağımlı olduğundan, 1974'de OPEC ülkelerinin petrol fiyatını yükseltmeleri ve dış pazarlardaki sanayi ürünlerinin fiyatlarındaki artışlar üretim sistemi ve ekonominin bütçe ve mali dengesi üzerinde çok ciddi etkilere yol açtı.

1960'dan başlayarak, Türkiye petrole dayalı bir enerji politikası izlemeye başlamıştı. Yeni oluşan endüstri, ısınma sistemleri petrol enerjisiyle çalışırken, geleneksel enerji kaynakları (kömür) ve hidroelektrik enerjisi ihmal edilmişti. 1954'deki «petrol yasası»ndan sonra Türkiye'de bu konuda ayrıcalıklar elde eden Shell, Caltex, Mobil Oil gibi yabancı şirketler çok düşük ölçüde üretimde bulundular: 1957'de 240 ton, 1960'da ise 280 ton (70). 1960'dan sonra ulusal şirket TPAO (Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı) sayesinde tüketimin bir bölümü iç üretim tarafından sağlandı. Buna karşın 1970'de dış fiyatlar artarken iç üretim önemli ölçüde azalmaktaydı. 1960'la 1974 arasında, petrol enerjisi tüketimi ayda %9.9 oranında artarken, ener-

70) «Economic development in the Middle East», bir ek, No. 4, 1959-1961, s. 13.

ji üretiminin yıllık artışı ise %7.6 oranında kaldı. 1974' den sonra durum ciddileşti: 1974'le 1976 arasında tüketim yılda %12.8'ken, yıllık üretim %4.2'den fazla değildi (71).

1973'le 1979 arasında enerji ithalatı için döviz eksikliği endüstri üretimi için gerçek bir tehlike haline dönüştü. 1975'de ekonomik durgunluğu engellemek amacıyla hükümet ithal edilen petrol fiyatlarını desteklemeye karar vererek dış pazarlardaki fiyat artışlarının iç pazara yansımamasına çalıştı. 1975'le 1977 arasında hükümet ayrıca ulusal enerji kaynaklarındaki (kömür, petrol) fiyat artışlarını da önlüyordu. Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankasınca sert bir biçimde eleştirilen bu önlem, bütçe üzerinde ağır bir yük oluşturmaktaydı. Öte yandan 1978'den sonra bu desteğin kesilmesi, ithalatın dolar olarak değer artışına uğramasıyla birlikte sanayi üretimi ve iç tüketimde feci sonuçlara yol açtı.

Günde iki ya da üç saatlik elektrik kesintileri üretim değeri olarak önemli bir kayıp oluşturuyordu. Eski Sanayi Bakanı Profesör Bulutoğlu'nun hesaplarına göre 1978 yılında, bu kesintiler 1959 kw/s enerji kısıtlaması anlamına gelmekteydi; para olarak uğranan kayıp ise 22.780 milyon TL.'ydı. Petrol fiyatlarındaki artışlar üretim maliyetlerinde artışlara yol açarken, kimi firmalar daha da pahalı bir üretim biçimi olarak jeneratör (elektrik enerjisinden dört kat daha pahalı) kullanmaya başladılar. Bu yöntemin benimsenme nedeni petrol ithal etmek için gerekli dövizin bulunmaması karşısında endüstrinin tamamen durgunluğa girmesini engellemekti. Benzin eksikliği de traktörlerin, motorlu taşıt araçlarının işlememesine ve ekonominin bu kesimlerinde bunalıma yol açtı. Aşağıdaki tablo 1976-1979 arasında petrol ithalatının maliyeti ve bunun önemi konusunda bir fikir vermektedir:

---

71) *Kaynak*: BIRD: Bulutoğlu. «Bunalım ve Çıkış». İstanbul 1980, s. 226.

BELLİBAŞLI ÜRÜNLERİN İTHALATI (*)

(milyon dolar olarak)

					Yüzde olarak dağılımı			
	1976	*1977*	*1978*	*1979*	*1976*	*1977*	*1978*	*1979*
1. Tarım ve hayvancılık	77.3	11.6	50.7	36.0	1.5	1.9	1.1	0.7
2. Madencilik	1.086.5	1.262.2	1.133.8	1.068.0	21.2	21.8	24.6	21.1
brüt petrol	1.002.5	1.151.6	1.043.5	962.0	19.5	19.8	22.7	19.0
3. Endüstri	3.829.3	4.320.2	3.294.7	3.842.0	74.7	74.5	71.6	75.8
4. Döviz izni olmadan yapılan ithalat	135.5	102.4	119.7	123.0	2.6	1.8	2.6	2.4
TOPLAM	5.128.6	5.796.4	4.599.0	5.069.0	100.0	100.0	100.0	100.0

(*) *Kaynak*: Yıllık istatistikler, DİE, Ankara 1981. TÜSİAD:The Turkish Economy 1980, İstanbul, 1980 Temmuz, s. 210.

Yukarıdaki tablo petrolün 1976-1979 arasında Türkiye'nin toplam ithalatının %20'sini oluşturduğunu göstermektedir. Yıllık fatura 1 milyar dolara ulaşmaktaydı. 1978-1979 arasında ithalat hacmi düşerken, dolar olarak değeri ise yükselmekteydi: ithal edilen petrol ve petrol ürünleri 1977'de 14 milyar tonken, 1978'de 13 milyar, 1979'da ise 11.5 milyar tona düşmüştü. Buna karşılık, 1977'de 25.6 milyon dolar olan ithalat değeri 1978'de 33 milyon dolara ve 1979'da da 53 milyon dolara yükseldi (72). Bu artış, 1978 ve 1979'da yapılan iki devalüasyonun sonucuydu.

«Döviz izni olmadan yapılan ithalatlar (tablodaki 4. bölüm) yurtdışındaki işçiler tarafından Türkiye'ye getirilen mallardan oluşmaktadır: 60 milyon dolar olarak tahmin edilen otomobiller, 12 milyon dolarlık makineler, 8.8 milyon dolarlık diğer mallar, 4.3 milyon dolarlık traktörler. 1979'da bu ithalat 123 milyon dolara ulaşmaktadır» (73). Gerçekte istatistiklerin verdiği bu bilgiler, karaborsanın ya da bazı yarı-yasal işlemlerin sonucuydu. Dünya bunalımının etkileri ve döviz açığı bu tür işlemleri gözle görülür biçimde arttırmış, öyle ki, 1974'den sonra ekonomide yarı-resmi olarak adlandırılabilecek bir sektörün doğmasına yol açmıştı. Bu kesim, kitabımızın bir bölümünde ayrıca işlenecektir.

Yukarıdaki tablo ayrıca 1976-1979 arasında endüstri ithalatının toplam ithalatın aşağı yukarı %74'ünü oluşturduğunu göstermektedir. Dünya bunalımının Türk ekonomisi üzerindeki izlerinin yalnızca benzin fiyatlarındaki artışla kısıtlı kalmadığı açıkça görülmekteydi. Endüstrinin çalışması için gerekli donatım makinelerinin ithalatı yılda 3.5-4 milyar doları

---

72) İstatistik Yıllığı, DİE, Ankara, 1981, s. 327.

73) TÜSİAD, «The Turkish Economy 1980», İstanbul, 1981, s. 208.

bulmakta, böylece ticaret ve ödemeler dengesi açığın da da önemli bir artışa yol açmaktaydı. Aynı eğilim 1980'den sonra da devam etti: ham petrol ithalatı, 1979'la 1982 arasında %20 civarında kaldı, bu, daha önceki yıllarda yapılan stokların ve tasarrufun sonucuydu. 1981'de petrol ithalatı %13 arttı, petrol ürünü olmayan ürünlerin ithalatı ise dolar olarak %25 oranında yükseldi, bunlar hacim olarak %17 civarındaydı (74). 1980'le 1984 arasında ithalatta endüstri ürünlerinin payı %48'den %59'a yükseldi. 1983'den beri dış ticaretin hemen hemen tümüyle serbest bırakılmasının sonucu olarak üretim araçları, monte edilecek parçalar, vb.'nin yanı sıra önemli ölçüde hazır ürünler de (örneğin araba gibi) ithal edilmeye başlandı. Petrol, döviz harcanmasında önemli bir kalem olmayı sürdürdü: 1983'de ithalatın %42'si, 1984'de ise %33'ü bu malın satın alınmasına ayrılmıştı.

OECD'ye göre petrol ithalatındaki yüksek oran üretim araçları ithalatındaki görece hızlı artışla açıklanmaktaydı. Özellikle makine ithalatı geçen yıla göre %50 oranında artmıştı. Bunun nedeni ihracata yönelik endüstrinin ihtiyaçlarının artmasıydı. Bu durumun bir başka nedeni de stoklarda yatmaktaydı. Tüm bunlara ihracat anlaşmalarına uygun olarak ithal edilen 560.000 ton buğdayı da eklemek gerekiyordu, bu ithalat faturasını daha da şişirmekteydi (75).

---

74) OECD, «Economic Surveys 1981-1982», Paris, Nisan 1982, s. 18. TÜSİAD, «The Turkish Economy 1985», Tablo, s. 102.

75) agy. s. 18-19.

İTHALATIN ÜRÜNLERE GÖRE DAĞILIMI (*)

(milyon dolar olarak)

	1980	%	1984	%	1985	%
I. Tarım ve hayvancılık	50	0.63	35	1.60	11	0.4
II. Madencilik	4.006	50.65	753	34.5	811	33.2
Petrol	3.862	48.83	718	32.9	804	33.0
III. Endüstri	3.759	47.52	1.391	63.8	1.441	59.1
IV. Döviz izni olmadan yapılan ithalat	194	1.18	—	—	—	—
TOPLAM	7.909	100	21.801	100	24.357	100

(*) *Kaynak:* OPE, DİE, OECD, «Economic Surveys» 1982-1983, Nisan 1983, s. 27, 1985.

1982'de petrol fiyatları %10 oranında düştü, ithalat maliyeti de dolar olarak %6 oranında azalırken, ithalat hacmi yükseldi. Öte yandan endüstri ithalatının hacmi 1981'de %40, 1982'de ise %10 oranında arttı. OECD bu durumun nedenlerini şöyle sıralamaktaydı: «hızla gelişen ihracat sanayiinde ithalatın yüksek payı, nakliyat ticaretinin gelişmesi ve özellikle 1981'de daha önceki döviz açığı döneminde eriyen stokların yeniden oluşması» (76).

Türkiye'deki konjonktürel bunalımın «petrol bunalımı» olmadığı açıkça görülmektedir. Bu bunalım endüstrinin aşırı ölçüde ithalata bağımlı olmasından kaynaklanan bir «ithalat bunalımı»dır. İthal edilen endüstri ya da petrol ürünlerinin fiyatlarındaki artış dolayısıyla bu bunalım da ciddileşmiştir. Gerçekten de bu durum «büyüme bunalımı» içindeki üçüncü dünyacı bir ekonomik yapının dünya bunalımından etki-

76) OECD, «Economic Surveys» 1982-1983, Turkey, Nisan 1983, s. 26.

lenmesi sonucu ortaya çıkmıştır. «Dışa dönük» ekonomik politikanın da bunalımın artmasında önemli bir etken olduğu görülmektedir. Çünkü, «dışa doğru açılma» ekonomiyi dış fiyatlardaki yükselmelere karşı daha hassas hale getirirken, ihracat da istenen sonuçları vermemektedir. OECD'nin raporunda da belirtildiği gibi ihracatın gerçekleşmesi için dolar olarak yüksek maliyette pahalı ithalatların yapılması, hatta kimi zaman buğday ithalatında (çoğunlukla ihraç edilen ulusal bir ürün) olduğu gibi zorunlu ithalata gidilmesi gerekmektedir.

b) Dış pazar ve ihracat

1969-1973 arasında Türkiye'nin ihracatının görece biçimde hızlandığı görülmekteydi. Bunun nedeni bir yandan dış pazarlardaki elverişli koşullar, öte yandan da 1970'de gerçekleştirilerek Türk ürünlerinin gerçek fiyatlarının dış pazarlarda düşmesine yol açan devalüasyondu. Bu «ithal ikamesi» döneminde ihracattaki tarımsal besin maddelerinin payı çok yüksekti, sanayi üretimi ise iç pazara yönelmişti. İhracat da daha çok Avrupa ülkelerine yapılmaktaydı. 1973-1979 arasında ise ihracatta göreli bir azalma görüldü. Bu dünya pazarının daralmasından ve Türk ekonomisinin yeni durumuna, yani AET'yle yeni ilişkilere, geleneksel iç pazarın Avrupa pazarına yönelmesine uyum gösterememesinden kaynaklanıyordu.

1963 yılında Türk hükümeti ile AET arasında Ankara'da imzalanan anlaşmaya göre Türkiye'nin kademeli olarak Ortak Pazar'a girmesinin kabul edildiğini anımsatalım. Anlaşma üç aşamalı bir katılım öngörmekteydi. İlk on yıllık dönemde Türkiye önce geçiş, sonra da tümüyle katılıma hazırlanacaktı. 1970'de imzalanan ek protokol hazırlanma dönemi bitmeden önce Türkiye'nin yarı yarıya katılımını kabul ediyordu. Bu protokolla topluluk Türk ihracatına uygulanan tüm

gümrük tarifelerini (bazı petrol ürünleri ve tekstil hariç) kaldırmaktaydı. Türkiye'de bazı Avrupa malları için 12 yılda, bazıları için de 22 yılda gümrük haklarını kaldırmayı kabul etmişti. Ancak, Türkiye'de tarım ürünlerinin fiyatlarının saptanmasındaki özelliklerden dolayı bu alanda bir ortak pazar oluşturulması olanaksızdı. Altı Avrupa ülkesinden oluşan topluluk, Türkiye'nin başlıca tarımsal besin maddeleri için tercihi tarifeler kabul ettiler, bu ürünler tütün, incir, üzüm, fındık, şarap ve benzeriydi.

Bu anlaşmanın imzalanmasından sonra Avrupa Türk ticaretinde başlıca etken haline geldi. Avrupa'dan gelen endüstri mallarının akımını dengelemek amacıyla, Türkiye'nin Avrupa pazarına girişini sağlamak için çeşitli çabalar harcandı.

TÜRKİYE'NİN AET ÜLKELERİYLE TİCARETİ (*)

(milyon dolar olarak)

	1973		*1974*		*1975*	
	değer	*%*	*değer*	*%*	*değer*	*%*
Toplam ihracat	1.317.0	100	1.532.2	100	1.600.0	100
AET'ye ihracat	611.5	46.4	717.2	46.8	720.0	45.0
Toplam ithalat (1)	2.086.0	100	3.770.6	100	4.600.0	100
AET'nin ithalatı	1.142.3	54	1.708.1	45.2	2.300.0	50.0
Türkiye'nin toplam ticaret açığı	796.2	100	2.245.4	100	3.000.0	100

(1) Petrol, AET dışı ithalatın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.

1973'den sonra Türkiye'nin ithalatının %50'si AET ülkelerinden, özellikle de ABD'nin yerini alan Federal

(*) «1976 yılı ekonomik programı gereğince Türkiye ve AET arasındaki ticaret», OECD Ekonomik araştırmalar, Türkiye, 1976, s. 20.

Almanya'dan gelmeye başlamıştı. 1975 yılında bu ticaret ülkenin ticaret açığının %52'sinin sorumlusu durumundaydı. Avrupa'nın endüstri ürünlerinin serbest bırakılması Türk endüstrisindeki kimi kesimlere ağır bir darbe vurmuştu..

Bu durum AET'yle Türkiye arasındaki başlıca anlaşmazlık nedeniydi. Daha 1972 yılında Türkiye AET'ye petro-kimya, makine, vb. kimi sanayi sektörleri için korumacı önlemler alabilmek amacıyla başvuruda bulunmuştu. Ancak en büyük anlaşmazlık, Avrupa pazarında rekabet edecek düzeyde gelişmiş bir sanayi olan Türk tekstillerinin ihracatı konusunda ortaya çıkmıştı. Gerçekten de bu ihracat 1968'de 2 milyon dolarken 1975'de 107 milyon dolara çıkmıştı. Bu tarihten sonra bunalım ve gerileme nedeniyle Türkiye'den gelen pamuk ipliğine karşı kısıtlamalar getiren ilk ülke Büyük Britanya oldu. 1977'de topluluk Türkiye'ye kimi «hassas» ürünler konusunda tavanlar getirilmesini kabul etmesi için başvuruda bulundu. 1978'de Büyük Britanya Türkiye'den gelen pamuk ipliğinin ithalini durdurdu, Fransa'da Türk tekstillerine kısıtlamalar koydu.

1979'da bir AET komisyonu Türk tekstil ihracatçılarını «damping» yapmakla suçladı, 1981'de de Avrupa Konseyi pamuk ipliği, kuru üzüm ve diğer Türk ürünlerine %16 oranında bir vergi koydu. 1982'de Türkiye'nin ısrarıyla bu gümrük vergisinin oranı %12'ye indirildi; buna karşın Türk hükümeti Fransa'nın da aralarında olduğu AET ülkelerinden gelen metalürji ürünlerine %15 oranında bir vergi koydu.

Avrupa pazarının daralması karşısında, Türk ihracatçılar Dünya Bankasının da öğütlerine uyarak Orta Doğu pazarlarına yöneldiler. 1980-1983 arasında Türkiye'nin ihracatının %40 ila 45'i bu bölgeye yöneldi. Bu ticaret tarım ürünleri ve inşaat araçları karşılığında petrolden oluşmaktaydı.

1973-1979 arasında Arap ülkelerine yönelen ihra-

catçıların oranı %9,5'den %17,2'ye yükseldi. Lübnan 1976 yılında 55.5 milyon dolarla başı çekmekteydi, ancak 1978'de bu sayıyı 20.50 milyona, 1979'da da 27 milyon dolara indirdi. Irak'a yapılan ihracat ise 1972'de 16.4 milyon dolarken, 1978'de 70 milyona, 1979'da 113 milyona, 1981 ve 1982'de ise 600 milyon dolara çıktı. İran'a yönelik ihracatlarsa, 1980'de 46.2 milyon dolarken 1981'de 234 milyona ve 1982'de 600 milyon dolara çıktı. İran-Irak savaşı dolayısıyla ortaya çıkan besin açığı bu sınır ülkelerine yoğun bir biçimde tarımsal besin maddeleri ihraç edilmesine yol açtı. 1980'den sonra Libya ve Suudi Arabistan'da Türk ürünlerinin ithalatçısı haline geldiler. Bu ithalatlar, Türk şirketlerinin üstlendiği inşaat tasarılarıyla ilgiliydi. Söz konusu ülkelere yapılan ihracatı da inşaat malzemeleri ve bazı tarım ürünleri oluşturmaktaydı (77).

1982 yılında Arap ülkelerine yapılan ihracat geçen yıla göre %189 oranında artarken, Avrupa'ya yönelik ihracat ta ancak %10 oranında yükselmişti. Yine de Avrupa Türkiye'nin ticaretinde çok önemli bir rol oynamayı sürdürmekteydi :

77) TÜSİAD: «1982 yılına girerken Türk ekonomisi» The Turkish Economy 1983.

TÜRKİYE'NİN İHRACATININ ÜLKE GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI (*)

	(000 $) 1981	%	(000 $) 1982	%
OECD ülkeleri	2.263.704	48.13	2.556.036	44.48
I. AET ülkeleri	1.502.910	31.96	1.755.404	30.55
F. Almanya	643.245	13.68	707.448	12.31
Fransa	215.721	4.59	194.826	3.39
(Belçika, Lüksemburg, Hollanda, Danimarka, İngiltere ve diğer)	634.944	27.16	853.130	14.84
II. Diğer OECD ülkeleri (ABD, Avustralya, İsviçre, Japonya ve diğerleri)	760.794	16.17	800.632	13.93
İki taraflı anlaşma yapılan ülkeler				
SSCB, Arnavutluk	200.573	4.26	124.604	2.17
Serbest ticaret anlaşması yapılan ülkeler	2.018.367	42.92	2.763.146	48.09
I. Serbest ticaret anlaşmalı ülkeler	126.309	2.69	199.000	3.45
II. Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki serbest ticaret anlaşmalı ülkeler (Cezayir, Irak, İran, Libya, Mısır, Sudan, Suriye, S. Arabistan, Ürdün, Tunus ve diğer)	1.892.058	40.23	2.564.579	44.63
Diğer ülkeler				
Orta Doğu ülkeleri (Körfez ülkeleri, Lübnan)	200.290	4.69	302.187	5.6
Diğer ülkeler	54.329	1.16	74.781	1.30
TOPLAM	4.702.934	100.0	5.745.973	100.00

(*) *Kaynak:* TÜSİAD, The Turkish Economy, 1983, s. 88.

DIŞ TİCARETİN COĞRAFİ DAĞILIMI (*)

(milyon dolar)

	İthalat					*İhracat*			
		%				%			
	1984	*1981*	*1982*	*1983*	*1984*	*1984*	*1981*	*1982*	*1983*	*1984*
OECD ülkeleri	5.561	47.9	50.1	48.5	51.7	3.740	48.1	44.5	48.2	52.4
AET ülkeleri	2.974	28.2	25.6	28.1	27.6	2.732	31.9	30.5	35.1	38.3
Fransa	243	4.5	3.0	2.4	2.3	201	4.6	3.4	3.2	2.8
Almanya	1.172	10.5	11.4	11.4	10.9	1.280	13.7	12.3	14.6	17.9
İtalya	629	4.2	4.7	5.5	5.8	501	5.2	5.7	7.4	7.0
İngiltere	443	4.9	4.9	4.8	4.1	261	3.1	3.3	4.3	3.7
Diğer OECD ülkeleri	2.587	19.7	19.2	20.4	24.0	1.008	16.2	13.9	13.1	14.1
Japonya	405	2.3	4.0	3.8	3.8	37	0.7	0.7	0.6	0.5
İsviçre	234	6.0	3.5	2.9	2.2	358	5.6	5.6	5.0	5.0
ABD	1.073	6.6	9.2	7.5	10.0	368	5.7	4.4	4.1	5.2
Doğu Bloku	949	9.4	4.8	8.7	8.8	284	7.0	5.6	4.3	4.0
SSCB	313	1.8	1.2	2.6	2.9	139	4.1	2.2	1.1	1.9
Orta-Doğu ve K. Afrika	3.600	39.2	41.9	36.7	33.5	2.852	41.1	45.0	41.1	40.0
Cezayir	105	0.4	0.1	0.8	1.0	128	0.7	2.2	2.2	1.8
Mısır	4	0	0	0.3	+	141	1.5	2.5	1.2	2.0
İran	1.548	5.8	8.5	13.2	14.4	751	5.0	13.8	19.0	10.5
Irak	943	17.5	16.0	10.3	8.8	934	11.9	10.6	5.6	13.1

Ürdün	5	0.3	0.1	0.1	+	108	2.1	1.8	1.9	1.5
Kuveyt	98	1.2	11.0	1.8	0.9	105	1.5	1.5	1.5	1.5
Lübnan	2	0	0.1	0	+	103	1.8	1.9	2.1	1.4
Libya	661	8.8	10.4	8.6	6.1	142	9.4	4.1	3.2	2.0
S. Arabistan	216	4.6	5.4	2.9	2.0	378	4.0	6.2	6.3	5.3
Suriye	18	0.2	0.2	0	0.2	62	2.7	1.1	1.0	0.9
Diğer ülkeler	647	3.5	3.2	6.1	6.0	258	3.8	4.9	6.4	3.6
Toplam	10.757	100.0	100.0	100.0	100.0	7.134	100.0	100.0	100.0	100.0

(*) Transit ticareti dahil değildir.

Kaynak: Ulusal İstatistik Enstitüsü.

OECD, «Ekonomik araştırmalar» TÜRKİYE, 1984, 1985 s. 15.

Türkiye'nin OECD ülkelerinden yaptığı ithalat 1982'de toplam ithalatının %50'siyken, 1984'de %51'ine çıktı. Aynı dönemde ihracatı da %44.5'den %52'ye yükseldi. Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleriyle ticareti azaldı. Bu ülkelerden yaptığı ithalat 1982'de %42 iken, 1984'de %33.5'e; ihracatı da 1982'de %45'ken 1984'de %40'a düştü.

OECD ülkelerinin Türkiye'nin ihracatındaki payı 1981'de %48'ken 1982'de %44.5'e düştü. Çift taraflı anlaşma yapılan ülkelere yönelik ihracat ta (özellikle SSCB) aynı dönemde %4.26'dan %2.2'ye indi. Yalnızca Arap ülkelerine yapılan ihracat gelişme göstermişti. 1981'de %44.9'ken 1982'de %49.9'a yükselmişti. Yine de bazı geleneksel ürünlerin ihracatında bir gerileme eğilimi gözlemlenmekteydi :

GELENEKSEL ÜRÜNLERİN İHRACI (*)
(bin dolar olarak)

	1981	*1982*	*1981/1982* %		*1983*	*1984*
İncir	35.344	33.487	— 5.3	Tarımsal ürünler	1881	1749
Üzüm	130.226	100.323	—23.0			
Fındık	301.772	240.694	—20.2		246	305
Tütün	395.013	348.339	—11.8		238	216
Pamuk	360.944	308.135	—14.6		238	216
Buğday	53.785	50.879	— 5.4			

Aynı zamanda bakır, alüminyum, kimyasal maddeler, motorlu taşıt araçları gibi kimi madeni ya da endüstri ürünlerinde de önemli bir düşüş göze çarpıyordu. Buna karşılık tekstil 1981-1982 arasında 36 milyon dolardan 53 milyon dolara yükselmiş, ancak yetmişli yıllara göre gözle görülür bir biçimde düşmüştü (1976'da 48 milyon, 1978'de 95 milyon, 1979'da 531 milyon dolar).

(*) TÜSİAD, «The Turkish Economy», 1983, s. 85.

Öte yandan bazı tarımsal besin maddeleriyle sanayi ürünlerinin ihracatında 1981-1982 yıllarında göze çarpan bir artış görülmekteydi :

İHRACAT (*)
(000 $ olarak)

	1979	*1981*	*1982*
Hayvancılık	41.000	233.275	351.236
Tarımsal besin ürünleri	—	2.716.600	2.349.900
Orman ürünleri	7.690	11.967	28.069
Petrol ürünleri	500	106.971	343.910
Tekstil	321.465	802.813	1.056.302
Metalürji	34.300	100.169	362.204
Makineler	—	64.000	115.723
Elektrikli aletler	280.000	26.145	75.198

1980'den sonra Türkiye'nin ihracatında yetmişli yıllara göre gözle görülür bir artış gözlemlendi.

	dolar olarak (**)
1976	1.960.214
1977	1.753.026
1978	2.288.163
1979	2.261.195
1981	4.702.934
1982	5.745.937

Bu ilerlemeye karşın, işadamları dış ticaretin geleceği açısından çeşitli nedenlerle umutlu görünmüyorlardı. Bu nedenler şunlardı: 1. Geleneksel ürünlerin sanayi ya da yarı-sanayi ürünlerine çevrilmesi önem-

(*) TÜSİAD, «The Turkish Economy 1983» ve İstatistik Yıllıkları (1981) DİE.

(**) *Kaynak* : TÜSİAD, «The Turkish Economy 1983» ve 1981 İstatistik Yıllığı, DİE.

li sorunlar yaratmaktaydı. İhraç edilen malların üretimi ithal hammadde ve enerjiye dayanmaktaydı. Bu nedenle üretim maliyetleri çok yüksek olduğundan satış fiyatları harcamaları her zaman karşılamıyordu. 2. Avrupa pazarında Orta Doğu'ya aktarılan ticaret te çeşitli sorunlar doğurmaktaydı: herşeyden önce AET'yle anlaşmazlık henüz çözülmüş değildi. Bununla birlikte Türkiye'ye bu ülkelerden gelen ithalat azımsanır gibi olmadığından, söz konusu ülkelerin uyguladığı kısıtlamalar ve Avrupa pazarının daralması ticaret ve ödemeler dengesi aleyhine gerçekleşmekteydi. 3. Türkiyeli ihracatçılar Orta Doğu pazarının güvenliği ve istikrarı açısından da önemli endişeler duymaktaydılar. Çünkü, bu pazarın önemli bir bölümündeki durum geçiciydi, İran-Irak savaşı yüzünden doğmuştu ya da Libya veya Suudi Arabistan'da olduğu gibi belirli bir büyüme ve inşa döneminden başka bir şey değildi. Bu tür bir pazarın fazla uzun süremeyeceği ve kimi durumlarda da emin olmadığı düşünülüyordu. Savaş durumu da nakliyat, iletişim ve kredi ödemeleri açısından güçlükler ve güvensizlik yaratmaktaydı. 4. Dünyadaki ekonomik ve para bunalımı, doların değeri, kurlardaki değişiklik ve dalgalanmalar da genel olarak ticaret alanında güçlüklere yolaçıyordu.

c) *Döviz sorunu*

Ticaret her zaman açık verdiğinden, endüstrinin çalışması için gerekli dövizleri bulmak ekonominin en önemli sorunlarından biriydi. 1960 askeri darbesinden bu yana çeşitli hükümetler boş yere korumacı önlemler almaya, Türk Lirasını devalüe etmekten kaçınmaya ve ithalatı kısmaya çalışmışlardı.

1968'de yürürlüğe giren ikinci beş yıllık plan ulusal geliri kısa sürede yükseltip ekonominin dış kaynaklara olan bağımlılığını da azaltmayı hedefliyordu. Ancak daha 1970'den itibaren ithalatın kısıtlanmasının otomatik olarak üretimi azalttığı ve işsizliğe yol-

açtığı anlaşıldı. Plan ayrıca endüstri mallarının ihracatını arttırmayı ikame endüstrinin de büyümesini sağlamayı öngörmekteydi.

İthalatı kısıtlamak için alınan önlemlerden biri de «garanti hesaplarının» arttırılması oldu. İthalatçı Türkiye'deki bir bankaya ithal edeceği malın değerinin bazen %150'sine varan bir yüzdeyi TL.— olarak yatırmak zorundaydı. Toplam ödeme ithalatı karşılamak için ve döviz olarak dış ülkelere transfer ediliyordu. Bu prosedür vade süresini 12 aydan 18 aya çıkartmış ve ticari işlemlerde büyük sorunlara yol açmıştı. İşadamlarından gelen tüm baskılara karşın o dönemin hükümeti (liberal) tüm emisyon isteklerine karşı direndi; bu politika sayesinde de 1967-1969 arasında ticari açık kısmen düşük kaldı.

ÖDEMELER DENGESİ (*)
(milyon $)

	1967	*1968*	*1969*
I. CARİ İŞLEMLER AÇIĞI	—184	—197	—216
A. Ticari denge	—270	—295	—325
1) İthalat	—780	—835	—900
2) İhracat	510	540	575
B. Görülmeyen işlemler dengesi	66	83	94
1) Faiz ödemesi	—43	—49	—51
2) Turizm, yolculuk	—6	0	5
3) Transfer kârları	—20	—23	—27
4) Yurtdışındaki işçilerin gönderdikleri	—130	—140	—150
5) Diğerleri	5	15	17
C.	20	15	15
II. SERMAYE HAREKETİ	184	197	216
1) Borç ödemeleri	—105	—102	—101
2) Yabancı özel sermaye	35	40	43
3) Vazgeçilen ithalat	10	12	14
4) Dış finansman ihtiyacı	244	277	290
III. REZERV HAREKETİ	—	—30	—30

(*) *Kaynak:* DPT: Second Five Year Development Plan (1968-1972), s. 105.

Yani ticari açık 1967'de 270 milyon dolara, 1968'de 295 milyon dolara, 1969'da da 375 milyon dolara yükselmişti. Bu ise, 2 ila 4 milyar dolara yaklaşan yetmişli ya da seksenli yılların rakkamlarına göre çok önemsiz bir sayıydı. Borç ve faiz ödemeleri yurtdışından işçilerin yolladığı dövizlerle dengelenmekteydi, bu dövizler 1967'de 130 milyon dolarken 1969'da 150 milyon dolara çıkmıştı. Bu dönem sırasındaki bu dövizler sayesinde ödemeler dengesindeki açık görece düşük bir düzeyde tutulmuştu.

Ticaretteki görece denge garanti fonlarının transferindeki gecikmeyle ithalatın kısıtlanması sayesinde gerçekleşmişti. Bu önlemler IMF'nin protestolarına yol açtı; iş çevreleri de korumacı önlemlere karşı Türk lirasının değerinin düşürülmesini istediler (78).

1970 yılında Demirel hükümeti %66'lık bir devalüasyon yaptı; TL.'nin dolar karşısında 9 olan değeri 15'e düştü. Bu devalüasyonu taşıt araçları alımındaki harcamalar, özellikle montaj endüstrisindeki büyük ithalatçı şirketler için yeni vergiler gibi mali önlemler izledi... Gayrimenkullere konulan çeşitli vergilerin amacı ise bütçe gelirini arttırarak spekülasyonları engellemekti. Başbakan 1971'de yaptığı bir açıklamada döviz rezervlerinin 1970'de erimiş olduğunu, devalüasyon yapılmamış olsaydı, bu sayede elde edilen kredilerin alınamaması durumunda ithalatın 1971'de durdurulması gerekeceğini söyledi (79).

Endüstrinin hemen hemen tümüyle ithalata bağlı olması nedeniyle, devalüasyon derhal üretim maliyetleri ve satış fiyatlarına yansıyor, böylece ihracatı çok zor hale getiriyordu. Bankalarda bloke edilmiş «garanti hesaplarının» serbest bırakılması, ithalatı

78) KAFAOĞLU, Aslan Başer. - «Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde enflasyon», İstanbul, 1979, s. 300-302.

79) «Başbakan S. Demirel'le görüşme», Milliyet, 1971 yıllığı, s. 29. KAFAOĞLU - «Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde enflasyon», s. 304.

canlandırdı. Aynı zamanda, bu sistem sayesinde, ithalatçı firmalar önceden ısmarladıkları malları ödeme için gerekli döviz transferini beklemeden ithal edebildiler. Yabancı ihracatçı firmalar yurtdışında göçmen işçilerden sağlanan karaborsadaki dövizler sayesinde paralarını aldılar. Böylece biraz sonra resmen serbest bırakılan dövizler, yurtdışındaki ihracatçı firmanın da onayıyla ikinci bir grup malın ithali için kullanılabilecek hale geldi.

Böylece ne kısıtlama önlemleri, ne ikame üretimi ilkesi, ne de devalüasyon endüstrinin çalışması için vazgeçilmez bir unsur halini alan ithalatı engelleyebildi. Dövüz açığı yetmişli yıllar boyunca endişe verici bir durum alan yasadışı işlemlere kapıyı açmış oldu. 1970-1973 arasında ticaret açığı hızla arttı; ancak göçmen işçilerin yolladığı dövizler sayesinde ödemeler dengesi endişe verici bir düzeye ulaşmadı.

ÖDEMELER DENGESİ (1970-1975) (*)
(milyon $)

	1970	*1971*	*1972*	*1973*	*1974*	*1975*
Ticaret dengesi	—360	—494	—678	—769	—2.245	—3.337
İşçilerin yolladığı dövizler	273	471	740	1.183	1.426	1.312
Ödemeler dengesi	—172	—122	—8	484	— 720	—1.879

(*) *Kaynak:* OECD, Economic Surveys, Turkey, 1980, s. 51.

Bu dönemde başka bir nefes alma kaynağı da krediler oldu. Gerçekten de Türkiye 1973 yılında kredi olarak 381 milyon dolar aldı. Özel yardımların brüt toplam tutarı 1973 yılında 129 milyon doları buldu. Bu tutardan uzun vadeli borç olarak 77 milyon doları ve kısa vadeli sermaye çıkışı olarak da 200 milyon doları ayırdetmek gerekiyordu (80). Dış ödemelerdeki çeşit-

80) OECD, Ekonomik araştırmalar, Türkiye, Kasım 1974, s. 34.

li etkenler sayesinde de Türkiye'nin altın ve döviz rezervleri 1972'de 1.3 milyar dolarken, 1973'de 2,1 milyar dolara çıktı.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, Türkiye'ye işçilerin yolladığı dövizler ödemeler dengesi için çok önemli bir destek oluşturmaktaydı. Ancak OECD'nin 1974'deki raporuna göre, 1970-73 yılları arasında yurtdışındaki işçilerin yolladığı dövizlerdeki gözle görülür artışın nedeni bu dönemde Alman Markının sürekli olarak değer kazanması olmuştu. Ayrıca 1974-1975 yıllarına kadar Avrupa'daki işçilerin buradaki ekonomik bunalımdan fazlaca etkilenmedikleri de açıktı. Bu dönemde işçiler geleceklerini garanti altına almak amacıyla Türkiye'de yatırım yapacak kadar para kazanabiliyorlardı. Bu nedenle de ülkelerine önemli ölçüde para yollayabilmekteydiler.

1976'dan sonra dövizlerde bir gerileme oldu, bu da Türkiye ekonomisini kötü yönde etkiledi. İşçiler 1977'de 882 milyon, 1978'de ise 983 milyon dolar yollayabildiler. 1977'de Türk Lirasının devalüe edilmesine karşın, işçi dövizlerinin önemli bir bölümü karaborsada bozuluyordu. 1978 ve 1979'da yapılan, sırasıyla %25 ve %66'lık iki devalüasyon bu yasadışı işlemleri önemli ölçüde azalttı; 1979'da da işçilerin yolladığı miktar birdenbire 1.694 milyon dolara yükseldi. Bu yükselişin önemli bir nedeni yurtdışındaki işçi dövizleri için, 10 Nisan 1979'dan başlamak üzere iki aylık bir süre boyunca özel bir prim verilmesiydi. Türk Lirasının uğradığı küçük devalüasyonlar ve Federal Almanya'daki işçilerin bir bölümünün (mali teşvik ve yabancı düşmanlığı sonucu) kesin dönüş yapması da bu duruma yol açan iki önemli etken oldu.

1980'de yollanan dövizler geçen yıla oranla %30 arttı ve 2.010 milyon dolara ulaştı. Bu ani artışın başlıca nedeni 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra iktidara gelen askeri hükümetin küçük işlerde yatırım yapmak isteyen göçmen işçilere kredi kolaylıkları sağ-

layacağı yolundaki vaatleri oldu. Tüm tasarruflarıyla gelen ve yerine getirilmeyen vaatler yüzünden düş kırıklığına uğrayan işçilerden bir bölümü geri döndüler. Bu artışın bir başka nedeni de ücretlerin nispeten yüksek olduğu Arap ülkelerine doğru göçün başlamış olmasıydı. Bu ülkelere aile halinde göçetmek mümkün olmadığından göçmen işçi Türkiye'deki ailesinin geçimini sağlamak amacıyla yurda önemli miktarda para yollamak zorundaydı. Tüm bu etkenlere karşın 1982 yılında göçmen işçilerin yolladığı dövizler 2.171 milyon dolara düşerek biraz geriledi, ancak yine de nispeten yüksek bir düzeyde kaldı.

YURTDIŞINDAKİ İŞÇİLERDEN GELEN DÖVİZLER (*)
(1973-1982)

(*) *Kaynak*: TÜSİAD The Turkish Economy, 1983.

İşçilerin yolladığı dövizler hükümetin ekonomik politikası ve planlarında önemli bir yer tutmaktaydı. Ancak yukarıdaki eğrinin de gösterdiği gibi bu kaynak çeşitli iç ve dış etkenlerle değişebilen, emin olmayan bir kaynaktı.

Bu dövizlerden cesaret alan hükümet, 1975 yılında önemli serbestleştirme önlemleri aldı; bu önlemler ekonomiyi büyük bir bunalımın eşiğine götürdü: 1967-1973 arasında uygulanan ve döviz rezervleri açısından olumsuz sonuçlara yol açtığı için terkedilen «dövize çevrilebilir mevduat hesabı» sistemi yeniden canlandırıldı, kurlar serbest bırakıldı, bazı bankalara «döviz pozisyonu» yetkisi verildi: bu durum 1977 sonlarına doğru döviz rezervlerinin erimesine yol açacaktı.

Daha önce de gördüğümüz gibi, bu hesaplarla ilgili genelge yabancılara olduğu gibi yurtdışında yaşayan Türk yurttaşlarına da bu tür hesap açma ve istedikleri gibi kullanma hakkı tanıyordu. Bu durum birçok yabancı şirket ve bankanın Türkiye'de döviz hesabı açmasına yol açtı. Dövize çevrilebilir hesaplarda mevduat adı altında gizli kredi sağlama imkânı olduğundan devlet tarafından denetlenmeyen bir ithalat ve döviz akını başladı. Bu yolla 1975-1977 arasında, büyük miktarlarda lüks mal ithal etme olanağı doğmuştu. Bu ithalat çılgınlığı iki yıl sürdü ve ülkeyi önceki bölümde gördüğümüz gibi korkunç bir borç yükü altına soktu. Bu «çevrilebilir hesaplar» sayesinde yabancı banka ya da şirketler yüksek faizlerle kısa vadeli krediler veriyorlardı. Bu kredilerin ve faizlerinin ödenmesi Merkez Bankası tarafından taahhüt edilmişti. Bu borçlanma sonucu 1977 şubatında Merkez Bankasındaki döviz rezervleri eridi, ithalat ödemeleri için döviz transferleri durduruldu ve 800 milyon dolarlık transfer bloke edildi.

Döviz hesapları aracılığıyle elde edilen gizli kredi-

ler özellikle ticaret alanında tüketim maddeleri ithalatında kullanıldığından yatırımları karşılamıyordu. Öte yandan bazı önemli bankalara döviz hesabı açma ve tüccarlara döviz verme yetkisi tanındığından kur sistemi karıştı ve döviz pazarında büyük bir anarşi doğdu. Yalçın Doğan'a göre DÇM (dövize çevrilebilir mevduat) hesaplarının %90'ı yabancı banka ya da kişilerce açılmış ve bunlara ödenen faizler de yılda 90 milyon doları bulmuştu. Bu hesapların yalnızca %10'u yabancı ülkelerde çalışan işçilere aitti (81).

Bu sistem yarattığı büyük döviz borcu yükü ve devlet tarafından karşılanan kur farkları yüzünden Ecevit hükümetince 1978 şubatında kaldırıldı. Ancak sonuçları 1979 yılının sonuna kadar etkili olmakta devam etti.

1980'den sonra işçilerce yollanan dövizlerin yüksek düzeyi ve ihracatın artmasına karşın döviz sorunu çözülemeden kaldı. Zira istikrar programı ithalatı, devalüasyonları teşvik ediyor ve kurların serbest bırakılması doların kambiyo değerindeki yükselme sonucu Türk parasını feci bir biçimde düşürüyordu.

Seksenli yıllarda ihracatı arttırmak için harcanan önemli çabalara karşın ticaret açığı önemini korudu. 1984'de 3 milyar dolar olmuştu. Göçmen işçilerin döviz fonları azaldı ve buna karşın Türkiye borçlarını ödemeyi sürdürdü:

81) Doğan Y. - «IMF kıskacında Türkiye», Ankara 1980, s. 134.

ÖDEMELER DENGESİ (*)

(milyon dolar)

	1982	*1983*	*1984*
Ticari denge	—2.660	—2.990	—2.942
İhracat	5.746	5.905	7.389
İthalat	8.406	8.895	10.331
Görülmeyen işlemler	—495	--623	—579
Göçmen işçilerin dövizleri	2.140	1.513	1.807
Cari işlemler dengesi	—861	—1.828	—1.407
Alınan krediler	980	817	1.371
Borç ödemeleri	—935	—1.206	—1.327
Taban dengesi	—779	—2.171	—1.250

İhracat 7,4 milyar dolara ulaşmıştı, bu da 1983'e göre dörtte bir oranında bir gelişme anlamına geliyordu. İhracat değerindeki bu artış Türk parasının değerinin düşürülmesinden kaynaklanmaktaydı. Aynı zamanda Türkiye ihracat için yeni kamu kredilerinden yararlanabilmişti. Yabancı ticari bankalar kredilerini arttırmış ya da konsorsiyum kredilerine katılmışlardı. Cari işlemler açığının büyük bir bölümü yeni özel ya da kamu borçlarıyla finanse edilmişti, bunlara «ödemeler dengesine destek borçları» deniyordu (82).

Yani «ihracata dönük» politika borçlanma artışıyla birlikte gerçekleşiyordu. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi yeni krediler ödenen borçları bile karşılamıyordu.

1983'den sonra T. Özal hükümeti dışa dönük programını gerçekleştirmek ve ödeme açıklarını karşılamak için yabancı kredilere güvendi; ancak sonuçlar tatmin edici olmaktan çok uzaktı. 1985'de OECD Tür-

(*) OECD, Ekonomik Araştırmalar 1984/85, Türkiye, s. 17.

82) agy. s. 18.

kiye'nin ödeme durumunun çok kötü olduğunu ileri sürüyordu:

«Cari işlemler ve uzun vadeli sermaye akışı dengesi hiç kuşkusuz bir milyar dolardan fazla bir açık vermektedir. Geçmişteki deneyimler kısa vadeli sermaye ve destek kredilerine dayalı bir ödemeler dengesinin yapısal olarak ne kadar zayıf olduğunu göstermiştir» (83). OECD raporu ayrıca «liberalleşmeye bağlı olan ticaret, ilerde ödemeler dengesini ekonomik etkinliğin ve güven ortamının iniş çıkışlarına karşı daha da hassas hale getirecektir» demekteydi.

Ayrıca 1970-1981 yılları arasında TL. 14 kez devalüasyona uğrayarak dolar karşısında %93 oranında değer kaybetti. 1978 ve 1979'da yapılan önemli devalüasyonlardan sonra IMF'yle imzalanan istikrar programına uyularak 1980 yılında %48.7 oranında bir devalüasyon yapıldı ve böylece TL. dolar karşısında yarı yarıya değer kaybetti.

Öte yandan, döviz bunalımı ciddi boyutlara ulaştığından bazı şirketler ihracat fiyatlarını üretim maliyetlerinin altına indirdiler. Böylece 1980'den sonra verimliliğine bakmadan ihracatı gerçekleştirmek için büyük çabalar harcandı. Dış Ticaret Enstitüsünün 1981 yılı verilerine göre Türkiye'nin ihracatı %61 oranında artarken, ihraç mallarının dolar olarak değeri %11 oranında azalmıştı; çünkü, 1979'dan sonra Türk lirası dolara karşı önemli miktarda değer kaybetmişti. 1980'de 1 dolar 47 TL.— iken, 1981'de 170 TL.—na ulaşmış, 1985'de de 500 TL.— olmuştu.

2. Yabancı Sermaye (1980-1985)

1980'de istikrar programı uygulamaya konulduktan sonra yabancı sermaye yatırımlarında gözle görülür bir artış oldu. OECD bunun nedenlerinden birinin politika değişikliği ve bürokratik engellerin kalkması olduğunu belirtmekteydi. Devlet Planlama Teşkilatı

83) agy.

bünyesinde 50 milyon dolardan az yatırımları onaylama yetkisine sahip bir Yabancı Yatırımlar Dairesi kurulması, yabancı sermayeye tanınan kolaylıklardan biriydi. Ancak bu artışın esas nedeni, hükümet taahhütü altında olmayan «ticari borçların» Türkiye'de yatırım hakkına dönüştürülebilmesiydi. Alacaklılar ya 7 yıllık bir sürede yeni bir ödenek planını kabul edecek, ya da alacaklılarının TL.— olarak ödenmesine boyun eğerek ülkede yatırım yapma hakkını kazanacaklardı. OECD raporuna göre uygulamada tüm yabancı alacaklılar ikinci seçeneği kabullendiler. 1980-1981 arasındaki yabancı sermaye yatırım isteklerinin hemen hemen tümü (400 başvuru) bu türdendi. Bu tip prosedür 1982'de sona erdi (84).

TÜRKİYE'DEKİ YABANCI YATIRIMLARIN GELİŞİMİ (*)
(milyon $)

Dönem	*Yabancı sermaye tutarı*	
	Belirtilen süre	*Kümülatif toplam*
1954-1959	15.4	15.4
1960-1969	81.1	96.5
1970-1979	131.6	228.1
1980	97.0	325.1
1981	336.9	662.0
1982	167.0	829.0

1982'den sonra dış yatırımlar yalnızca dışardan gelen sermaye transferleri sayesinde gerçekleşebiliyordu. Bu yıl boyunca geçen yıla oranla önemli bir düşüş olmuştu, ancak yine de yatırımlar 1980 öncesine göre önemli bir düzeydeydi. 1982 sonunda Türkiye'de aşağı yukarı 170 yabancı şirket bulunmaktaydı. Yabancı firmaların toplam sermayesi 99 milyar TL.—na ulaşmıştı (85). Aşağıdaki tablo 1982 yılında Türkiye'deki

84) OECD, Economic Surveys, Turkey, Nisan 1983, s. 50.
(*) OECD, Economic Surveys, Nisan 1983, s. 49-50.
85) agy.

yabancı sermayenin ülkelere göre dağılımını göstermektedir :

Ülke	*%*	*Şirket sayısı (*)*
İsviçre	28.03	37
F. Almanya	18.96	37
ABD	15.01	25
Libya	10.55	—
23 diğer ülke	28.45	71
	100.00	170

Bu gelişimin bir diğer önemli yönü de Arap sermayesiyle ortaklıktı. Libya'nın yanı sıra Lübnan ve S. Arabistan da Türkiye'deki yatırımcılar arasındaydı. Bu yatırımların bir bölümü Orta Doğu pazarına yönelik çimento, demir-çelik, cam, vb. gibi inşaat malzemeleri alanındaydı. Türk şirketleri de Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da çoğunlukla ortak olarak inşaat projelerine katılarak yükümlülükler almışlardı. 1983'de bu projelerin değeri aşağı yukarı 20 milyar doları buluyordu. İnşaat alanında bu pazar durgunluk içindeki Türk pazarının yerini almıştı.

Orta Doğu'ya yönelik önemli bir tasarı da Türk - Amerikan ortak savaş endüstrisi projesiydi. İki ülke arasında görüşülen bu tasarı (özel şirketler de katılmıştı) Türk ordusunun modernleştirilmesini ve F-16 tipinde her türlü uçak yapımını öngörmekteydi. 1983 eylülünde iki hükümet, arasında imzalanan proje, OYAK ve General Dynamics'in katılımı ve 5 milyar dolarlık bir yatırımla sağlanacaktı. Türkiye'de monte edilecek uçaklar Orta Doğu'ya satılacaktı. Bu proje söz konusu pazarın tüketim maddelerine gittikçe daha az ihtiyaç duymasına bağlanabilirdi.

Yabancı sermayenin artışına koşut olarak yaban-

(*) TÜSİAD: The Turkish Economy 1983, s. 102.

cı bankalar da Türkiye'de şube açmaya başladılar. Arap-Türk Bankası, Banco di Roma gibi kuruluşlar ya Türkiye'ye yatırımda bulunarak şube açıyorlar, ya da ulusal bir bankayla ortaklık kuruyorlardı. Böylece ulusal ve uluslararası sermaye arasındaki bütünleşme finans sermayesinin bütünleşmesi düzeyine varmaktaydı. Aynı zamanda yabancı banka sermayesi de Türk ekonomisine daha derinlemesine girmiş oluyordu. 1980'den beri uygulanan yeni banka sistemi bu bankalara mevduat hesabı açma ve sermayelerini yurt dışına transfer etme yetkisi tanıyordu.

En önemli banka yatırımı First National City Bank of New York tarafından yapıldı. 80 milyar TL.— civarında yatırım yapan bu banka döviz hesabı açma ve yurt dışına engelsiz aktarma yetkisi aldı. Ülke topraklarını aşan yetkileriyle City Bank, Türkiye'nin ticari ve mali yaşamında önemli bir rol oynayabilecek hale geldi. Bu bankaların çoğu çokuluslu şirketlerle ortak olduğundan, bazı sanayi ve finans çevreleri yabancı banka sermayesinin rekabetinden ve üstünlüğünden çekinmeye başladılar.

1980-1984 döneminde (istikrar programının gerçekleştirildiği ve yabancı sermayeyi teşvik önlemlerinin alındığı dönem) yabancı sermaye akışı hızlandı. Türkiye'deki yabancı şirket sayısı 1980'de 100'ken, 1984'de 215'e çıktı, kümülatif sermayeleri de 1 milyar 200 milyon doları buldu :

6224 SAYILI YASAYLA ONAYLANAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI (*)

(milyon $)

Tarih	*Şirket sayısı*	*Tutar (yıl için)*	*Kümülatif toplam*
1980	100	97.0	325.1
1984	215	271.0	1204.3

(*) TÜSİAD, «The Turkish Economy 1985», s. 113.

Bu yatırımlar genellikle imalat sanayii, turizm ve bankacılık alanlarında yoğunlaşmıştı. 1984 yılında 215 yabancı şirketten 166'sı imalat sanayiine yatırım yaptı. Yabancı sermayenin %12'si tarımsal besin maddelerine, %10'u taşıt araçlarına, %9,8'i kimya endüstrisine, %5,6'sı da tekstil ve elektrikli araçlara yatırılmıştı. Banka kesimindeki yatırımlar %20'yi buluyordu (86). 1985'de hala ithalata bağımlı olan imalat endüstrisi iç pazarın daralmasından etkilendi. 1984'de yatırılan yabancı sermayenin %16'sı Amerikan şirketlerine, %17.5'i İsviçre, %12.5'i ise F. Alman firmalarına aitti.

Bu şirketler büyük holdinglerle ortaklık kurarak Türkiye'de şubelerini açmışlardı.

a) *Ekonominin gayrı-resmi kesimi* (Tahtakale)

Yetmişli yıllarda döviz açığı döviz kaçakçılığının hızla gelişmesiyle sonuçlandı. Çeşitli iç ve dış nedenlerle bu trafik çok geniş çaplı hale geldi. Döviz, uyuşturucu, silah kaçakçılığı üzerine kurulmuş gerçek «holding»ler uluslararası Mafia'ya bağlı olarak çalışmaya başladılar. Bu yasadışı işlemler hakkında bilimsel veriler elde etmenin güçlüğüne karşın, kimi iktisatçıların devlet içinde devlet olarak gördüğü bu kesimi incelemek gerekmektedir. Zaten bu Türkiye'nin geçirdiği ekonomik, toplumsal ve siyasal bunalımla yakından ilgili bir gelişme göstermektedir. Türk ekonomisi hakkında yazılan kitaplar zaman zaman Tahtakale diye anılan yasadışı olarak örgütlenmiş döviz ve para pazarına bölümler ayırmaktadır. Çoğu zaman bu terim her türlü stok ve kaçakçılık karaborsası işlemleriyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

1977-1979 yılları arasında Sanayi Bakanı olan Profesör Bulutoğlu, Türkiye'deki ekonomik bunalım

86) TÜSİAD, «The Turkish Economy in 1985», s. 112, *Kaynak:* YASED.

üzerine yazdığı kitapta Tahtakale Merkez Bankasının yani yasadışı Merkez Bankasının kuruluşundan sözetmektedir. 1980'e dek Türk parasını koruma kanunu döviz alım- satım yetkisini Merkez Bankasına tanımıştı. Tek bir kaynakta toplanan tüm gelirler ve harcamalar bu kaynaktan fon aktarılmasıyla gerçekleşiyordu. Bu depo Maliye Bakanlığı tarafından denetlenmekteydi, ancak bu yasal depoya koşut olarak birçok yasadışı küçük depolar oluştu. İhracat sonucu elde edilerek gizlice buralarda biriken dövizler yasadışı ithalat için kullanıldı.

Döviz darboğazı dönemlerinde bu küçük depolar gittikçe önem kazanmaya başladı. Aynı zamanda, paranın yasal ve yasadışı değeri arasındaki fark arttıkça, döviz depoları da karaborsaya sızmaya başladı. Böylece «beyaz» ve «kara» borsalar arasında bir rekabet doğdu. Türkiye'deki geleneksel karaborsa kaynakları hayvan, morfin, haşhaştı; bunun dışında kimileri hiç de önemsiz sayılamayacak türlü ürünler de bulunuyordu. Bunlar gizlice ihraç edilmekteydiler. 1960'dan sonra bunlara yurtdışındaki şirketlerin ve göçmen işçilerin dövizleri de eklendi. Bu kaynaklar karaborsanın gelişmesini kolaylaştırdı. Bu pazarda biriken dövizler yasak malları ya da yalnızca döviz açığı yüzünden ithali olanaksız ürünleri ithal etmekte kullanılıyordu. Bu durumda mallar önceden peşin ödemeyle gizlice getiriliyordu. İthali yasak ürünler arasında silah, sigara (devlet tekeli), bazı içkiler, saatler, vb. mallar bulunmaktaydı. Türkiye'de altın ithalinin yasak olmamasına karşın, getirilen altını Merkez Bankasına yatırma zorunluluğu olduğundan altın da ülkeye yasadışı yollardan girmekteydi.

Döviz bunalımı nedeniyle ortaya çıkan ticari dengesizlik dönemlerinde sanayi kesimi karaborsadan döviz aramaya başladı. «1975'den beri özel sanayi döviz gereksinimlerinin önemli bir bölümünü bu yollarla karşılamaktadır. Hava, deniz ve kara yollarında

nakil araçlarının gelişimi, yasadışı ithalatı geliştirerek hızlandırmaktadır. Bu ithalat, yüksek kur oranları, riziko, ve ödenmesi gereken rüşvetler nedeniyle pahalıya gelmektedir. Buna karşılık gümrük ve diğer vergilerden muaftır. Sanayiciler bu fiyatı ödemeye razıdırlar, çünkü söz konusu ürünlere talep olduğu açıktır. Ayrıca fabrikalarının kapanması onlara daha da pahalıya oturacaktır» (87).

Bulutoğlu'nun tahminlerine göre 1980 yılında bu tür döviz işlemleri 1 ya da 2 milyar dolara yaklaşmaktaydı. Yabancı kaynaklar yalnızca 1976-1977 arasında altın ithalatı için 700-800 milyon doların söz konusu olduğunu belirtmişlerdi. Bulutoğlu ayrıca, 1976-78 yıllarında endüstrinin döviz transferlerinin tümüyle durdurulmuş olmasına karşın işleyebilmesinin yalnızca yasadışı ithalata bağlı olduğunu söylemekteydi. Yetmişli yılların sonuna doğru, eldeki tüm dövizler petrol, gübre ve demir satın alınması için kamu kesimine ayrıldığından, sanayiciler karaborsaya başvurmaktaydılar.

Aslında sorun önemli bir döviz karaborsası olgusunu aşmış ve uluslararası boyutlarda bir ekonomik anarşi niteliği kazanmıştı. Aslan Başer Kafaoğlu'na göre 1970-1973 arasında büyük yabancı kredilere ve göçmen işçiler tarafından yollanan dövizlere karşın ekonomi çöküş halindeydi. 1970 istikrar programından sonra yasadışı ticaret ekonomide egemen hale geldi. Yasadışı olarak ithal edilen sigaralar, mobilyalar ve diğer lüks maddeler yarı-yasal mağazalarda satılmaktaydı. Kafaoğlu'na göre Türkiye'ye 1976'da yasadışı yollardan giren mallar 2 milyar dolar değerindeydi, 1977'de ise 4 milyar dolara ulaşmıştı.

Bazı ulusal mallar da karaborsada satılmaktaydı. Dünya pazarlarındaki fiyat dalgalanmaları, kamu sek-

87) Bulutoğlu, Kenan. - «Bunalım ve Çıkış» Ankara, 1980, s. 264-267.

töründeki malların nispeten ucuz fiyatları önemli çapta spekülasyonlara neden olmaktaydı. Böylece bazı ürünlerde mafyalar oluştu: sigara, otomobil, demir mafyaları, vb. gibi. Bunların şefleri de ünlü kişilerdi. Ancak, «sorun o kadar basit değildir, çünkü, Mafia aslında uluslararası bir kuruluştur. Resmi ticaretten sonra yasadışı ticaret de dış eksenlere dayanmaya başlamış, böylece güvenliğini sağlama almıştır. Bu yasadışı ticaret Türk ekonomik sisteminin bir parçasını oluşturur. Vergi, gümrük ve döviz sistemleri tümüyle patlamış ve ekonomi kontrol edilmez bir hale gelmiştir» (88).

Türkiye'nin ekonomik, toplumsal ve coğrafi durumu, yurtdışındaki kaçakçılık yapan şirketlere bağlı kaçakçılık ağlarının gelişmesini de kolaylaştırdı:

Türkiye, yılda 150 ton haşhaş üretmekteydi (dünyada yıllık haşhaş üretimi 2000-3000 ton civarındadır) Avrupa'yla Orta-Doğu arasında yer aldığından Arap ülkelerine ve özellikle Filistin'e satılan silahlar için de bir köprü vazifesi görüyordu. Bu silahların bir bölümü de yurt içinde satılmaya başlandı. Toplumsal, ekonomik ve siyasal koşullar silah ve uyuşturucu kaçakçılığının gelişmesine yolaçıyorlardı. Toplumsal farkların artması, işten çıkartma, işsizlik, grevleri ve gösterileri bastırmak için kullanılan sağcı gençlik örgütleri terörizmi ve silah kaçakçılığını teşvik etmekteydi. Yetmişli yılların sonuna doğru sağcı ya da solcu öğrenciler, işçiler hatta lise öğrencileri arasındaki silahlı çatışmalar çok yaygınlaşmıştı. 1980'de bu çatışmalar kırsal kesimde çeşitli etnik gruplara da yansıdı. Kentlerde terörizm gittikçe kör bir nitelik alarak sivil halka karşı yapılan saldırılarda günde 20 kişinin ölümüne sebep olan bombalı ve silahlı saldırılarla devam etti.

---

88) Kafaoğlu Aslan Başer, - «Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde enflasyon», Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979, s. 318.

Gazeteler silah depolarının ortaya çıktığını, karaborsa işlemlerine önemli Türk ve yabancı işadamlarının karıştığını açıkladılar. 1980'den sonra devlet yönetiminde etkili kişiler, hatta bakanlar, gümrük kurallarını çiğnemek ve vergi kaçakçılığı yapmakla suçlandılar. Daha 1979'da ekonomik gerileme ve siyasal istikrarsızlık bir bunalım sınırlarını aşmıştı; ekonomik sistem ve siyasal kurumlar tümüyle işlemez hale gelmişlerdi. Türk toplumu çok derin toplumsal ve siyasal çelişkilerle dolu, her an patlamaya hazır, çok kritik bir durumun eşiğinde bir çöküş aşamasında bulunuyordu.

3. Türkiye'nin Ekonomik Politikası ve Uluslararası Kuruluşlar

a) *Uluslararası Para Fonu*

Daha önce de gördüğümüz gibi, İkinci Dünya Savaşından sonra, «liberal» bir ekonomik politikanın benimsenmesi, yabancı sermayenin teşviki ve dışardan gelen «yardım»a dayalı gelişme yoluna gidilmesinin yanısıra, uluslararası kuruluşların etkisi de önemli ölçüde artmaya başladı. Türkiye 1947'de Uluslarası Para Fonu'na, 1950'de de Uluslararası Kalkınma Bankasına katıldı. Türkiye'nin ekonomik politikasının belirlenmesinde bu iki kuruluş çok önemli roller oynadı. Göze çarpan nokta, daha ellili yılların başından itibaren birbiri ardına gelen ulusal hükümetlerle (ideolojileri ve politikaları ne olursa olsun) bu uluslararası kuruluşlar arasında meydana gelen çatışmaydı.

Anlaşmazlıkların kaynağı esas olarak IMF'nin şu önerileriydi: 1) Türk parasının devalüasyonu. 2) Kamu sektöründe verimliliği arttırmak ve harcamaları kısmak için bir reform yapılması. 3) Ücretlerin kısıtlanması.

Uluslararası kuruluşlar, sık sık bazı ürünlerin fi-

yatlarının arttırılmasını, devletin gelirlerinin çoğaltılması için bir vergi reformu yapılmasını ve dış ticaretin daha fazla serbest bırakılmasını istiyorlardı. Bretton Woods ilkelerinden hareket eden IMF (üye ülkelerin para birimlerini, ödemeleri ve kurları istikrarlı hale getirmek amacıyla düzenlemek) Türk para sistemini denetlemek istiyordu. Türk hükümeti önce bir süre direndi, ancak daha sonra ekonomik ve siyasal riskleri gözönüne alarak, kredi elde edebilmek için kabul etti. Paranın değerinin düşürülmesinin ardından IMF, enflasyonu engelleyici bir önlem olarak ücretlerin kısıtlanmasını istedi. Ancak, işçi oylarını ve toplumsal çatışmaları gözönüne alan hükümet bu önlemleri almakta çekimser davrandı.

Gerçekten de, bu önlemler kalkınmakta olan bir ülkenin koşullarına uygun değillerdi. Çünkü, gelişmekte olan endüstri ithalata gerek duyduğu için, devalüasyon ithalatı kısıtlayamıyordu. Ayrıca, üretim iç pazara yönelik olduğundan ve ürünler arasında bir rekabet söz konusu olmadığından, ihracat ta gereğince teşvik edilmiş olmuyordu. Türkiye gibi kalkınmakta olan bir ülkede, kapitalizmin gelişimine koşut olarak iç pazar genişleme halindeydi. Sanayi üretiminin işlevi iç talebi doyurarak yaşam koşullarını düzeltecek malları sunmaktı. İhracat çoğu zaman tüketicileri bazı gerekli mallardan yoksun bırakmak ve fiyatları arttırmak anlamına geliyordu. Aynı zamanda devalüasyon ithal malların fiyatlarını yükseltiyor ve böylece sanayi üretim maliyetlerini de arttırıyordu. Sonuç olarak üretim düşüyor ve ulusal malların fiyatları da artıyordu. Böylece devalüasyon hem halk kitleleri, hem de işadamları için hoşa gitmeyen enflasyonist bir önlem haline geliyordu.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürdürdüğü geleneksel ekonomik politika «devletçilik» ve «korumacılık»tı. Bu politika endüstrileşme açısından bazı olumlu sonuçlar vermişti. Kamu sektörü ekono-

minin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiş, altyapıyı olduğu kadar tüketim maddelerini de üreten devlet şirketleri, korumacı rejim sayesinde gelişmişti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bile iktidardaki liberal burjuvazi «liberal devletçi» bir politika izleyerek özel kesimin devlet yardımıyla kalkınması yolunu seçti. Bu yüzden ticaretin serbestleşmesi ve devlet şirketlerinin dönüştürülmesi, aşama aşama gerçekleştirildi ve her zaman uluslararası kuruluşlarla kamuoyunun ve burjuvazinin bazı kesimleri arasında çelişkiler çıkmasına neden oldu. 1960'da planlı bir ekonomik politika benimsenerek devletin rolünün vurgulanması bir anlamda kemalistlerin ekonominin liberalleşmesine karşı gösterdikleri tepkiyi dile getirmekteydi.

IMF devalüasyon, ücretlerin dondurulması, devlet sektörünün denetlenmesi üzerinde ısrar ettikçe, kamuoyu ve burjuvazi de bunu, ülkenin içişlerine müdahale olarak görüyorlardı. IMF tarafından enflasyonu önleyici oldukları düşünülen önlemler tam tersine enflasyonu ve satınalma gücünün düşmesini körükleyerek ekonomiyi durgunluğa itiyordu. Gayri-resmi kesim büyüyor, toprak rantları ve dayanıklı tüketim maddelerinin fiyatları artıyordu. Bu nedenle 1954-1980 arasındaki tüm hükümetlerin IMF'nin önerilerine karşı direnmeleri doğaldı.

Daha 1954'de, ödeme açığı sorunu karşısında (ticaretin kısmen liberalleşmesinin sonucu) hükümet bir kredi elde edebilmek için IMF'ye başvurmuştu. 1950' den beri iktidarda olan Demokrat Parti hükümeti 1954 seçimlerinden önce önemli sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Sanayi gelişimi para emisyonları ve borçlanma sayesinde gerçekleşmekteydi. Ticaretin serbest bırakılması enflasyonu, ticari açıkları arttırıyor, ödemeler denetimden çıkıyor, sanayi üretimi düşüyordu. Yine de Menderes hükümeti IMF'nin devalüasyon konusundaki önerilerini reddetti. 1954'de yeniden seçilen Menderes hükümeti bazı korumacı önlemlere başvur-

du; bunlardan biri de bazı ürünlerin ihracından gelen dövizlerin kullanımındaki kısıtlamalardı. Aynı zamanda devlet tarımsal üretimi arttırmak için yatırımlar yapıyor ve iç ticareti denetlemek için yeni yasal düzenlemelere gidiyordu. Bu önlemlere karşın aşırı ithalat ve kırsal kesimin makineleştirilmesi ve modern endüstrinin kurulmasının yol açtığı borçlanma, döviz bunalımını arttırdı. 1958'de IMF'nin «istikrar programı» kabul edilmek zorunda kalındı: devlet şirketlerinin ürünlerinin fiyatlarının arttırılması, yabancı sermayeyi teşvik edici kökten önlemler ve paranın değerinin düşürülmesi bu öneriler arasındaydı. 1 dolar karşısında 2,30 TL.— olan para, 9 TL.— oldu. Bu sayede Menderes hükümeti 600 milyon dolarlık bir borcun ödemesinin ertelenmesini ve 359 milyon dolarlık yeni kredi elde etti.

Devalüasyon ithal malların fiyatlarını arttırmıştı. Aynı zamanda kamu kesimi ürünlerinin fiyatlarında yükselmişti; çünkü bu ürünlere bir çeşit dolaylı vergi konmuştu. Bu mallar arasında tekstil ürünleri, sigara, taşımacılık ve diğer kamu hizmetleri bulunuyordu, bu da enflasyonu körüklemişti. Ellili yılların sonuna doğru hayat pahalılığı orta kesimleri ve az gelirli çalışan kitleleri eziyordu. Ekonomik bunalım, 1960'da kemalist subayların gerçekleştirdiği askeri darbenin bellibaşlı nedenlerinden biriydi.

Bu darbeden sonra Türk ekonomisi planlı döneme girdi. DPT kuruldu. Yeni bir yasal düzenlemeyle devlet şirketleri daha fazla yönetim özerkliğine sahip, ancak devlet tarafından finanse edilen kamu iktisadi teşebbüslerine dönüştürüldü. Ekonomiyi planlamak, ulusal kaynakları daha iyi kullanmak amacıyla devlet sektörünü yeniden örgütlemek için gösterilen çabaların yanısıra, ulusal ve yabancı sermaye de desteklendi. Dış yardımla kalkınma politikası sürdürüldü.

1960'dan itibaren ekonomik durgunluk nedeniyle ithalat istikrarlı hale dönüştü. İhracat ta yavaş yavaş

artıyordu, ancak ticaret açığını kapatmaktan çok uzaktı. Öte yandan kredi ve üretim maliyetlerindeki yüksek artış üretimin ve yatırımların düşmesine yol açtı. Bazı iktisatçılar durgunluğu «ekonominin daraltılması yoluyla ekonomik dengeyi sağlama» politikasına bağlıyorlardı (89).

1962'de 13 alacaklı ülke OECD yönetiminde bir konsorsiyum oluşturdular. Görünürdeki amaç «kalkınma projelerine yardım»dı; ancak uygulamada konsorsiyum üyeleri IMF'nin yeşil ışığı yanmadan kredi verme konusunda çekimser davranıyorlardı. Finansman yetersizliği nedeniyle daha önceden başlanmış bazı projeler yarım kaldı. DPT'nin 1964 raporunda şunlar söyleniyordu: «Yatırımların yalnızca %25'i endüstriye yönelik. Bu da tüm uluslararası kuruluşlarla bize kredi veren gelişmiş ülkelerin başka kesimleri endüstriye yeğlediklerini gösteriyor» (90). İktisatçı Doğan Avcıoğlu konsorsiyum yardımının güçlüklerini şu biçimde belirtmekteydi:

«İlk olarak bu yardımın amacı yabancı şirketleri finanse etmek olduğundan, anlaşmalar ulusal çıkarlarla çelişen koşulların kabul edilmesini öngörüyordu. İkinci olarak kalkınma projelerine yardımın gerçekleşmesini kontrol etmek için OECD Türkiye'ye B.I.A.C. ekibini göndermişti, bu ekip de yardımın ulusal yada yabancı özel projeler için kullanılmasını istiyordu. Bu da devletin Beş Yıllık Plan'da belirttiği projelerin aleyhine olarak gerçekleştirildi. Üçüncü olarak yabancı işadamlarından kurulu B.I.A.C. ekibi kalkınma projelelerinin kontrolü sorumluluğunu alarak DPT'yle de çelişkiye düştü. Dördüncü olarak yabancı uzmanlarca hazırlanan projeler büyük yabancı şirketlerin çıkarları-

---

89) Berksoy, Taner. - «Türkiye'de IMF ve istikrar arayışı». «IMF'nin istikrar programları ve Türkiye» başlıklı yapıttaki makale. Savaş Yayınları, s. 153.

90) DPT'nin 1964 yılı ekonomik raporu, YÖN, 5 Kasım 1965.

nı öncelikle gözönüne alıyor ve onlara özel olarak kredi ve kârlar sağlanmasını hedefliyordu. Böylece bu projeler devlete çok pahalıya oturdu ve normal maliyetlerini aştı. Kredilerin bir bölümü döviz olarak verilmedi, malzeme ithali için gerekli döviz devlet tarafından sağlandı» (91)

Altmışlı yılların başında hükümetle uluslararası kuruluşlar arasındaki ilişkiler çok yoğundu. «Yardım Konsorsiyum»unun çalışması, kredi elde etmek için IMF'den yeşil ışık alma gereği, bu kuruluşun ekonomi üzerindeki denetimi ve özellikle devlet sektörüne verilecek krediler üzerindeki yetkisi anlaşmazlık nedeni oluyordu.

1968'de Türkiye'deki IMF temsilcisi devalüasyon isteyince sürtüşme gerçek bir anlaşmazlık halini aldı. Başbakan Demirel seçimleri bahane olarak kullanıp bu önlemleri reddetti. Gerçekte ülkenin ekonomik durumu bir devalüasyona uygun değildi. Çünkü nitelik ve nicelik açısından ayrıca üretim maliyeti nedeniyle sanayi üretimi ihracatı geliştirecek düzeyde değildi. 1967'den itibaren ihracat düşmeye başladı. Ayrıca ihraç edilecek kadar tarımsal ürün yoktu ve gelişmekte olan ikame endüstrisi esas olarak iç pazara yönelikti. AP iktisatçıları tedirgindiler. Çünkü 1958'de olduğu gibi devalüasyon ticaret ve ödemeler dengesini sağlayamayacak, aksine durumu güçleştirecekti. İthalata dayalı montaj endüstrisi gelişme halindeydi, bu yüzden devalüasyonla ithalatın kısıtlanması iyi gözle görülmüyordu.

1969 yılı boyunca Demirel hükümetiyle IMF temsilcileri paranın değerinin düşürülüp düşürülmemesini tartıştılar. Bu vesilesiyle IMF Türkiye'de Projeler Ofisi diye sürekli bir büro açtı. Bu büro «serbest pazar ekonomisi» önererek kuramsal etkinliğini sürdür-

91) Doğan Avcıoğlu. _ YÖN, 5 Kasım 1965. Sertel, Y. - Türkiye'de ilerici hareketler ve kalkınma sorunu, İstanbul, 1969.

dü. Üniversite öğretim üyeleri çalıştırıldı ve sonuçları DPT'na sunuldu. Sonunda döviz bunalımı ve kredi bulma zorunluluğu Demirel hükümetini devalüasyonu kabul etmeye zorladı. 1970'de Türk parası %66 oranında değer kaybetti, bazı ulusal ürünlerin ve kamu hizmetlerinin fiyatları yükseldi. Paranın değerindeki bu düşüş, yurtdışından işçilerin gönderdiği dövizi ve ihracatı arttırdı. Ancak ithalat yine çok yüksek olduğundan dövizler aşırı derecede harcanıyor ve ödemeler dengesi açık veriyordu. Devalüasyon çok önceden tahmin edildiği için, ithalatçı firmalar Merkez Bankasından kredi elde ediyor ve daha gerçekleşmeden büyük hacimli ithalata girişiyorlardı. Aynı zamanda, devalüasyon sayesinde elde edilen 950 milyon dolarlık kredi de yeni döviz kredisi elde edebilmek için ithalatçıların Merkez Bankasında yarattığı döviz açığını kapatmakta kullanıldı. Yani IMF tarafından verilen kredi ve devalüasyon ithalatı kısacağı yerde arttırıyordu. Ticaret açığı 1969'da 264 milyon dolarken, 1972'de 678 milyon dolara çıkmıştı. Sonuç 1958 devalüasyonunkinden farklı değildi.

1958 devalüasyonunda olduğu gibi, 1970 devalüasyonunun ardından da bir askeri darbe geldi. Bu da ekonomik bunalımla siyasal bunalım arasındaki ilişki sorununu hatırlatmaktaydı. Türkiye'deki siyasal iktidarla uluslararası kuruluşlar arasındaki çatışmanın ardında, IMF'nin önerdiği ekonomik önlemlerin halk tarafından beğenilmemesi yatıyordu. Seçmen kitlesi karşısında sorumlu olan bir hükümet ve siyasal partiler tarafından gerçekleştirilmesi güç olan bu önlemler, siyasal onayın üstündeki bir iktidarca kolayca uygulanabiliyordu. Gerçekten de 1971-1973 arasındaki askeri rejim döneminde grevlerin yasaklanması ücret artışına önemli kısıtlamalar getirdi. Haşhaş üretiminin yasaklanması sorunu dolayısıyla bir yandan geçmiş hükümet, bir yandan da ABD ve IMF arasındaki görüş ayrılıkları IMF'nin bu konudaki onayıyla çözümlendi.

IMF üç aşamada gerçekleştirilecek %25'lik bir devalüasyon önerdi. Başbakan bunu kabul etti, ancak koalisyon hükümetindeki ortağı Erbakan, «devalüasyonların hükümetleri devirdiğini» söyleyerek kesin bir biçimde öneriyi geri çevirdi. Buna karşın hükümet, IMF'nin önerisini onayladı ve hemen % 10'luk bir devalüasyon yapıldı. Ancak IMF daha önceden kararlaştırılmış 45 milyonluk krediyi bile vermedi. Buna tepki olarak çoğunluktaki Adalet Partisinden 11 milletvekili istifa etti ve Demirel hükümeti düştü.

1976'daki Jamaika toplantısında IMF kredi isteyen ülkelerin «kredi itibarı» (credit Worthiness) üzerinde araştırma yapmayı kabul etti. Böylece bu tarihten sonra IMF'nin yeşil ışığı uluslararası banka sistemi için kredi vermenin ön koşulu haline geldi. IMF'nin genel olarak borçlu ülke ekonomileri, özel olarak da Türk ekonomisi üzerindeki denetimi çok sıkılaştı.

1977'de anarşi, aşırı ithalat, özel sektörün ve devletin büyük ölçüde borçlanması nedeniyle Merkez Bankasının döviz rezervleri eridi. Dünya bankaları eski kredileri yenilemeyi ya da yeni krediler vermeyi reddettiler. Ekonomi felce uğradı. Başbakan Demirel'e verdikleri raporda Merkez Bankası yöneticileri şu gözlemde bulunmaktaydılar: «Kredi elde edebilmek için Türkiye iki koşulu yerine getirmek zorundadır: 1) IMF'yle bir anlaşmaya varmak 2) Kıbrıs konusunda ödün vermek.» (92).

1978'den itibaren Türkiye'yle IMF arasındaki ilişkiler yeni bir nitelik kazandı. Çünkü bir yandan IMF kuruluşunda bir değişiklik yaparak (ikinci değişiklik) yeni bir temel üzerinde çalışmaya başlamış ve uluslararası para sisteminin gelişmekte olan ülkelerle ilgili düzenlemeleri konusunda da yeni ilkeler edinmişti. IMF ve Dünya Bankası artık bir merkez bankası ve uluslarüstü bir planlama örgütü gibi ça-

92) Doğan, Y. - «IMF Kıskacında Türkiye» s. 140.

lışan bir kuruluş haline dönüşmüştü. Öte yandan, sosyal demokrat Ecevit hükümeti de uluslararası kuruluşların ilkelerine tümüyle aykırı bir ekonomik politika uygulamaya başlamıştı. Daha önce de gördüğümüz gibi petrolü, madenleri ve endüstrinin kimi kesimlerini ulusallaştırmayı, ekonomiyi korumayı ve tekellerin gücünü azaltmayı öngörüyordu. Bu program ve IMF'nin önemli bir devalüasyon yapılması konusundaki ısrarı büyük bir anlaşmazlığa neden oldu. Görüşmeler aylarca sürdü ve sonuçta Ecevit hükümeti ödün vermeyi ve yalnızca önemli bir devalüasyon yapmayı değil, sosyalist programını bir yana bırakmayı ve korumacılıktan ve ulusallaştırma tasarılarından vazgeçmeyi kabul etmek zorunda kaldı. IMF'nin şu önerileri de onaylandı: «Dış ticaretin serbest bırakılması, kur oranlarında devalüasyon (enflasyona karşı önlem alabilmek amacıyla), banka kredilerinin sınırlandırılması, faiz oranlarının arttırılması, bütçe dengesinin sağlanması, kamu harcamalarının azaltılması, vergilerin ve kamu kesimi ürünlerinin fiyatlarının arttırılması, hükümetin gücünün el verdiği ölçüde ücretlere bir tavan saptanması, yabancı sermayenin yatırım yapabilmesi için elverişli koşulların oluşturulması».

IMF'nin bu reçetesinin gerçekleştirilmesi, kuruluşun ekonomik politikanın saptanmasındaki belirleyici rolünü de ortaya koyuyordu. Ekonomik kararlar alma konusundaki bağımsızlık tartışılır hale gelmişti (93).

1978'den itibaren Türk ekonomisi kredi elde edebilmek için IMF'yle imzalanan istikrar programları dönemine girdi. Bu programlar, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu komisyonlarının Türk ekonomisi üzerinde yaptığı derin incelemelerden sonra imzalanıyordu. Jamaica Konferansından beridir borçlu

93) C. PAYER - «The Dept Trap» s. 33. Doğan, Y. - «IMF Kıskacında Türkiye» İstanbul 1980, s. 79.

Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomisini denetleyen bu uluslararası kuruluşlar «ithal ikamesi» politikasını bir yana bırakmışlar. 19. yüzyıl liberalizmine bir geri dönüş anlamına gelen Milton Friedmann'ın liberal ekonomi, ekonomik mekanizmanın parasal önlemlerle düzenlenmesi ve «dışa dönük» ekonomi politikasını benimsemişlerdi.

IMF ve Dünya Bankası Türkiye'deki enflasyonun başlıca nedenlerini şöyle saptıyorlardı: kamu kesiminin açık veren finansmanları, iç pazarda özel talebin artması (gelirlerin artmasına koşut olarak), enflasyona karşılık ücretlerin yükselişi, ücretlerin de böylece fiyatları arttırması, dünya bunalımı ve Türk Lirasının devalüasyona uğraması sonucu ithalat fiyatlarının yükselmesi» (94).

Bu incelemeden yola çıkan IMF, dolaşımdaki para hacminin kısıtlanması, banka kredi faiz oranlarının yükseltilerek kontrol edilmesi gibi anti-enflasyonist parasal önlemler üzerinde duruyordu. «Devalüasyon»a gelince, enflasyonu açıkça arttıran bu önlemi haklı göstermek için de Türk lirasının her zaman gerçek değerinin altında olduğunu ve devalüasyonun ithalatı azaltıp ihracatı özendirerek ticaret dengesini sağlayacağını ileri sürmekteydiler. Bu önlemin, büyük ölçüde ithalata dayalı Türk ekonomisi üzerinde feci sonuçlara yolaçtığını daha önce de gördük.

1980 istikrar programıyla «Türkiye kesin olarak dışa açık serbest pazar ekonomisi dönemine girmekteydi» (95). Bu program yalnızca dış ticarete ek serbestlikler getirmek, kamu kuruluşlarının personelini ve kredileri kısıtlamakla kalmıyor, aynı zamanda Türk ekonomisi üzerinde önemli sonuçlara yolaçabilecek bir dizi parasal önlem de öngörüyordu: banka faiz oran-

94) World Bank Report: Turkey: Policies and prospects for growth, 1979.

95) TÜSİAD - The Turkish Economy, 1980.

larının serbest bırakılması, para hacminin azaltılması, devlet gelirlerini arttırmak amacıyla bir vergi reformu yapılması, önemli bir devalüasyonun yürürlüğe girmesi paranın dalgalanmaya bırakılması ve ihracatın desteklenmesi.

«Sıkı para» politikası ve banka faizleri tavanının yükseltilmesi Türk ekonomisinin o anki yapısıyla çelişmekteydi. Türk ekonomisi düşük faizli kredilerle sağlanan yatırımlar temelinde genişleyen bir ekonomiydi. IMF'yle yapılan görüşmeler sırasında bazı Türk uzmanlar bu önlemlerin uygulanmasıyla endüstride meydana gelebilecek bir durgunluk tehlikesine dikkat çekmişlerdi. Bu programın enflasyon ve ticaret dengesi sorunlarına gerçek bir çözüm getiremediğini daha önce de gördük. Bu parasal önlemlerin en olumsuz sonuçları banka sisteminin parçalanması, bazı sanayi kesimlerindeki durgunluk ya da gerileme, işsizliğin artışı, iç pazardaki önemli dalgalanmalar, yaşam düzeyinin kesin bir biçimde düşmesiyle toplumsal farklılığın artması oldu.

1980 istikrar programı Türk ekonomisiyle IMF arasındaki ilişkilerin yavaşlamasına yol açtı. 12 Eylül 1980'de askerlerin iktidarı ele geçirmesinden sonra, Türkiye'nin ekonomik politikası yine IMF tarafından dikte ediliyordu. Yeni yönetim daha önceki hükümetle IMF arasında imzalanan «üç yıllık anlaşma»yı onayladı. 9 Ocak 1981'de IMF'ye sunulan niyet mektubunda şu noktalara dikkat çekilmekteydi: 1) Enflasyon oranı %40 oranında tutulacak. 2) 1981 yılı boyunca Türkiye 1,5 milyar krediye ihtiyaç duyacak. 3) İşçilerle işverenler arasındaki ilişkilerin normale dönmesi sayesinde (96) sanayi üretimi artacak. 4) Türkiye paranın dalgalanmaya bırakılması ve dış pazarlardaki serbest rekabet konularında üç yıllık anlaşmada öngörülen koşullara uyacak. Bazı ülkelerle ticari ilişkilerde

96) İşçi mücadelesinin olmayışı.

kur oranlarında anlaşmazlık çıkması halinde Türkiye IMF'yle yeniden görüşmeye oturmayı kabul edecek (97).

Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Turgut Özal 3 milyar dolarlık kredi ödemesinin geciktirilmesini sağladı. 246 alacaklı banka ve OECD temsilcileriyle yapılan görüşmelerde Türkiye 5 yıl boyunca borçlarının ödenmesini erteletti, ancak bu borçların on yıl içinde ödenmesi kararlaştırıldı. Yalnızca faiz oranı %15'e çıkarıldı (98).

IMF'nin 1980 yılında Türkiye üzerine raporunda, Türkiye'nin yılda aşağı yukarı 400 milyon dolar borç almasına karşın ancak 600 milyon dolar ödediği belirtiliyordu. Ayrıca üretim düştüğü zaman enflasyon hala çok yüksek oranda seyrediyordu. Yine de raporda «sorumluların iç talebi dizginlemek ve sıkı para konusunda ödün vermemek konusunda kararlı gözüktüğüne» dikkat çekilmekteydi. Rapor ayrıca yüksek faiz politikasının tasarrufu özendirdiğine ve bazı sanayicilerle tüccarları stoklarını eritmeye zorlayarak iç pazardaki yoklukları engellediğini belirtiyordu (99).

1981 yılı raporunda IMF istikrar programının yıl için öngördüğü hedeflerin gerçekleştiğini bildirdi. Kur ve faiz oranlarındaki düzenlemeler sonucunda ihracat ve yurt dışından gelen dövizler gözle görülür derecede artmıştı. Bu durumun önemli bir yönü de, para politikası sonucunda talebin azalarak ulusal gelirin artması oldu. Aynı zamanda, talebin azalmasıyla birlikte enflasyon da düştü. Buna karşın yine de istikrar politikasını sürdürmek gerekiyordu. Çünkü 1981 yılı içinde gerçekleştirilen emisyonlar ve yatırım projeleri enflasyonu yükseltebilirdi. Bu nedenle rapor kamu kesimine verilen kredileri ve ücret artışlarını kısıtlayarak çok daha kısıtlı bir yatırım politikası öğütlüyor-

97) CUMHURİYET, 2 Ocak 1981.
98) CUMHURİYET, 15 Ocak 1981, 30 Ocak 1981.
99) CUMHURİYET, 26 Nisan 1981.

du (100). IMF, «ekonomik faaliyetlerin yeniden başlamasının işgücünün %15'ine ulaşan işsizlik üzerinde henüz bir etki yapamadığını» gözönünde tutarak sıkı politikanın sürdürülmesini istiyordu (101).

1982'den sonra IMF, Türk ekonomisi üzerindeki denetimini sıkılaştırdı. Bunun nedeni yalnızca Türkiye'nin krediye sürekli ihtiyaç duyması değildi. IMF'nin programını uygulayan bir ülke olması yüzünden, Türk modelinin başarıya ulaşması önemli bir güç gösterisi haline dönüşmüştü. Böylece 1 milyar 600 milyon dolarlık kredi hiç sorun çıkartılmadan verildi. Ülkeyi sık sık ziyaret eden IMF görevlileri enflasyonun hızlı bir biçimde artışından ve banka kredilerinin düşük oranından duydukları endişeyi dile getiriyorlardı.

Yıl için hazırladığı «niyet mektubunda» Maliye Bakanı Adnan Başer Kafaoğlu sıkı programın devam ettirilmesi gereği üzerinde duruyordu: —Emisyonların ve kredilerin kısıtlanması— Paranın dalgalanmaya bırakılması.— Vergi reformu yapılması ve kamu harcamalarının azaltılması. 120 milyon dolarlık bir kredi daha istemişti (102). 1983 haziranında imzalanan «standy-by» anlaşması Türkiye'ye üç dilimde toplam 260 milyon dolarlık kredi vermekteydi. Her dilim, ekonominin IMF tarafından incelenmesi sonucunda verilecekti.

Böylece Türk ekonomisi tümüyle IMF'nin doğrudan denetimi altına girmiş oluyordu. 1983 yılında bu kuruluşun Türk ekonomisi üzerinde hazırladığı bir çalışmada, ödemeler dengesini sağlamak için büyüme hızı oranının düşük tutulması ve işsizlik artışının öngörülmesi gerektiği yazılıydı. Eğer büyüme oranı %5'in altında tutulursa dış kaynaklara duyulan gereksinim

100) Financial Times, 26.2.1982. Milliyet 19.2.1982.

101) agy.

102) 1982 yılında Türkiye'nin dış borcu 5 milyarı faiz olmak üzere 20 milyar doları bulmuştu. Ödemenin beş yıl boyunca ertelenmesi koşulu, yıl sonunda kabul edildi.

azalacak ve eğer aynı zamanda ihracat oranı da %9 oranında tutulursa, ödemeler dengesinin aşağı yukarı yola girmesi sağlanabilecekti. Başka bir deyişle ödemeler dengesinin sağlanması sanayi üretiminin kısıtlanmasına bağlıydı. Çünkü, «büyümeyi arttırmak için ithalatı ve dolayısıyla da finansman ihtiyacını arttırmak gerekiyordu» (103). IMF'nin incelenmesine göre, hızlı bir büyüme cari ödemeler açığının 1 milyar doların altına düşmesini engelleyerek, Türkiye'nin «credit worthiness»ini kaybetmesine yolaçacaktı (104). IMF'nin raporu, Türkiye için en iyi politikanın düşük düzeyde bir büyüme hızıyla ihracat artışı olduğunu belirtmekteydi. Bunu sağlamak için de «gerçekçi kur oranlarını ve yüksek faiz oranlarını» kabul etmek gerekliydi.

Türk üretim sistemi pahalı ve ithalata bağımlı olduğundan, IMF iktisatçılarının çözümü, kalkınma ilkelerine açıkça karşı olan üretimin düşürülmesinde görmeleri doğaldı. Gerçekten de, talebin ve üretimin kısıtlanması ve paranın değerinin düşürülmesi politikası IMF tarafından öğütlenmekteydi. Uluslararası Para Fonu Genel Başkanı J. de Larosière şu açıklamayı yapıyordu: «İşsizlik ve ekonomik faaliyetin düşüşü yıllarca enflasyon ve gevşek para politikalarıyla desteklenmiştir. İşsizliği, enflasyonu dolu dizgin bırakarak azaltmak olanaksızdır... Elbette talebi biraz gevşek bırakarak faaliyetlerin suni bir biçimde artması sağlanabilir. Ancak er geç bu çaba enflasyonun artması, tasarrufun azalması ve ödemeler dengesi sorunlarının ağırlaşmasıyla tıkanacaktır... Bu nedenle Uluslararası Para Fonu tüm ülkeleri enflasyona karşı ciddi bir biçimde mücadele etmeye ve bu politikaları sonuna kadar götürmeye çağırmaktadır» (105).

---

103) Cumhuriyet, 8.7.1983.

104) agy.

105) «J. de Larosière'le görüşme»: Finans ve kalkınma, Haziran 82 Cilt 19 NO. 2, s. 4.

En önemli sorun, sıkı politikanın bir yandan çevre ülkelerinin kalkınmalarını boğarken, öte yandan da paranın değerinin düşürülmesinin tam tersine enflasyonu körüklemesiydi. Öte yandan devalüasyon ihracatı da özendirmiyordu, çünkü ithal edilen malların fiyatlarını arttırarak üretim maliyetlerinin yükselmesi ne yol açmaktaydı. Böylece ulusal ürünlerin fiyatlarını dış piyasalara uyarlamak da zorlaşıyordu. Başka bir deyişle üretim çok pahalılaştığından dış pazarlarda rekabete girişmek de güçleşmekteydi. Besin maddelerinin ve diğer hayati öneme sahip malların ihracatı iç pazarda fiyatları arttırıyor ve yokluğa neden oluyordu. Öte yandan paranın dalgalanması ve küçük devalüasyonlar da kimi gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin kurlarında önemli değişiklikler yaratarak gelişmekte olan ülkelerin değerlerinin güçlü paraya sahip ülkelere transfer olmasına yol açmaktaydı.

Yalnızca ödemeler dengesinin durumu, ithalata bağımlı ve özellikle bunalım dönemlerinde daha da daralan dış pazarlarda rekabet etme şansı fazla yüksek olmayan gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaç ve koşullarına hiç de uygun olmayan parasal önlemleri haklı çıkartmaya yetmemekteydi.

b) *Dünya Bankası ve Türkiye ekonomisi*

Türkiye'nin üye olduğu tarih olan 1950'den bu yana Dünya Bankası kalkınma projesini finanse etmekte ve araştırmacıları da izlenecek ekonomik politika konusunda öğütte bulunmak için Türk ekonomisini incelemektedir. Dünya Bankası IMF'yle birlikte bu politikanın belirlenmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Uzmanlardan biri, Dünya Bankasının, İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri kendisine çizdiği görevler çerçevesinde çalışmakta olduğunu bildirmiştir.

Savaştan sonra Dünya Bankasının başlıca işlevi

Avrupa ve gelişmiş ülkelerdeki inşa ve kalkınma projelerini finanse etmekti. Ellili yılların ikinci yarısından itibaren gelişmiş dünyadaki sanayi inşaası görevi tamamlanınca bu sanayi için pazar sorunu ortaya çıktı. Gelişmekte olan dünyada pazar sağlayabilmek için gelişmiş ülkeler bir «ihracat kredisi» sistemi oluşturdular. Makine sanayi, tersaneler, enerji kuruluşları ve diğer gelişmiş teknik sanayi ürünleri için rekabet arttıkça, «kalkınma fonları»yla «ihracat kredileri» arasındaki fark da azaldı, çünkü «yardım» kredileri ihracat hedefine bağımlı hale geldi (106). Ellili yılların sonuna dek «ihracat kredileri» ABD, Kanada, Fransa, F. Almanya, Japonya gibi kalkınmış ülkeler tarafından sağlandı. O tarihten itibaren ABD ile Avrupa ülkeleri arasındaki rekabet, Avrupa ülkelerini bir tür «alıcı kredisi» tekniği geliştirmeye zorladı, böylece bu ülkeler daha uzun vadeler için ihracat kredisi verebiliyorlardı (107). Bu vadeler, U.S. Export-İmport Bank'ın verdiği resmi ihracat kredilerinin 5 yıllık vadesinden daha uzun süreliydi.

Hükümetler tarafından verilen kredilerin dışında iki tür ihracat kredisi daha vardı:

1) İhracatçının ithalatçıya verdiği krediler.

2) İhracatçının ülkesindeki bir banka tarafından ithalatçının ülkesindeki bir banka ya da kuruluşa verilen «alıcı kredisi».

Böylece dünya bankalar sistemi de «kalkınma» finansmanına karışmış oldu. Bu sistemle yalnızca tüketim maddeleri için değil, üretim araçları için de pazarlar oluşturuldu. «Alıcı kredileri» üretim araçları ihracatını sağlayan en önemli yöntemlerden biri haline geldi, çünkü krediyi verenler, ürünün teslimi ya da pro-

106) Cicauzkas Albert C., «The Changing Nature of Export Credit Finance and its implications for developing countries» World Bank Staff Paper, No. 409, 1980 Temmuzu, s. 31.

107) agy. s. 30.

jenin bitimi zamanında alacaklarını tümüyle tahsil ediyorlardı (108).

Ellili ve altmışlı yıllar sırasında Türkiye ve diğer Üçüncü Dünya ülkelerinde kalkınma ve tarımla endüstriyi modernleştirme programları «ihracat kredisi» veren Dünya Bankasının girişimiyle gerçekleştirilmekteydi. Bu da gelişmiş dünyanın sanayi ürünleri için büyük bir pazar açmaktaydı. Dünya Bankasının bir raporunda da belirtildiği gibi, 1970'e dek bu ülkeler özel sermaye piyasalarından borç alabilecek durumdaydılar ve dış finansman yoluyla kalkınmayı gerçekleştirebiliyorlardı. Türkiye gibi yarı-sanayileşmiş ülkelerin borçları çok artmış ithalat da hızla yükselmeye devam ediyordu. Kimileri ödemeler dengesi açığını kapatmak için ihracata yönelirken kimileri de ithal ikamesi politikasını benimsiyorlardı (108). Dünya Bankası uzmanları yetmişli yıllar boyunca Türkiye'nin içe dönük bir politika izlediğini belirtmekteydiler. Dış finansmanlar çok yüksek düzeydeydi.

1974-78 arasında bu finansman sayesinde büyüme hızı arttı. Türkiye'nin ihracat pazarındaki payı azalıyor, ithalatı artırıyor, bu da ülkeyi 1979 yılındaki dış şoka karşı savunmasız hale sokuyordu (109).

Dünya Bankası, «Türkiye'deki büyüme politikası ve gelecek» konusundaki bir raporunda aşağıdaki noktaları öğütlemekteydi :

a) Dışa yönelik bir kalkınma stratejisinin benimsenmesi, gerçekçi bir kur sistemi.

b) Tasarrufu arttırmaya, talebin arza uyumunu sağlamaya ve kamu yatırımlarını kısıtlamaya yönelik bir iç politika.

c) Bu politikaların çeşitli alacaklılar ve finans topluluğu tarafından desteklenmesi.

---

108) The World Bank, «World Development Report 1981, Washington, D.C. Ağ. 1981, s. 67.

109) agy. s. 69.

«Türkiye'ye, iki taraflı yardımın genişletilmesi ve çeşitli hale getirilmesi, ticari banka yardımı elde edilmesi ve öncelikli yatırımları gerçekleştirebilmek için dış mali kaynaklar bulunması yolunda çalışmasını öğütlüyoruz» (110).

1980 yılında yapılan incelemeler, «ithal ikamesi» politikasını eleştiriyorlardı.

A.O. Krueger ve B. Tuncer ithal ikamesi politikasının, kaynakları, korunan, işe yaramaz ve pahalı endüstriye yönelttiğini ileri sürmekteydiler (111).

Türkiye üzerine yazılmış başka bir «staff paper»da ise ikame, korumacılık, gümrük vergilerinin yüksek oranı, gerçek değerinden yüksek kurlar ve yatırımlara yönelik sübvansiyonlar eleştiriliyor ve bu yatırımların biçimsiz bir pazar doğurduğu ileri sürülüyordu.

«Sanayi kesimi, üretimin toplumsal değeriyle pek ilişkisi olmayan bir pazar karşısında çeşitli malları geliştirdi» (112).

Dünya Bankası uzmanları kendi kendine yeter bir ekonomiden yana değillerdi. «Yardım yoluyla kalkınmayı» öneriyorlardı. Ancak krediler %8,5-10 oranında veriliyordu. Yani hem kredi verenlere bir gelir getiriyor, hem de pazar açmaya yarıyordu. Dünya Bankası, IMF ve diğer uluslararası kuruluşların iktisatçıları sürekli olarak, gelişmekte olan ülkeler için bazen zorunlu bir önlem olan korumacılığı eleştirmekteydiler.

1981'den itibaren Dünya Bankası, «yapısal uyum» projeleri sistemini benimsedi. Bu projelerin özelliği «koşullandırılmasıydı». Bu sistem sanayileşmiş ülke-

110) World Bank, «Turkey, Policies and Prospects for Growth», 12 Aralık 1979, s. 31.

111) A.O. Krueger ve B. Tuncer «Estimating Total Factor Productivity Growth in a developing Country». W.B. Staff Paper No.: 422, Ek. 1980 s. 45.

112) Mashayekhi, A. «Shadow Prices for Project Appraisal in Turkey», No. 392, May. 80, s. 10.

lerin pay sahipleri tarafından IMF örnek alınarak kabul edildi. Bu tür krediler kimi koşullar ileri sürülerek veriliyordu; bu koşullardan bazıları besin ürünleri fiyatlarının yükseltilmesi, kamu kesimine verilen desteğin düşürülmesi, vb. gibi borçlu ülkeler tarafından yerine getirilmesi hayli güç isteklerdi. Bu nedenle 1981 yılında «yapısal uyum projeleri» için ancak dokuz ülke borç almıştı. Türkiye'de onların arasındaydı (113).

Bu tarihten itibaren Dünya Bankası ileri sürdüğü koşulların uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek amacıyla Türk ekonomisine daha da enerjik bir biçimde müdahale etmeye başladı. 1981 Ekiminde Bankanın bir raporunda sanayi yatırımları projelerinin yeniden değerlendirilmesi öğütleniyordu. Ayrıca Banka Afşin santralı gibi önemli projelerin ertelenmesini ve diğer sulama projelerinin de bir yana bırakılmasını istiyordu.

Rapor ayrıca devlet yatırımlarından vazgeçilmesini Tarım Mahsulleri Ofisinin de özel bir «holding» haline dönüştürülmesini öğütlemekteydi (114).

Dünya Bankası 1980 istikrar programının kabul edilmesi konusundaki memnuniyetini bildiriyor ve bu projenin en iyi biçimde gerçekleştirilmesine katkıda bulunmak amacıyla Türkiye hakkında ekonomik bir rapor hazırlamayı öneriyordu.

Profesör Bela Balassa başkanlığındaki Dünya Bankası heyeti 1981 aralığında Ankara'yı ziyareti sırasında «serbest piyasa ekonomisinin ilkelerinin» gerçekleştirilmesi doğrultusunda ekonomik çalışmaları belirlemek için orta vadeli bir ekonomik rapor hazırlamayı önermişti. Bu yeni ekonomik planın temel ilkeleri şunlar olacaktı: ihracatın arttırılması, ikame sisteminin işler hale getirilmesi, daha gerçekçi bir kur

113) Financial Times, 4 Aralık 1981.

114) Cumhuriyet, 28 Kasım 1981, 29 Kasım 1981.

sistemi, ithalatın serbest bırakılması konusunda acele edilmesi (115).

1982'de Dünya Bankasının «Türkiye'nin ticaret ve endüstrileşme stratejisi» başlıklı raporu yayınlandı (N. 3 641 TU). Profesör Balassa başkanlığında üç cilt halinde yazılan bu rapor 1980 istikrar programının amacının yalnızca Türk ekonomisini iyileştirmek değil, ayrıca kalkınma stratejisini de değiştirmek olduğunu belirtiyordu.

«Uzun yıllar serbest piyasa mekanizmasının uygulanmadığı, kapalı ekonomi modelinin benimsendiği Türkiye gibi bir ülkede. yeni kalkınma stratejisine uyum sağlanması yalnızca orta vadeli bir yapısal politika sonucu sağlanabilir. Orta vadeli politikanın gerçekleştirilebilmesi için buna uygun kurumsal bir yapı oluşturmak gereklidir» (116).

Bu orta vadeli politikanın temel ilkeleri de yine «dışa dönük ekonomi»nin ilkeleriydi: ihracatın özendirilmesi, tasarrufun arttırılması, modernleşme, teknolojinin iyileştirilmesi, kamu kuruluşlarında reform yapılması, vb...

Bu raporun özelliği imalat sanayiine karşı turizme ve tarımsal kalkınmaya destek sağlanmasının öğütlenmesiydi. İlginç bir bölüm de ithal ikamesi sisteminin işler hale getirilmesi yolundaki öğüttü. Bununla birlikte Banka uzmanları ihracatın arttırılması ve «ikame»nin terkedilmesi konusunda ısrar etmişlerdi. Tarımın vurgulanması ve ikameye doğru belli bir geri dönüş ellili yılların politikasının yeniden ele alınışı izlenimini yaratmaktaydı.

Bu raporun diğer bir önemli yönü de, ücretlerden alınan sosyal sigorta kesintilerinin oranında düşme yapılması yolundaki öneriydi. Çünkü «ücretlerden otomatik olarak kesilen %18,5 ya da 24 düzeyindeki prim-

115) Cumhuriyet, 18 Aralık 1981.
116) Milliyet, 2.5.1982.

ler orta derecede gelire sahip bir ülke için çok yüksek tir. Bu kesintiler üretim maliyetini arttırmakta ve büyük şirketleri verimsiz hale getirmektedir» (117).

Dünya Bankası Türkiye'de dışa dönük politikanın gerçekleştirilmesine doğrudan karışmış ancak uygulamada bazı güçlüklerle karşı karşıya kalmıştı. Bankanın «İşgücünün toplulaşması yoluyla endüstrileşme projesi» adını taşıyan ve 40 milyon dolarlık kredi veren projesi, uygulamaya konmadan 17 ay bekledi. 1981' de Dünya Bankasıyla Maliye Bakanlığı arasında imzalanan anlaşma büyük ölçüde işgücü kullanan küçük şirketlere yöneltildi.

Bakanlık bu projeyi gerçekleştirmek görevini Sınai Yatırım ve Kredi Bankasına verdi.

Ancak kredi için başvuran 300 küçük şirketin hiçbiri de istenilen koşulları yerine getirebilecek durumda değildi: ürünlerin %25'nin ihraç edilmesi, şirket gelişmiş bir bölgedeyse 500.000 dolarlık, gelişmekte olan bir yöredeyse 250.000 dolarlık ihracat düzeyi.

Bu koşulların kabul edilmesi mümkün olmadığından, proje 1982 Ağustosuna kadar dondurulduu. Nihayet 500.000 dolarlık sınır 250.00o dolara indirildi ve 40 milyon dolarlık kredi de 150 küçük şirkete verildi.

Dünya Bankasının 1983 yılı raporunda Türkiye dışa dönük kalkınma modeline bir örnek olarak verilmekteydi: Türkiye birkaç yıldır «yapısal uyum» programlarını uygulayan sınırlı ülkelerden biriydi. 1980' deki büyük reform programının başlatılmasından beridir enflasyonu azaltmayı, ihracatı arttırmayı ve cari hesap açığını azaltmayı başarmıştı.

«Banka reform programını desteklemektedir. 1980 mali yılından beri toplam 1.180.3 milyon dolara ulaşan 4 «yapısal uyum» kredisi kabul edilmiştir. Başka tür projeler için verilen krediler de 1 458.9 milyon doları bulmaktadır» (118).

---

117) agy.

118) The World Bank Annual Report 1983. s. 92-93.

Yeni sivil Özal hükümetinin ekonomik programı, Dünya Bankasının ilke ve programlarına, özellikle de tarımın canlandırılması, kamu kesiminde reform yapılması ve ticaretin serbest bırakılması konularındaki önerilerine büyük ölçüde uymaktaydı.

c) Özal Hükümetinin ekonomik politikası

(1983 Aralığından itibaren)

1983 Kasım seçimlerinden sonra iktidara gelen Turgut Özal hükümeti ekonomik programını 19 Aralık 1983'de yayınladı. Bu program ekonominin çeşitli kesimlerinden farklı tepkilerle karşılaştı. Program liberalleşme yolunda önemli bir dönüm noktası oluşturmaktaydı, gerçekten de bunu devletçiliğin kalıntılarından kopuşun son aşaması olarak kabul etmek mümkündü. Temel ilkeleri şöyle özetlenebilirdi:

1) İç pazarı dışarının rekabetine açarak ithalatı serbestleştirmeyi, ihracatı özendirmeyi ve yurt dışında yeni pazarlar açmayı hedefleyen yeni bir ticaret rejiminin yürürlüğe girmesi.

2) Cumhuriyet tarihinde hiç görülmemiş bir düzeyde döviz kontrolünün serbest bırakılması. Paranın dalgalanmaya bırakılmasına ve mini devalüasyonlara devam. 1978'de kaldırılan döviz mevduat hesaplarının yeniden açılması. Bankalara bazı sınırlar içinde kendi kurlarını uygulama hakkı.

3) Tasarrufun özendirilmesi ve banka faizlerinin yeniden serbest bırakılması.

4) Tarımsal ürünlerin ihracatını özendirmek için yatırım projelerinde tarıma öncelik tanınması.

5) Kamu kesimi kuruluşlarında reform yapılarak bunları zamanla özel anonim şirketler haline sokmak için yurtdışındaki işçilerin hisse almaya teşvik edilmesi.

Ticaret rejimi bazı ürünler hakkındaki ithalat yasağını kaldırarak başka bazılarının ithalini yasakladı.

Serbest bırakılan ürünler esas olarak imalat endüstrisi ürünleriydi: elektrikli ev aletleri, arabalar vb. Ayrıca lüks maddeler olarak bilinen sigara, alkollü içkiler de serbest bırakılmıştı. Getirdiği bu önlemlerle hükümet, holdingler, çokuluslu şirketler ve devlet tekeli tarafından kontrol edilen imalat kesimini yabancı rekabete açmış oluyordu. Ancak, bu serbestleşmenin yanısıra çok yüksek bir ithalat vergisi de konmuştu. Bu vergiden elde edilen gelir Konut Fonu'nda toplanacak ve toplu konut yapımında kullanılacaktı. İnşaat projeleri bittikten sonra da fon kaldırılacak ve ithalat tümüyle serbest bırakılacaktı.

Turgut Özal'a göre amaç hem dış rekabete açılıp tekel fiyatlarını kırarak enflasyonla mücadele etmek, hem de durgun inşaat kesimini canlandırmaktı. Özal'ın görüşüne göre «bir serbest rekabet ekonomisinde rekabet-dışı kuruluşlarla tekellerin ortadan kalkması kaçınılmazdır. Bu önlemlerle tüketiciler korunmaktadır. Bu amaçla yağ ve şeker gibi fiyatı aşırı derecede artabilecek kimi ihtiyaç maddelerinin girişi serbest bırakılmıştır. Böylece Özal Türk ekonomisini dışa açmak ve Batı ekonomisine sokmak istemektedir» (119).

Özal'a göre ödemeler dengesi döviz kontrolüyle değil ihracatlarla dengelenecekti. İhracatları özendirmek için paranın değeri konusunda gerçekçi bir politika izlemek, yani onu hükümet denetimi altında dalgalanmaya bırakmak gerekmekteydi. Hatta Özal, parayı yakın bir gelecekte tümüyle konvertibl hale getireceğine de söz veriyordu. Hükümetin ekonomik programı 1 Ocak 1984'den itibaren uygulamaya konulacak, Türkiye ve yurtdışında bankalarda döviz hesabı açılması serbest bırakılacak ve faizler döviz olarak ödenecekti.

---

119) ÜNSAL Artun, «Optant franchement pour des solutions libérales la Turquie de T. Özal se jette à l'eau». Le Monde, 10 Janvier 1984. Özal'ın programı, Cumhuriyet, 21 Aralık 1983.

Bu önlem, «dövize çevrilebilir mevduat», yani yetmişli yıllarda Türkiye'nin aşırı derecede borçlanmasına neden olan ve özel kredi biçiminde kullanılan DÇM sistemine bir anlamda geri dönüş demekti.

Ancak yeni sistemin eskisinden farkı Türkiye'de açılan döviz hesaplarının ancak iki yıl süreli olmasıydı; böylece kurlardaki devalüasyondan dolayı ortaya çıkan kayıp engellenmiş oluyor, aradaki farkın devlet tarafından ödenme zorunluluğu ortaya çıkmıyordu.

Hükümet Türk Parasını Koruma Kanunu'nda da önemli değişiklikler yaptı. Bankalar resmi kurun %6 üstünde ya da altında olmak üzere kendi kurlarını uygulayabileceklerdi.

Daha önceden iki yılda bir kere yurtdışına yolculuk yapılabilirken, tümüyle serbest bırakıldı (120).

Doğu Avrupa ülkeleriyle ticaretin serbestleştirilmesi yeni sistemin önemli noktalarından biriydi (121). Bu ülkelerle ihracata eşit ithalat yapma hakkı Atatürk döneminde kullanılan geleneksel «clearing» yöntemine geri dönüşü mümkün kılmıştı. Yokluk, istikrarsızlık ve pahalı döviz koşullarında ürün değiş-tokuşu daha elverişli olduğu için 1984 ocağında 70 işadamı Moskova'ya gitti. Turgut Özal'a göre bunların büyük bir bölümü devlet kuruluşlarını temsil etmekteydi. Başbakan, COMECON ülkeleriyle ticaretin daha çok devletler arasındaki bir iş niteliği taşıyacağını düşünüyordu.

— Ekonomik program, mevduat hesapları faiz oranlarının arttırılmasıyla tasarrufun özendirilmesi politikasına geri dönüş anlamı taşımaktaydı. Bankalara hesap vadelerine göre %39'la %47 arasında çeşitli faiz ödeme hakkı tanındı. Aynı zamanda hesap sahiplerini vergi ödemekten kurtaran «mevduat sertifikası» usulü yerleştirildi. Bankalara kredi faiz oranla-

120) agy. ve Cumhuriyet, 12 Ocak 1984.
121) Cumhuriyet, 24 Aralık 1983.

rını saptama hakkı verildi. Gazetelerde çıkan haber lere göre 1984 ocak ayında birkaç büyük bankanın faiz oranı %50 ile %60 arasındaydı (122).

Banka sisteminde anarşi yaratarak talebi düşürmeyi ve üretimi kısıtlamayı öngören sistemin canlandırılması sanayi çevrelerinde endişeye yol açtı.

— Hükümet programının önemli özelliklerinden biri de sanayi aleyhine tarıma öncelik tanınmasıydı. Yatırımlar için üç öncelik alanı saptanmıştı :

1) Tarım ve tarımsal besin endüstrisi,
2) Madenler,
3) Elektronik sanayi.

Bu seçim, Orta ve Uzak Doğu ve Doğu Avrupa pazarlarına yapılacak ihracat programına bağlanmaktaydı.

Arazi mülkiyeti hala vergiden muaftı, Ziraat Bankası da çeşitli tarım projelerine düşük faizli kredi vermeyi öngörüyordu.

Bu programın bir başka önemli yönü de KİT'lerde yapılması düşünülen reformdu. Bu reformla kamu iktisadi teşekkülleri Hazine'nin desteğinden yoksun kalacaklardı. Bunlardan bir bölümü hisseler yoluyla özel sektöre devredilecekti. Bu kesimin hemen hemen tamamı yurtdışından gelen rekabete açılacaktı. Kâğıt, sigara, içki, vb. gibi ürünlerin gümrük haklarının serbest bırakılması özellikle devlet tekellerini etkileyecekti.

Demir, çelik, alüminyum gibi korunan ürünlerin listesinin kaldırılması ağır sanayiye altyapı ya da temel madde sağlayan ya da bitmiş ürün veren büyük devlet kuruluşları için ağır bir darbe oldu.

Ara maddelerin büyük bir bölümü devlet kuruluşları tarafından sağlandığından bu maddeler de rekabetten kaçamayacaklardır. Holdinglerin ve çokuluslu

122) Mevduatların artışı ve kredi faiz oranlarının düşüşü gerçekleşmiyor». Cumhuriyet, Ekonomik servis, 18 Ocak 1984.

şirketlerin denetiminde olan hazır ürün endüstrisi ise hem yurt dışından gelen ürünlerle rekabet edecek, hem de KİT'ler tarafından sağlanan ara maddelerin yokluğu sorunuyla karşı karşıya kalacaktı (123).

Ekonomik programının yayınlanıp yürürlüğe girmesine koşut olarak Özal hükümeti Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankasına bir niyet mektubu sundu.

Bu mektup IMF'den 200 milyon, Dünya Bankasından da 300 milyon dolarlık birer kredi sağlayacak bir stand-by anlaşmasının imzalanmasını hedefliyordu. Bu mektupta Türk hükümetinin verdiği sözler şunlardı :

— Anlaşmanın birinci yılının sonunda Türk parasını koruma kanununu yürürlükten kaldırmak.

— 2 ya da 3 yıllık bir süre içinde Toplu Konut Fonunu kaldırarak dış ticareti tümüyle serbest bırakmak.

— Kamu kesimi şirketlerine devletin mali desteğini kesmek ve bu kesimin projelerini azaltmak.

— Beş yıl içerisinde Türk parasını konvertibl hale getirmek.

— Enflasyon oranı % 25 ile % 30'a indirmek (124).

1984 Ocağında Ankara'daki basın konferansında Dünya Bankası Başkanı Clausen «Dünya Bankasının Ekselansları T. Özal'ın programını tümüyle desteklediğini» bildirdi (125).

Türkiye'deki AET temsilcisi M.G. Morgan'da «bundan böyle Avrupa topluluğu ülkelerinin Türkiye'de yatırım yapmaları daha kolay olacaktır» diyerek memnuniyetini belirtti (126).

---

123) TAMER (") «Yeni ithalat rejiminin ilk kurbanları KİT'ler», Cumhuriyet, Ocak 84.

124) Cumhuriyet, 12 Ocak, 20 Ocak 1984.

125) Cumhuriyet, 26 Ocak 1984.

126) Cumhuriyet, 21 Ocak 1984.

Morgan, AET ülkelerinden gelen demir ve çeliğin gümrük vergilerinde %5 ila 15 oranında bir indirim yapılmasının Avrupa Topluluğu çevrelerinde olumlu tepki yarattığını da ekledi (127).

Yine de AET'nin vermesi beklenen 650 milyon dolarlık kredi 1980-1984 Ocağı döneminde Türkiye'deki insan hakları sorunu nedeniyle askıda kaldı.

Bu programın uygulanmaya konuluşunu Türkiye ekonomik tarihinde belirleyici bir dönüm noktası olarak kabul etmekle abartmış sayılmayız. Çünkü 55 yıllık bir geçmişi olan sınai kalkınma politikası terkedilmiş ve onun yerine tarımsal büyüme ve «dışa dönük» bir ekonomi politikası benimsenmiştir. Bu uygulama dışardan gelen kredilerle yaşamak ve aynı zamanda bu borçları ödeyebilmek için yine aynı pazarlara yapılacak ihracata bağımlı kalmak demektir.

Dışa dönmek aynı zamanda iç pazarı durgunluğa sürüklemek ve ona bağımlı endüstriyi de yıkmak anlamına gelmektedir. Aslında bu programın anlamı, herhangi bir plan yapmaksızın ve bazı sanayi kesimlerinin yıkılışının olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla yeni bir sınai yapılanma öngörmeden bir ekonomik çözülmeyi gerçekleştirmektir. Bu programa tepkinin ekonominin başlıca iki kesiminden gelmesi şaşırtıcı değildir :

1) Sanayiciler ve özellikle büyük «holdingler».

2) Sendikalar ve çalışanların kaderiyle ilgilenen aydınlar.

Ekonomik açıdan son derece pahalı olan bu ithalatçı endüstrinin yeniden yapılanması şarttır. Ancak bu ana kadar sol, sağ, asker ya da sivil tüm hükümetler bu endüstriyi yaşatmak için gerekli dövizleri bulmak ve emisyonları arttırarak kurtarma operasyonlarına girişmek zorunda kalmışlardı. Bu, söz konusu

---

127) agy.

endüstrinin yıkılmasının yaratacağı işsizlik sorunları karşısında kaçınılmaz gözükmekteydi.

Bu nedenle endüstrinin yeniden yapılanması konusunda bir program bulunmayışı, bu sektörün geleceği, işsizlik artışı ve döviz bunalımının ağırlaşması gibi konularda ciddi endişelere yol açtı.

Kamu kesiminde programın tehdit ettiği endüstri dalları arasında iki tanesi başta geliyordu:

1) Tekstil, kâğıt, cam gibi hafif sanayi.

2) Demir, çelik, alüminyum gibi ara madde endüstrisi.

Bu endüstrinin ürünlerini yabancı rekabete açıp devlet yardımını kaldırırken, hükümet, bu kesimlerin yokolmasını öngörmekteydi. Bu önlemlerle Atatürk dönemindeki (1923-1946) «pahalıya da gelse yerli malı kullanmalı» sloganı yerini «ulusal endüstrinin yıkılışı pahasına da olsa ithal malı kullanmalı» ilkesine terketti.

Hükümet programı özellikle endüstrinin iki kesimini dış pazarla «serbest rekabete» açıyordu:

1) Dayanıklı tüketim maddeleri endüstrisi (otomobil montaj, elektrikli ev aletleri, vb...) Bu endüstri çoğu zaman çokuluslu şirketlerin kolu olarak çalışan büyük holdinglere aitti.

2) Devlet şirketleri.

Holding temsilcileri yürürlüğe giren yeni programı çeşitli nedenlerle tehlikeli bulmaktaydılar:

1) Yüksek vergi ve toplu konut fonu nedeniyle hükümet elektrikli ev aletleri gibi bu vergilere tabi endüstriyi tümüyle yıkma gücüne sahip olacaktı. Yatırım kredileri çok yüksek fiyata malolduğundan, bu kesim dış rekabetle mücadele edemeyebilirdi.

2) Bazı ürünlerin ithali serbest bırakılır bırakılmaz, yasadışı ithalatı denetlemek olanaksız hale gelecekti. Başka bir deyişle, gümrüklerdeki yolsuzluklar bilindiğinden, vergisiz ithalat kolayca gerçekleşebilecekti.

Ticaret serbestisinin somut sonuçları hazır ve lüks madde (lüks madde akımı 1984'ün ilk aylarında viski, Amerikan sigarası ve muz ithalatıyla başlamıştı) akışında aşırı boyutlara doğru bir çıkış olacaktı.

Bazı sanayicilerle aydınların kamu sektörünü tehdit eden bu önlemler karşısında endişe duymaları son derece doğaldı. Çünkü bir yandan bu sanayiler ekonomik bağımsızlığın temeli olabilecek gelişmiş ve modern bir ekonominin temellerini atmak amacıyla büyük güçlükler ve özverilerle kurulmuştu. Öte yandan özel sanayinin önemli bir bölümü üretim sistemini kamu kesiminin sunduğu ara maddelere dayandırıyordu. Aynı zamanda bu kesimin ürettiği tüketim maddelerinin sübvansiyonlu fiyatları da elverişsiz koşullardaki aile bütçesine önemli bir destek oluşturmaktaydı.

Bu durumda montaj endüstrisi ve kamu kesimi endüstrileri öngörüldüğü gibi üretimlerini azaltır ya da yokolurlarsa, bunlara yönelik ithalatın da azalacağı düşünülebilirdi.

Ancak öte yandan Türkiye hazır ürünler ve kamu kesimince sunulan ara maddeler alanında ithalatını arttıracaktı. Özal programını üç kaynağa dayandırmaktaydı: borçlar, yurtdışındaki işçiler tarafından yollanan dövizler, tasarruflar ve -gelişirse- turizm. Bunalım halindeki bir dünya pazarında kredi ve ihracatla yaşayan rantiye bir ekonomi öngörülmekteydi. Ancak bazı sanayiciler de enflasyona karşı mücadelenin ithalatın serbest bırakılması yoluyla değil, üretimin arttırılmasıyla başarılabileceğini savunuyorlardı (128). Sanayiciler aynı zamanda dışa açılındığında damping tehditleri ve endüstrinin gelecekte tümüyle

128) Profilo Holding başkanı Kamhi'yle görüşme, Cumhuriyet, 29 Ocak 1984.

devlet tarafından desteklenen bazı ihracatçı firmalara bağlanması nedeniyle endişeliydiler (129).

İşsizliğin artması ve yaşam düzeyinin düşmesi olasılıkları halkın çeşitli kesimlerini korkutuyordu. 1984 yılının ilk aylarında, sendikalar asgari ücretin 1984 yılında %25 olarak hesaplanarak saptanmasına karşı çıkmışlardı; çünkü 1983'de enflasyon %40 oranında gerçekleşmişti ve 1984'de de %45'in altına inmeyeceğini düşünmekteydiler. Türk İş Başkanı 1984'ün ilk aylarında enflasyonun %50'ye ulaştığını ve hükümetin önerdiği ücret artışının kabul edilemez olduğunu savunuyordu (130).

Öte yandan resmi kaynaklar 1983'de emisyonların 187 milyar TL.— kadar arttığını ve mini devalüasyonlar sonucunda Türk Lirasının dolar karşısında %60 oranında değer kaybettiğini bildirmekteydiler. 1983'ün ilk ayında resmi kur dolara karşı 185 TL.— düşmüş, yıl sonunda bu rakkam 307 TL.— na ulaşmıştı. Büyük bir devalüasyon beklendiğinden karaborsada Türk parası dolar karşısında 350 TL.— na düşmüştü.

Bu koşullar altında 1984 yılı boyunca gerçek ücretlerde önemli bir düşüş gerçekleşmesi beklenebilirdi. Çalışma dünyasındaki diğer bir sorun da işsizlikti. Sanayi Bakanının bir açıklamasına göre 1983 sonunda işsiz sayısı 5 milyona ulaşmıştı (131).

Bir yatırım ve sanayileşme planının olmayışı, endüstrinin kimi kesimlerini tehdit eden tehlikeler durumun iyileşmesi umudunu ortadan kaldırıyordu.

Gerçekten de Türkiye bu «dışa dönük» ekonomi politikasına tam bir ulusal ve uluslararası bunalım anında girmişti. Bu tür bir politikanın bunalım duru-

---

129) Türkiye İşverenler Sendikası Başkanı H. Narin'le görüşme.

130) Cumhuriyet, 10 Şubat 1984.

131) Sanayi Bakanının İstanbul Ticaret Odasında yaptığı açıklama, Cumhuriyet, 27 Ocak 1984.

mundaki bir çevre ekonomisine çare olup olamayacağı sorusu akıllara gelmekteydi.

Otuzlu yıllarda Türkiye kapalı, devletçi ve korumacı bir ekonomi sayesinde dünya bunalımına karşı koymuştu. Bunalıma karşın belli bir sanayi kalkınması sağlanmış ve ticari denge gerçekleştirilerek Türk parası da korunmuştu.

Liberalleşme yolundaki bu önemli adım bellibaşlı şu yenilikleri getirmekteydi:

— Devletin endüstriye desteğinin kalkması, korumacılığın son kalıntılarının da yokolması.

— Endüstri aleyhine tarımın canlandırılması.

— Üretim sisteminin iç pazar aleyhine dış pazara yönelmesi.

— Krediler, tasarruf ve dış pazara yönelik tarım üretimiyle beslenen bir ekonomik yapı.

Böyle bir yapıda sanayi yatırımlarının ve sermaye birikiminin zayıflayacağı öngörülebilirdi. Borç ödemeleri biçiminde dışarda birikeN değerlerin akışı sorunu ortaya çıkıyordu. Bu borçlar ihracat ve yurtdışında çalışan işçilerin yolladığı dövizlerle ödenecekti. İç pazarın ihtiyaçları gittikçe daha fazla ithalat yoluyla sağlanacaktı. Başbakana göre «Türk kalkınma modeli» işte buydu. Uluslararası çevrelerde ve Washington'da bu model Brezilya ve Arjantin gibi ülkelere örnek gösterilmekteydi. Çünkü üç yıldır Türkiye borçlarını çok yüksek faiz oranlarıyla ödemekteydi. «Liberal» kalkınma görüşüne göre başarılı bir ekonomi, borçlanan, borcunu ödeyen, pazarlarını gelişmiş dünyanın mallarına açan ve borçlarını ödemek için ihracat yapan bir ekonomiydi. Dünya alacaklılarına göre de, borçlarını ve yüksek faizlerini ödeyen bir borçlu her zaman iyi bir müşteriydi.

Ancak dünya bunalımının etkilerinden korunmak ve belli bir ekonomik denge kurmak isteyen bir çevre ülkesinin görüş açısından sorun neydi?

Sorun iki düzeyde ortaya çıkıyordu:

— Dışarıyla ilişkiler,
— Ekonominin yurt içindeki gelişimi.

Dışarıya, yani büyük tekelci şirketlerin egemenliğindeki, bunalım içindeki bir dünyaya açılma, kaçınılmaz olarak bazı çok olumsuz sonuçlara yolaçacaktı :

1) Fiyatlar ekonomik bloklar ve çokuluslu büyük devler tarafından saptandıkça ve gelişmiş ülkeler kendi ticaretlerini korudukça, serbest değişim ve serbest rekabet mekanizmasından sözetmek yalnızca bir hayaldi.

2) Dünya bunalım içinde olduğundan, ithal ürünlerin fiyatları Türk iç pazarında olumsuz etkiler yaratacaktı.

3) Gelişmekte olan bir ülkenin endüstrisini gelişmiş dünyanın rekabetine açmak, teknolojinin ve üretkenliğin iyileşmesine değil, çevre ülkelerinin yeni doğan endüstrisini yoketmeye yolaçacaktı. Türkiye'nin bu kuralın dışında kalmasını beklemek hayal olurdu.

4) Komşu Arap ülkeleri, hatta Doğu Avrupa ülkelerinde tarım ve besin ürünlerine ihtiyaç olduğuna göre bu ürünlerin ihracatı gerçekçi bir yaklaşım olarak gözükmekteydi.

Ancak dünya pazarları daralırken ihracata bu aşırı bağımlılık, savaşlar, yerel anlaşmazlıklar ve iç koşulların bozulması bu ticareti istikrarsız ve güvensiz hale getirmekteydi.

Ayrıca, «korumacılığa» karşı tüm söylevlere karşın AET ülkeleri, ABD ve diğer gelişmiş ülkeler kapılarını Türkiye'den ya da diğer Üçüncü Dünya ülkelerinden gelen mallara kapamayı sürdürüyorlardı. Bu durumda ihracata olan bu bağımlılık Türk ekonomisinin geleceği açısından çok tehlikeli gözükmekteydi. Öte yandan gerekli üretim artışı olmadan yapılan ihracat da iç pazarda yoklukları arttırabilir ve enflasyonu körükleyebilirdi.

Tasarruf politikası, iç pazarın daraltılması ve ban-

ka kredilerinin yüksek faizleri gerçekte «büyüme» ya da «gelişme» değil, bir «durgunluk» politikasıydı.

Tasarruf artışı ve iç pazarın daralmasına koşut olarak kredi fiyatları yükselirse, endüstri boğulma noktasına gelmektedir. Sanayi üretimindeki düşüş zaten enflasyonist bir yoldur. Bir de buna devalüasyonlar eklenince enflasyon hızlanır ve bir «stagflasyon»la sonuçlanır. Çünkü üretimdeki düşüş, bazı şirketlerin iflası, işsizliğin artmasına yol açar.

Başka bir deyişle monetarist politika kalkınma politikasının karşıtıdır ve işsizlik ve enflasyon politikası anlamına gelir. Yani bunalım politikası.

Türkiye gibi kalkınmakta olan bir ülke için bu «durgunluk» politikası, feci değilse bile çok kötü sonuçlar verebilir. Çünkü bu politika yalnızca sanayi gelişimini tıkamakla kalmaz, iç pazarı da durgunluğa sörükler.

Nüfusu 50 milyonu bulan bir çevre ülkesinde iç pazarın durgunlaşması yalnızca satınalma gücünün düşmesi değil, aynı zamanda büyük halk kesimlerinin de yoksullaşması demektir.

Ancak işsizlik ve fiyatlar yükseldikçe (bu «stagflasyon» politikası sonucunda kaçınılmazdır bu sonuç) Türkiye dünya pazarlarına baskı yapan büyük bir iş gücü deposu haline gelecek ve gelecekteki bir toplumsal çatışma olasılığı yönetici sınıfların başının üstünde bir Demokles kılıcı gibi sallanacaktır.

4. Merkez-Çevre İlişkileri ve Dünya Bunalımı Bağlamında Türkiye'deki Bunalım

Türkiye'deki ekonomik bunalımının incelenmesi bize bu ekonominin dünya kapitalist sisteminin bir parçası olduğunu göstermektedir. «Stagflasyon», borçlanma ve bağımlılık, Türkiye'nin diğer Üçüncü Dünya ülkeleriyle ortak sorunlarıdır. İç pazar durgunluk noktasına yaklaştıkça, bu pazara yönelik ihracat yapan ülke veya kuruluşlar da güçlüklerle karşılaşır.

Buna karşılık, dünya pazarlarında ürün fiyatları da arttıkça, Türkiye gibi çevre ülkelerinin üretim sistemleri de iflas eder.

Doların değeri arttıkça, Türk parası da değer kaybına uğramaktadır. Başka bir deyişle, dünya kapitalist sistemine bir kez girildi mi, bir bağımlılık ve karşılıklı-bağımlılık durumu ortaya çıkar. Bu nedenle Türkiye'deki ekonomik bunalımı yalnızca bir iç olay olarak düşünmek olanaksızdır. Bu bunalımı uluslararası çerçevedeki yerine oturtmak gerekmektedir.

Gelişmiş kapitalist ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki ilişkileri incelediğimizde, çevre ülkelerin merkez tarafından sömürülmesine yeni bir nitelik kazandıran bazı öğelerle karşılaşmaktayız:

1) Dünya sanayi sermayesinin yoğunlaşmasında hızlanma ve bu sermayenin dünya çapında finans sermayesiyle içiçe girmesi.

Kalkınmakta olan ülkeler düzeyinde bu olgu çokuluslu şirketlerin ekonomilerinde oynadığı rolle ortaya çıkmaktadır. Emperyalist devletlerin yanı sıra gelişmekte olan ülkelerin iç pazarlarını denetlemek ve kaynaklarını kullanmak için kendine özgü yöntemlere sahip bir uluslararası sınai-banka sistemi bulunmaktadır.

2) «Kalkınma yardımı» adı altında gelişmiş ülkelerin ve özellikle çokuluslu şirketlerin sanayi mallarına yeni pazarlar açmayı ve aynı zamanda bir dünya banka zincirine kâr sağlamayı hedefleyen dünya çapında bir borç sistemi oluşturulmuştur.

Borçlanma gelişmekte olan ülkelerin dünya özel finans sermayesine bağımlılığını sağlamaktadır. Borç sistemi uluslararası çapta kurumlaştırılmıştır. Bu sisteme bağlı olan Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik politikaları onların katılımı olmadan belirlenmektedir.

Kuzey ve Güney ülkeleri arasında «uluslararasılaşmış emperyalizm» olarak adlandırılabilecek bu ilişkiler sistemi belli başlı iki temele dayanmaktadır:

1) Uygulamada çokuluslu şirketler biçiminde işleyen dünya sanayi sermayesi.

2) Kimi uluslararası «kalkınma» kuruluşlarına egemen olan uluslararası finans sermaye sistemi.

Bu iki temel noktanın incelenmesi «yeni endüstrileşmiş ülkeler» diye adlandırılan Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik bunalımda Kuzey-Güney ilişkilerinin taşıdığı önemi gösterecektir.

a) *Çokuluslu şirketlerin gelişmekte olan ülkelerin ekonomisindeki rolü*

CREPA (Uygulamalı Ekonomik Araştırma Merkezi) ve IRM (Çokulusluları Araştırma ve Bilgi Enstitüsü)nün düzenlediği bir kolokyumda bu şirketlerin dünya bunalımındaki rolünün kimi önemli yönleri belirlenmiştir:

— Bu şirketlerin Üçüncü Dünya ülkelerine yaptıkları yatırımlar bunalım sırasında da artmaya devam etmektedir.

— Çokuluslu şirketleri, Brezilya, Meksika, Arjantin, Peru, Malezya, Hindistan, Hong Kong, Singapur, Tayvan ve Filipinler gibi yeni endüstri ülkeleri çekmektedir. Bu akıma da üç devlet egemendir: ABD, İngiltere ve Japonya.

— Gelişmekte olan ülkelerin borçlanması son beş yılın düzeyinde kalamayacaktır.

Bu, banka ve sanayi alanındaki çokuluslu şirketlerin birlikte geri çekilmesine neden olabilecektir; böylesi bir geri çekiliş de dünya ekonomisi üzerinde deflasyona yol açabilir. Michalet, raporunda şunları belirtmektedir: «Borcunu ödeyebilecek güçteki dünya piyasasının büyümesi yavaşlamıştır, öyle ki çokuluslu şirketlerin düzenlemeleri sonucu sıfır olan boş bir oyundan ibarettir: birilerinin piyasa paylarından kazançları, diğerlerinin kaybı anlamına gelmektedir»; uluslararası borçlanma en yüksek haddine ulaşmıştır;

ulusal «endüstri politikaları» çokuluslu şirketlerin politikalarıyla uyuşamaz haldedir (132).

BM'nin çokuluslu şirketler ve kalkınma hakkında hazırladığı raporda da gelişmekte olan dünyada bu şirketlerin «en büyük ve en zengin» birkaç ülke de yoğunlaştığı, bunun çokuluslu şirketlerin en önemli iç pazarları tercih etmesinden kaynaklandığı belirtilmektedir (133). Aynı raporda ayrıca yetmişli yıllarda bu şirketlerin gelişmekte olan ülkelerdeki yatırımlarını azaltma eğiliminde oldukları, ancak 1976'dan sonra «uluslararası bankalarca verilen uzun vadeli kredilerin durumu değiştirdiği» açıklanmaktadır. Çokuluslu şirketleri en çok çeken ülkeler uluslararası piyasalarda en fazla borçlanan ülkelerdir.

Yalnızca Brezilya'yla Meksika'nın borçları gelişmekte olan dünyanın tüm borçlarının üçte birini oluşturmaktadır (134).

Bu rapora göre doğal kaynaklara dayalı sektörlerde yatırım yapan çokuluslu şirketleri, ithalatın yerini almak için yatırım yapanlarla ihracat endüstrilerinde yatırım yapanlardan ayırmak gerekmektedir.

Aşağıdaki tablo, bu yatırımların önemli bir iç pazara sahip ülkelerde özellikle üç kesimde yoğunlaştığını göstermektedir:

1) Elektrikli aletler, taşıt araçları, motorlu araçlar (yani montaj endüstrisi)

2) Ara maddeler.

3) Tütün, kauçuk gibi ihraçedilebilir tarımsal ürünler, vb...

---

132) CREPA ve I.R.M. tarafından 15-16 Kasım 1982'de düzenlenen kolokyum. - «Çokuluslular ve Bunalım», Le Monde, 2 Aralık 1982.

133) BM, Ekonomik ve Toplumsal Konsey, Çokuluslu Şirketler Komisyonu, «Dünya Kalkınmasında Çokuluslu şirketler», 20 Mart 1978.

134) agy. s. 69.

BREZİLYA, TÜRKİYE VE HİNDİSTAN'DA YABANCI DENETİMİ ALTINDAKİ KİMİ SANAYİLERİN TAHMİNİ PAYI, 1974

(yüzde olarak) (135)

Endüstri	*Varlık olarak* *Brezilya a/*	*Türkiye*	*Üretim olarak* *Hindistan b/*
İmalat sanayileri (toplam)	29	41	13
Tekstil	...	74	...
Beslenme	31	(	...
Tütün	99	(58	
Kâğıt	...	(56	...
Kimyasal maddeler	...	...	33
Kauçuk	61	59	52
Elektrikli aletler	61	54	...
Makineler (elektrikliler dışında)	...	43	25
Taşıt araçları	(	...	(
Motorlu araçlar	(68	38	(10
Demir ve demir dışı ürünler	...	...	41
Madeni ürünler	...	23	...
Madeni olmayan ürünler	35	...	...
Maden çıkarma sanayii	12	...	8

Kaynak: «Quem é quem na economia brasileira», *Visao*, ağustos 1975; T. G. Uras, «Research on foreign capital investment in Turkey», *Turkey, an economic survey, 1977* (İstanbul, TÜSİAD 1977); Reserve Bank of India, Bülten, temmuz 1975.

a/ 5 113 finans dışı şirket ele alınarak elde edilen verilere göre.

b/ 1973 yılı verileri.

Meksika ve diğer yeni endüstrileşmiş ülkelerle ilgili rakkamlar da aynı durumu göstermektedir. Bu, çokuluslu şirketlerin özelliklerinden birinin, bir dizi şube ve ortak yoluyla, ana ülkelerde üretilen parçaların kalkınmakta olan ülkelerde monte edilmesi olduğu anlamına gelmektedir. Türkiye'de olduğu gibi diğer ülkelerde de imalat endüstrisinin önemli bir bölümü bu türdür; yani ithalatçıdır.

135) agy. s. 304.

Rapor çokuluslu şirketlerin söz konusu ülkelerin ödemeler dengesi üzerindeki etkisinin hesaplanmasının güç olduğunu belirtmektedir; çünkü durum ülkeden ülkeye değişmekte ve ithalatın iç üretimle karşılanması gibi bazı olguları da yeterince yansıtamamaktadır. Yine de genel olarak çokuluslu şirketlerin iç pazar için ürettikleri, teknoloji ve diğer ihtiyaçları ithal ettikleri sürece ödemeler dengesi üzerinde olumsuz bir etki yaptıklarını söylemek mümkündür.

Bazı durumlarda, ihracat ithalatı geçerse, çokuluslu şirketlerin gittikleri ülke için dolaysız olarak olumlu sonuçlara ulaşması mümkündür; ancak ulusal üretim olanaklarının ortadan kaldırılması, ulusal endüstrinin rekabet sonucu çökertilmesi gibi dolaylı etkiler her zaman vardır.

Öte yandan, çokuluslu şirketlerin bazı ülkelerde hazırladıkları ticari rapora göre, döviz harcamaları, gelişmekte olan ülkelere sermaye transferlerini kat kat aşmaktadır; Meksika'da ve (daha önce gördüğümüz gibi) Türkiye'de durum böyledir. Gelişmekte olan ülkeler genellikle döviz yokluğu sıkıntısı çektiklerinden, çokuluslu şirketlerin işlemlerinin yol açtığı ödemeler açığı, eğer şirketler devlet denetimi altında değilse, bu ülkelerin ekonomilerinde önemli bir rol oynar. Rapor ayrıca çokuluslu şirketlerin işlemlerinden çoğunun «firma-içi» ticaret biçiminde gerçekleştiğini göstermektedir, böylece üretimin büyük bir bölümü çokuluslu şirketin ana ülkesinde gerçekleştirildiğinden, şirketin çalıştığı ülkenin endüstrisi üretime katkıda bulunamamaktadır.

Kâr ve ihracat gelirlerinin ana ülkeye transferi, gelişmekte olan ülkelerde yaratılan değerlerin gelişmiş ülkelere doğru akmasını sağlamaktadır. Çokuluslu şirketler geniş ölçüde iç ve dış kredilerden yararlanırlar. Kredi anlaşmalarını ve kalkınmanın finansmanını düzenleyen uluslararası kuruluşlar bu şirketlere elverişli koşullar sağlarlar: yabancı sermayenin

teşvik edilmesini ister, şirketlerin ulusallaşmasını engeller, ücretlerin düşük düzeyde tutulmasını şart koşar, tasarrufu öğütler ve koydukları koşullarla borç alma zorunluluğu yaratırlar. Dünyanın en borçlu ülkelerinin yeni endüstrileşmiş ülkeler olması bir rastlantı değildir: dünyanın en borçlu ülkesi Brezilya'nın durumunda, Celsa Furtado'nun yaptığı incelemede şu görüşlere yer verilmiştir: «Dış borçlanma eğiliminin kökeninde ülkeye yerleşen çokuluslu şirketlerin harekete geçirdiği kalkınma modelinin ürünü olan mali kaynaklar üstündeki dayanılmaz baskıdır» (136).

b) *Borç sistemi ve dünya finans sermayesi*

Gelişmiş ülkeler ve Dünya Bankası, AID, OECD gibi uluslararası kuruluşlarca verilen krediler gelişmiş ülkelerin sınai malları için pazarlar yaratmayı hedeflemektedir. Ellili yıllarda Dünya Bankasının girişimiyle tarımsal kalkınma ve altyatırım projeleri finanse edildi. Tarımın modernleştirilmesi, sulama sistemleri, vb. Batılı uzman firmalara geniş çalışma alanları ve sanayilere de pazarlar açmaktaydı. Çoğu zaman Dünya Bankaları ve ABD tarafından verilen kredilere ek koşul olarak alacaklı ülkelerden ürün satın alınması zorunluluğu getiriliyordu. Bu dönemde kredilerin faiz oranları oldukça düşüktü, hatta çok yoksul ülkelere hibe bile yapılıyordu.

Altmışlı yıllarda Dünya Bankası ve bu kuruluşa bağlı banka sistemi çoğunlukla çokuluslu şirketlerin denetimindeki sanayi projeleri için uzun vadeli krediler vermeye başladı. «Krediyle kalkınma» yöntemi çabucak Dünya Bankası üyesi ülkeler başta olmak üzere yüksek sayıda Üçüncü Dünya ülkesini içine alarak yaygınlaştı. Yetmişli yıllardan sonra, dünya büyük bir ekonomik bunalıma girdiğinde, çevre ülkeleri çoktan

136) FURTADO, C. «Dış borç: ne tür bir yeniden görüşme?», Le Monde Diplomatique, 16 Ağustos 1983.

ağır biçimde borçlanmış ve ekonomik durgunluk tehdidi altına girmişlerdi. Borç ve faiz ödeme sorunu ortaya çıktı, dolar bunalımı ve para birimlerindeki devalüasyonlar borçların ödenmesini daha da zorlaştırdı. Öte yandan, kredi veren dünya bankaları merkezileşti, borç koşullarını sertleştirdi, sermayelerinin ve faizlerin ödenmesi için önlemler almaya başladılar. Üçüncü Dünya'ya verilen borçlar dünya finans sermayesi için önemli bir kâr kaynağı haline geldi; Dünya Bankası da bu borç mekanizmasının örgütlenmesinde büyük rol oynamaya başladı.

Dünya Bankası başkanı A.A. Clausen'in New York'da topluluğun üyelerine sunduğu raporda dünya bankalarıyla gelişmekte olan ülkeler arasında aracılık görevi yapan bu bankaların rolü ve işlevleri konusu çok açık bir biçimde açıklanıyordu:

Clausen'e göre Dünya Bankası, «hissedarları (ABD ilk sırada yer almak üzere) dünya uluslarının büyük bir bölümünü kapsayan uluslararası bir kalkınma kurumudur. Banka tümüyle bu devletlere ait olmasına karşın, felsefesi kamu ve özel kesimlerin karşılıklı bağımlılıkları üzerine dayalıdır... Gerçekten de özel sektör -bununla yatırımcılar topluluğu demek istiyorum- Dünya Bankasının kalkınmakta olan ülkelere borç olarak verdiği fonların kaynağını oluşturur. Tüm dünyadaki özel sermaye piyasalarından borç alarak gelişmekte olan ülkelere borç vermekteyiz» (137).

Banka başkanı fonların kaynağından sözederken, kuruluşun borçlarının %30'unun merkez bankalarından, geri kalanının ise dünya para piyasalarından sağlandığını belirtiyordu.

ABD'li yatırımcılar bu borçların yalnızca 6 ila 7 milyar dolarını gerçekleştirmekteydiler. «Ancak bu

137) A.W. Clausen'in 25 Şubat 1982'de mali topluluğun temsilcilerine New York'da yaptığı konuşmadan, «Finans ve Kalkınma», IMF, Haziran, 1982, 19. cilt, N. 2.

ABD piyasasının planlarımızda birinci sırada yer almadığını göstermez» (138).

«Bankanın kârları çarpıcı bir biçimde artmıştır. Yetmişli yılların başında 170 milyon dolara yaklaşırken, daha sonra hızla yükselmiş, yetmişli yılların sonunda 400 milyon dolara, 1981'de ise 600 milyon dolara ulaşmıştır. Bu gelişmenin kökeninde birçok neden yatmaktadır: borç oranımız, bu borcun dağılımı ve paraya çevrilebilir değerlerimizin verimliliği».

Clausen ayrıca bankanın 35 yıllık ömründe bir tek kuruş bile kaybetmediğini açıkladı. 35 milyar dolarlık sermayesi de 72 milyar dolara çıkarılacaktı.

Raporundan anlaşıldığına göre, «projelere yönelik borçlar (Bankanın esas görevi) sert koşullara bağlı olarak verilmekteydi ve yıllık tutarları hiçbir zaman bütçe dönemindeki taahhütlerin %10'unu geçmiyordu.» Bankanın aktifinin önemli bir payı olan paraya çevrilir değerleri 8 milyar dolara ulaşmaktaydı. Bunlar her zaman Bankaya kâr getirmişlerdi; banka borç aldığı faiz oranından daha yüksek bir oran elde etmekteydi.

«Birçok açıdan bir ticari bankaya benziyoruz, ancak istikrarsız bir piyasadan kısa vadeyle borç alıp sonuçta değişken faiz oranlarıyla kredi vermek yerine, sabit faiz oranıyla orta ve uzun vadeli olarak aldığımız borçları yine sabit faiz ve orta ve uzun vadeli krediler halinde kullanıyoruz» (139).

Clausen 1982 haziranında bankaya ait fonların 9 milyar dolara yükseldiğini de ekledi. Bunların yarısı dağıtılmamış kârlardan, yarısı da ödenmiş sermayeden oluşmaktaydı. Bankanın özelliği taahhüt edilmiş sermayesiydi. «4 milyar dolarlık ödenmiş sermaye bunun ancak %10'unu oluşturuyordu. Bu üye devletler tarafından Dünya Bankasına gerçekten ödenen ve

138) agy.
139) agy.

bankanın da borç işlemleri için kullanabileceği bölümdür».

Ancak bu da buz dağının ancak görülebilen parçasıydı. Ayrıca 36 milyar dolarlık bir sermaye daha vardı. Clausen bu 36 milyar doların borç verenlere ayrıldığını belirtiyordu. Bu miktardan yalnızca gelişmiş ülkelere borç verilebilirdi. «Bu sermaye Bankanın alacaklılarını korumayı hedeflemektedir. Seksenli yılların ikinci yarısında bu garanti sermayesi 72 milyar dolara çıkarılacak, buna 7 milyar ödenmiş sermaye ve 7 ya da 8 milyar dolarlık kâr eklenecektir» (140).

Bu durumda üye devletlerin katkılarının Bankanın sermayesinin küçümsenmeyecek bir bölümünü oluşturduğu ve bankanın da esas olarak pay sahipleri ve diğer alacaklılardan alınan borçlara dayanarak çalıştığı açıktır. Kalkınma için borçlara ayrılmış sermaye, toplam taahhüt edilmiş sermayesinin %10'unu oluşturmakta, esas miktar müşterilerine bir garanti rezervi olarak korunmaktadır. Bankanın esas görevi, «kalkınmaya yardım» filan değil, alacaklılarına kâr sağlamak ve sermayelerinin güvenliğini sağlamaktır.

Özellikle 1982'den sonra Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu koşullarını sertleştirdiler. 1984 Mayısında Helsinki'de yapılan IMF ve IMF/Dünya Bankası kalkınma komitesi toplantısı sırasında petrol üretmeyen kalkınmakta olan ülkeler, ödemeler dengelerindeki açığın 1978'de 39 milyar dolarken, 1982'de 100 milyar dolara çıktığını gördüler.

Borçları ise 500 milyar doları bulmuştu. Bunun nedenleri doların yükselişi ve faiz oranlarının ok gibi fırlamasıydı. Devalüasyonlar ve bu ülkelerin para birimlerinin dolar karşısında değer kaybetmesi nedeniyle yıllık borç ödemeleri ihracat değerlerinin yalnızca %20'sini oluşturmaktaydı.

Öte yandan ABD'de kalkınmakta olan ülkelere

140) agy.

yaptığı kamu yardımını özel yardım, yani çokuluslu şirketler ve büyük özel bankalar lehine kısacağını açıkladı. ABD, Dünya Bankasına yaptığı ödemeleri %26 oranında azalttı.

Bu duruma karşı koyabilmek için kalkınmakta olan ülkelerin uzmanları IMF'nin kaynaklarını 146 üye ülkenin pay miktarlarını yükselterek arttırmayı kaçınılmaz olarak kabul ettiler.

1982 temmuzundan itibaren Dünya Bankası sabit faiz oranı yerine değişen oranlarda kredi vermeye başladı. Kısa vadeli ve değişen faiz oranlarıyla uluslararası sermaye piyasasından borç alarak mali kaynak toplayacaktı. O ana dek Clausen'in New York'da yaptığı konuşmada belirttiği gibi uzun vadeli ve sabit faiz oranlarıyla para toplamıştı. Bankanın Yürütme Kurulu ayrıca her altı ayda bir kredi faiz oranlarını gözden geçirmeyi kabul etti; faiz oranları toplam borcun maliyetine dayanılıp buna %0,50 oranında bir pay eklenerek yeniden değerlendirilecekti.

Bu önlemlerin kalkınmakta olan ülkeler üzerindeki etkisi borçlarının gözle görülür bir biçimde artması oldu; çünkü büyük bir çoğunlukla paraları «dalgalanmaya» bırakıldığından, doların gittikçe artan değeri nedeniyle borçlarının gerçek değeri büyük ölçüde artmaktaydı.

Ödemeleri de dünya para piyasasındaki dalgalanmalara göre değişiyordu. 1982'de en yoksul ülkelerin borçlarının %50'sine %8 ile 18 arasında oynayan değişken oran uygulandı. Onaylanmış kredilerin faizlerini uluslararası sermaye piyasasında uygulanan oranların arkasına takılıp, doların değerinin korunmasını isteyen Amerikan mali politikası da gözönüne alındığında, Dünya Bankasınca kabul edilen önlemler, sonuç olarak Bankanın verdiği gerçek kredi maliyetlerinin artmasına ve böylece kalkınmakta olan

ülkelerdeki ekonomik bunalımın yoğunlaşmasına yol açtı (141).

Koşulların ağırlaştırılması ayrıca kredileri ve Türkiye konusunda daha önce gördüğümüz gibi, özellikle «yapısal uyum» kredilerini de kapsıyordu.

Projeye dayalı geleneksel finansman yönteminin tersine, bu «yapısal uyum» kredileri, endüstri ya da dış ticaret sistemi gibi ekonominin tüm bir kesimini yeniden yapılaştırmaya yönelikti. Le Monde Diplomatique dergisinde yayınlanan bir makalede bugün Türkiye, Kenya ve Filipinler gibi ülkelerde uygulanan bu kredi türünün birçok Üçüncü Dünya ülkesi tarafından, «ekonomilerini ABD'ye daha fazla bağımlı kılmak için açık bir girişim» olarak değerlendirilerek eleştirildiği belirtilmişti. Bu tür bir krediden yararlanmak isteyen bir ülke, yabancı yatırımları denetlemekten vazgeçmeli, ithalata karşı koruma önlemleri almamalı, endüstrisini iç pazar için değil, ihracat için çalışmaya özendirmeliydi. Bankanın başkan yardımcısı Şahid Hüseyin'in de kabul ettiği gibi, yapısal uyum kredileri, «doğrudan doğruya ekonominin yönetimiyle ilgiliydi» (142).

Dünya kapitalizminin gelişimiyle ilgili son çalışmalar sanayi ve finans sermayesinin büyük ölçüde yoğunlaşarak dünya çapında birleştiğini göstermektedir. Kapitalist ekonominin bu iki kesiminin, gelişmekte olan ülkelerdeki değerlerin gelişmiş ülkelere akıtılması olgusundaki işbirliği, Kuzey-Güney ayrımını derinleştirmekte, bunun yanısıra durgunluğa ve dünya ekonomisinin yapısal bir bunalıma girmesine yol açmaktadır.

---

141) BELLO (WALDEN) - Washington'daki Congress Task Force'un Başkanı - «Dünya Bankası Üçüncü Dünya ülkelerine yardım politikasını katılaştırdı». Le Monde Diplomatique, Temmuz 1982.

142) agy.

F. Clairemonte'a göre, «sanayi, banka ve ticaret sermayesinin içiçe geçmesi yeni bir mali kapitalizm doğurmuştur. Bu sistemde mali kuruluşlarla mali-olmayan kuruluşlar arasındaki eski ayrım ortadan kalkmış, kredi ve maliye alanındaki işletmecilik uygulamaları sınai üretim, hizmetler ya da hammaddeler alanındaki işletmecilik uygulamalarından ayrılmaz hale gelmiştir.

Çokuluslu toplumun, daha sonra da 1960 yıllarındaki yığılımın ortaya çıkış aşamasından sonra, kapitalist dünya, sermaye yoğunlaşmasının en ileri aşamasına, yani çokuluslu yığılmanın kümeleşmesi aşamasına ulaşmıştır» (143).

Dünya kapitalizminin yapısı ve niteliğinin incelenmesi, bu çalışmanın kapsamına girmemektedir. Ancak, 70 ve 80'li yılların olayları incelendiğinde, sınai mali sermayenin büyük ölçüde yoğunlaştığını, kaynaştığını ve kutuplaştığını ve bu olgunun da ekonomik bunalımın ağırlaşmasında önemli sonuçlar yarattığını görmekteyiz. Genel birikimin hareketi, büyük kümeler halinde çalışan uluslararası karar organlarının uyguladığı ekonomik politika ve Üçüncü Dünya'daki borçlanmayla «stagflasyon»un büyümesi arasındaki ilişki gözardı edilemez.

Ağır biçimde borçlanmış ülkelerin (1983'de 800 milyar dolar) borçları birkaç büyük bankanın elinde toplanmıştır. Gelişmekte olan ülkelere Amerikan bankaları tarafından verilen kredilerin dörtte üçünden fazlası 24 bankaya aittir, bu bankaların verdikleri borç da 1980 yılında aktiflerinin %10'unu ve öz sermayelerinin de %180'ini oluşturmaktadır (144).

Clairemonte'a göre şirketlerin devasalığı, piyasaların denetimini ve finans sermayesinin yayılması-

---

143) Clairemonte, Frédéric - «Yeni bir totalitarizmin doğuşu - Finans kapitalizmin tuzağındaki liberal ekonomiler», Le Monde Diplomatique, Mart 1982.

144) agy.

nı olanaklı kılmaktadır. «Reagancılık» denilen politikanın amacı da küçük ve orta çapta şirketleri ortadan kaldırarak finans sermayesini yeniden örgütlemektir. «Offshore banking» sistemi Amerikan bankalarının kârlarındaki gelişime büyük ölçüde yardımcı olmuştur.

Brezilya'daki en kârlı durumdaki bankalardan altısı yabancılar tarafından ya denetlenmekte, ya da doğrudan doğruya onlara ait bulunmaktadır. Bunların kârları ortalama olarak hisse değerlerinin %85'ine ulaşmıştır, halbuki ABD'deki muameleler söz konusu olduğunda bu oran %20 civarında kalmaktadır.

Aktiflerinin ancak %4 kadarı Brezilya'da bulunan Citibank, 1981'de kârlarının %15'ini bu ülkede gerçekleştirmiştir. Öte yandan, Brezilya'da aktifi olmayan Chase Manhattan Bank, toplam kârının %10'u ila 12'sini Brezilya'da sağlamıştır (145).

BÜYÜK AMERİKAN BANKALARININ YURTDIŞINDA GERÇEKLEŞTİRDİKLERİ KÂR PAYLARININ BÜYÜME ORANI (THE ECONOMİST, 14 OCAK 1971)

(toplam kârın yüzdesi olarak)

	1970 yılı kârları		*1976 yılı kârları*	
Kuruluşlar	*Yurt içi*	*Yurt dışı*	*Yurt içi*	*Yurt dışı*
Bank America	18.3	3.3	15.0	10.0
Citicorp	11.3	7.5	8.5	21.5
Chase Manhattan	14.1	4.0	1.7	6.1
Manufacturers Hanover	9.9	1.5	4.7	6.0
J.P. Morgan	9.9	3.3	7.1	8.0
Bankers Trust New York	6.0	1.0	1.5	2.7
Chemical New York	9.0	1.0	3.9	3.0
TOPLAM	78.5	21.6	42.4	57.6

145) Bkz. Wall Street Journal, 10 Aralık 1981. Clairemonte, Le Monde Diplomatique, Mart 1982.

Dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, artık gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki ilişkilerin devletler arası ilişki niteliğini kaybetmiş olmasıdır.

Kredilerin büyük çoğunluğu dünya özel finans sermayesini temsil eden ABD, Japonya, İngiltere, diğer Avrupa ülkelerindeki özel bankalar ya da Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, OECD gibi uluslararası kuruluşlar tarafından verilmektedir.

Böylece Üçüncü Dünya'ya kredi sistemi, işlemlerin kontrol edilebileceği, alacaklıların çıkarlarının garanti altına alınabileceği ve borç koşullarının borçlu ülkelere kabul ettirilebileceği biçimde uluslararasılaştırılmış ve merkezileştirilmiştir.

c) *Dünya pazarı ve ihracat politikası*

Uluslararası Para Fonu'nun Türkiye'ye ve diğer kalkınmakta olan ülkelere «dışa dönük» bir ekonomik politikayı, tam da dünya pazarının daraldığı, bu pazarda rekabetin arttığı bir bunalım döneminde öğütlediğine daha önce de dikkat çekmiştik.

Gerçekten de Uluslararası Para Fonunun 1982 yılı ekonomik raporu dünya ticaret hacminin önemli ölçüde azaldığını göstermektedir:

DÜNYA TİCARETİ
(değişiklikler % olarak)

Dünya Ticareti	*Bir önceki yıla göre değişiklik*					
	1963-72	*1973*	*1977*	*1980*	*1981*	*1983*
Hacim	8.5	12.5	5.0	2.0	—	2.0
Dolar olarak değer birimi	3.0	22.5	8.5	19.5	1.5	2.5

Kaynak: IMF, «World Economic Outlook», Occasionnal paper 9, Washington D.C. 1982, s. 149.

Bu tablo dünya ticaret hacminin 1973'den sonra birden düştüğünü ve 1980-1982 döneminde çok daha düşük bir düzeyde yeniden istikrara kavuştuğunu göstermektedir.

Durumu ülke gruplarına göre incelediğimizde, 1976 ve 1979 gibi birkaç özel yıl dışında gelişmiş ülkelerin iyi bir ticari denge sağlamış olmalarına karşın, petrol üretmeyen ülkelerin ticari açıklarının 1974-1978 arasında önemli boyutlara vardığını görüyoruz. Bu yıllardan sonra ihracatta meydana gelen atılım durumu lehlerine çevirmiş, ancak cari işlem dengeleri, özellikle 80'li yıllarda yine de tatmin edici bir sonuç vermemiştir.

Uluslararası Para Fonunun yıllık ekonomik raporu durumu şöyle özetlemektedir: Petrol ihraç eden ülkelerin ödemeler dengesi 1978'de 3 milyar, 1980'de 115 milyar dolarlık bir fazla göstermektedir. Bu tarihten sonra bu fazla, petrol ihracatının azalması nedeniyle hızla inmiştir. Öte yandan en gelişmiş yedi ülke 1980'de 16 milyar dolarlık bir açıktan 1982'de tahmini olarak 24 milyar dolarlık bir fazlaya geçmişlerdir.

İsviçre, Hollanda ve Norveç dışındaki bazı küçük endüstrileşmiş ülkelerin ticari dengeleri açık vermiştir. Petrol üretmeyen gelişmekte olan ülkelere gelince, bunların ödemeler dengesi açığı 1978'de 39 milyar dolarken, 1982 ve 1983'de 100 milyar dolara ulaşmıştır (146).

Başka bir deyişle, gelişmekte olan ülkeler para değerlerinin düşmesi sonucu ihracatlarında artış gerçekleştirseler de, ödemeler dengesini düzeltmeyi başaramadıklarından borçlanmak zorunda kalmaktadırlar.

Bu ülkeleri inceleyen IMF raporunda şu görüşlere yer verilmektedir: «Uluslararası gerileme pazarların ihracat için genişlemesini engelleyerek petrol-dışı ticarette olumsuz bir etki yaratmış, öte yandan da 1979-1980 arasında benzin fiyatlarındaki artış ithalat faturalarına ağır bir yük bindirmiştir».

Raporda ayrıca sanayileşmiş dünyadaki yüksek

146) IMF, WORLD ECONOMIC OUTLOOK, Washington D.C., 1982, s. 5-6.

enflasyon oranının gelişmekte olan ülkelerin ithalat maliyetlerini büyük ölçüde arttırdığı belirtilmektedir. Ayrıca faiz oranlarının durmadan dalgalandığı koşullarda uzun süreli borçlanmalar ve kredilerin yüksek maliyeti bu ülkelerin ihracattan kaynaklanan gelirleri üzerinde ağır bir yük oluşturmaktadır; ihracatları ise 1981'e dek uluslararası gerileme ve enflasyonu dizginlemek için birçok ülke tarafından uygulanan sıkı politikalar nedeniyle azalmıştır.

Başka bir deyişle, bunalım, pazarların daralması, enflasyon, kurlardaki dalgalanma gibi koşullarda ihracat, gelişmekte olan ülkelere beklenen rahatlığı getirememiştir. Bütün bunlara da dünya pazarlarındaki rekabet ve korumacı önlemler eklenmektedir. Bazı gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelerin korumacılığıyla karşı karşıya kalırken, sanayileşmiş ülkeler de yeni gelişmiş ülkelerin rekabetinden çekinmektedir.

OECD genel sekreteri tarafından 1979 yılı raporunda ortaya konulan bu sorun 1983'de Paris'de düzenlenen «Hangi Yeni Dünya Düzenine Doğru?» adlı kolokyumda tartışılmıştır.

OECD genel sekreteri raporunda şunları belirtmiştir: «Gelişmekte olan dünyada imalat sanayii alanında yeni dinamik ihracatçıların ortaya çıkışı, gelişmiş sanayileşmiş ülkelerde endişelere yol açmıştır» (147).

Sorun, P. La Saussay tarafından «Güneyin ortasında yeni bir Kuzey» başlığı altında ele alınmıştır. La Saussay şunları düşünmektedir: «Yeni sanayileşmiş ülkeler bu üçüncü pazarlarda (Üçüncü Dünya pazarları) sanayileşmiş ülkelerle doğrudan rekabet halin-

147) «Yeni sanayi ülkelerinin imalat ürünleri üretimi ve ticaretindeki yeri», Humbert, M. «Endüstri: Uzmanlaşma, egemenlik, bağımlılık». «Hangi Yeni Dünya Düzenine Doğru» Kolokyumu, Paris VIII Üniversitesi, 1983 Haziranı.

de olacaklardır. Bu piyasa, talebin tıkanmadığı tek pazardır» (148).

Bazı iktisatçılar Güney'in sanayileşmesinin dünya ekonomik dengesini değiştireceği inancı içindedirler. «Dünya pazarlarında çeşitli ürünlerle ortaya çıkan ve sayıları gittikçe artan üretici ülkelerin rekabeti, Güney-Güney arasındaki alışverişin gelişmesi, teknolojinin egemenliğindeki alanlarda uluslararası rekabete karşı yeni ülkelerin başarıya ulaşması yeni bir durum yaratmaktadır... Bu durum Kuzey için önemli açıkların kapatılması ya da azaltılması ve üçüncü pazarlara yeni ve rekabete hazır bir arz anlamına gelmektedir» (149).

Ancak, Marc Humbert'in de belirttiği gibi, gelişmekte olan ülkeler toplam imalat ürünleri ihracatının ancak % 9,4'ünü gerçekleştirebilmişlerdir (150) :

148) Philippe de La Saussay, «İmalat ürünlerinde Güney-güney arası ticaret: Güneyin ortasında yeni bir Kuzey». «H.Y.D.D.D.» Kolokyumu, Paris, 1983.

149) J. Lemperière, «Güneyin sanayileşmesi ve dünya ekonomik dengelerinde değişiklikler». «H.Y.D.D.D.» Kolokyumu, Mayıs 1983.

150) «H.Y.D.D.» Kolokyumu, 1983 Haziran bülteni.

İMALAT ÜRÜNLERİ DÜNYA İHRACATINDA ÜLKE GRUPLARININ PAYI, 1960-1980 RAYİÇ FİYATLARI

(yüzde olarak)

Yıl	*Gelişmekte olan ülkeler*	*Planlı ekonomili ülkeler*	*Piyasa ekonomili gelişmiş ülkeler*
1960	3,8	12,4	83,8
1961	3,8	12,3	83,8
1962	3,8	13,2	83,0
1963	4,2	13,3	82,5
1964	4,3	12,8	82,9
1965	4,4	12,3	83,3
1966	4,5	11,6	83,9
1967	4,6	11,7	83,7
1968	4,5	11,0	84,6
1969	4,9	10,4	84,7
1970	5,0	10,1	84,9
1971	5.2	9,7	85,0
1972	5,7	9,9	84,4
1973	6,7	9,5	83,9
1974	6,8	8,4	84,7
1975	6,3	9,3	84,4
1976	7,4	8,9	83,7
1977	7,7	8,9	83,4
1978	8,1	8,7	83,2
1979	8,9	8,4	82,8
1980c	9,4	8,1	82,5

Kaynak: BM'nin ticaret ve kalkınma üzerine Konferansı, *Kalkınma ve uluslararası ticaret İstatistik El Kitabı*, çeşitli sayılar; *Aylık İstatistik Bülteni*, çeşitli sayılar; ve BM'nin tahminleri.

Bu tablo gelişmekte olan ülkelerin imalat ürünleri ihracatında düzenli olarak gelişme içinde olduğunu, ancak yine de ihracatın %85'ini gerçekleştiren gelişmiş ülkelerin dünya pazarını ellerinde tuttuğunu göstermektedir. Gelişmiş ülkelerin uzmanlarının endişesi, daha çok, Kuzey-Güney arasındaki geleneksel ilişkilerde değişikliğe doğru bir eğilimin ortaya çıkması-

dır. Bu geleneksel ilişki, Kuzey'in ihracat, Güney'in de ithalatla yetinmesi anlamına gelmektedir. IMF'nin «dışa dönük» politikasıyla çelişki içinde olan bu tutum, GATT ve CNUCED gibi uluslararası ticaret örgütlerinde önemli çekişmelere neden olmaktadır.

Seksenli yıllardan itibaren dünya piyasalarındaki bunalımın artmasıyla birlikte, uluslararası örgütlerdeki anlaşmazlık da arttı. Temel sorun, Kuzey ülkelerinin Güney ülkelerine karşı korumacılığıyla, ABD'nin AET'ye karşı korumacılığıydı. Ayrıca bunalım, eşitsizlik, finansman güçlükleri koşullarında ve Üçüncü Dünya ülkelerinin kendi ekonomilerini koruyup geliştirme isteklerine karşı Üçüncü Dünya'nın pazarlarını Batıya açık tutmak oldukça zor gözükmekteydi.

1981'de BMTVKK (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı) genel sekreteri Corea dünya ekonomisinin durumu ve bunun kalkınmakta olan ülkeler üzerindeki etkileri hakkında yapılan bir araştırmanın, birçok kalkınma sorununun henüz çözümlenmediğini ve gitgide ağırlaştığını ortaya koyduğunu belirtti. «Sistem, para, finans ve ticaret alanlarında dağılmıştır. Korumacılığın Üçüncü Dünya'nın sanayileşmesinde geçici bir nitelik mi yapısal bir nitelik mi olduğu sorusu akıllara gelmektedir» (151).

Örgütünün dünya ticareti konusundaki raporunu yorumlayan Corea, Üçüncü Dünya ülkeleri temsilcilerinin dünya ekonomisindeki değişikliklere koşut olarak Bretton Woods kuruluşlarında da değişiklikler istediklerini açıkladı. Çünkü sorun ancak dünya pazarının kalkınma olgusuna kendini uyarlayarak yeniden örgütlenmesiyle çözümlenebilirdi.

Corea, raporunun dört ayrı alanda değişiklikler öngördüğünü belirtti :

---

151) Gamani Corea ile g[illegible]üşme, Third World Magazine, Londra, Ekim 1981, s. 78.

1) Mal değişimi kesiminde daha iyi koşullarda vadeler istenmektedir.

2) Finans alanında: fazlalar kalacak, ancak uluslararası kuruluşlar bunları harekete geçirmek ve aktarmak için yetkili olmayacak,

3) Ticarette: Üçüncü Dünya ülkelerinin ihracatı açık ve rekabetçi bir ticaret sistemi sayesinde büyüyebilir. Bunun için de yapısal değişimi hızlandırmaya yönelik olarak ulusal kaynakların transferi gerekmektedir. Bu büyümenin düşmesi sorununu ortadan kaldıracaktır. Ayrıca Doğu Avrupa ülkeleriyle ticaret yapma olasılıkları da vardır.

4) Üçüncü Dünya ülkelerinin kendi aralarında işbirliği konusu. Bu ülkelerin büyüme oranlarını iyileştirebilecek finansman, pazar, nitelik ve üretim araçları olanakları bulunmaktadır (152).

Kalkınmakta olan ülkeler gerekli kalkınma koşullarını sağlamak ve mallarını dünya pazarlarına serbestçe sokmak için uğraşırken, gelişmiş ülkeler de bu ülkelere ihracat yapma hakkını ellerinde tutarak, onların rekabetinden korunmak için önlemler düşünmektedir.

AET ülkeleri sanayilerinden bazılarını «damping»e karşı korumak için GATT'ın (Tarife ve Ticaret Genel Anlaşması) bir yasal düzenlemesinden yararlanmaktadır. GATT yasasının dampinge karşı 6. maddesiyle, yurtdışından gelen zararlara karşı ulusal endüstrinin korunmasıyla ilgili 19. maddesinden yola çıkan kimi AET ülkeleri, Üçüncü Dünya ülkelerinden gelen bazı ürünlerin ithalatını durdurmaktadırlar. Bu ürünlerin arasında kimyasal ürünler, tekstil ve çelik de bulunmaktadır.

Aslında söz konusu olan anlaşma GATT üyelerini, aşırı derecede düşük fiyatlarla mal satışı gibi «haksız ticari uygulamalar»dan korumayı hedef almıştır. Ancak Avrupa ülkeleri bu anlaşmayı kendi bunalım du-

152) agy.

rumundaki sanayilerini korumak için kullanmaktadırlar. 1981 yılı boyunca Türkiye, Kore, Japonya, Çekoslovakya, Polonya, Demokratik Alman Cumhuriyeti, Macaristan, Yugoslavya ve ABD gibi ülkelere karşı «damping» soruşturmaları açılmıştır. Demek ki anlaşmazlık yalnızca Kuzey'le Güney arasında değil, daha çok Batı Avrupa'yla bunalım halindeki sanayisini rekabetle tehdit eden tüm diğer ülkeler arasındadır.

Ancak, Avrupa Parlamentosu üyesi Michael Welsh, parlamentoya sunduğu raporda «Topluluğun haksız ticari uygulamalara karşı korunması ve yeni sanayileşmiş ülkelerle devlet ticareti yapan ülkelerin rekabeti karşısında temel sanayilerimizin yaşamasının sağlanması için» harekete geçilmesini istemiştir (153). Aslında yasal açıdan GATT'ın 19. maddesi, aşırı bir ithalat sonucu piyasanın karışarak ulusal endüstriye ciddi zararlar verdiği konusunda kanıt olmaksızın korumacı önlemlerin uygulanmasına izin vermemektedir.

Öte yandan Amerikan korumacılığı da ABD ile AET ve diğer Üçüncü Dünya ülkeleri arasında anlaşmazlıklara yol açmaktadır. ABD, AET ülkelerinin Amerikan pazarlarında çelik «dampingi» yaptığını ileri sürerek yakınırken, Avrupa ülkeleri de bu konuda Amerikan korumacılığından şikâyet etmektedirler.

ABD'nin ihraç mallarına sübvansiyon yapması, soruşturma komisyonu tarafından GATT'ın «Domestic Sales Corporation Law» adlı yasasının çiğnenmesi olarak kabul edilmiştir. GATT'ın 1950'deki bazı yasal düzenlemelerine uygun olarak, şeker, pamuk ve fıstık gibi bazı tarımsal ürünler alanında uygulanan Amerikan korumacılığı da AET ve Üçüncü Dünya Ülkeleri'yle bir anlaşmazlık konusudur.

Dünya pazarları daraldıkça, Kuzey-Kuzey ve Gü-

153) SOUTH, T.W.M. Londra, Pazar, 1982, s. 79.

ney-Güney arasındaki rekabet de artmaktadır. Bunalımdaki ya da kalkınmakta olan endüstriyi korumak amacıyla alınan korumacı önlemler sorununun yanısıra, tarımı korumak için de uygulanan korumacılık sorunlara yol açmaktadır. Bu alanda da pazarların egemenliği konusunda çekişmeler vardır. Satınalma gücünün düşmesi, kurların istikrarsızlığı, «eşitsiz korumacılık» dünya ticaretini durgunluğa sürüklemektedir. Ayrıca yasadışı ticaret de hızla gelişerek korkunç bir anarşiye neden olmaktadır.

GATT'ın 1983 yılındaki bakanlar düzeyindeki toplantısında bunalımın ciddiliği vurgulanmıştır. GATT Başkanı Arthur Dunkel, örgütünün içinde bulunduğu güçlüklerden sözederek, «dünya pazarlarını serbest bırakmak» konusunda GATT, IMF ve Dünya Bankası arasında tam bir anlaşma sağlandığını belirtmiş, ancak bu kuralın kimi kez çiğnendiğini, yasal ya da gizli korumacılığın arttığını ve bu nedenle de GÖTT'ın «kara» ticarete büyük önem verdiğini belirtmiştir.

Dunkel, Amerikan korumacılığından sözederken de şunları söylemiştir:

«ABD hükümeti de dahil olmak üzere tüm hükümetler korumacılık baskısı altındadır. ABD «serbest ticaret»ten ayrılan bir «namuslu ticaret» politikasına yönelmektedir. Bence bu terimlerle anlatmak istedikleri, onlara pazarlarını açanlara kendi pazarlarını açmaktır: bunun anlamı da, önce kendi çıkarlarımıza bakalım, gerisini sonra düşünürüz demektir» (154).

Dunkel'e göre bunalımın diğer nedenleri şunlardır:

1) Mali sorunlar, yani Üçüncü Dünya ülkelerinin finansman zorluğu. Bazı özel bankalar tarafından açılan krediler, Meksika örneğinde olduğu gibi sorunlar yaratmaktadır.

2) Güney-Güney rekabeti. Buna örnek olarak

154) SOUTH, Londra, Ocak 1983, s. 31.

Arjantin'in rekabeti yüzünden ihracatının %40'ını yitiren Brezilya'yı örnek göstermektedir.

3) Hindistan Şili gibi bazı gelişmekte olan ülkelerin cari hesap açıkları nedeniyle ithalatlarına sınır koymaları.

A. Dunkel, üç büyük blokun, yani Japonya, AET ve ABD'nin öbür ülkelerden çok Üçüncü Dünya'ya ihracat yaptıklarını söylemiştir. Ona göre «gelişmekte olan ülkelerdeki talep, sanayileşmiş ülkelerdeki ekonomik faaliyetin sürdürülebilmesi için büyük önem taşımaktadır» (155).

1980'de Birleşmiş Milletler'in W. Brandt başkanlığında kalkınma sorunları konusunu inceleyen komisyonun raporunda şu görüşlere yer verilmiştir:

«Yakın zamanda sanayileşen ülkelerle yaptıkları imalat ürünleri mübadelesi sayesinde sanayileşmiş ülkeler, OECD'nin tahminlerine göre 1973-1977 arasında ortalama 900.000 iş kazanmışlardır. Bu, bugün Kuzeyin Güneye ne kadar bağımlı olduğunu göstermektedir» (156).

Bu pazarların gelişmiş ülkeler için taşıdığı önem tartışılamaz. Ancak bu piyasalar da gelişmekte olan ülkelerin sanayileri üzerinde çok kötü sonuçlar yaratarak daralmaktadır. Pazarlardaki bu durgunluğun temelinde dışardaki bunalımın etkileri ve özellikle de sürdürülen politika, yani durgunluk ve bunalım politikası karşısındaki savunmasızlıkları yatmaktadır.

Sonuç olarak Türkiye'deki yetmişli ve seksenli yıllardaki bunalımın, belli bir «kalkınma» modelinden kaynaklanan bir «büyüme» bunalımı olduğunu söyleyebiliriz. Dünya kapitalist sistemine bağlı, yabancı sermayeye, ürünlere ve kredilere bağımlı bir sanayi-

155) agy.

156) «Kuzey-Güney». Willy Brandt başkanlığında uluslararası kalkınma sorunları üzerine çalışan bağımsız komisyonun raporu, Gallimard, 1980, s. 419.

leşme söz konusudur. Bu kalkınma modelinin sonuçları şunlardır :

a) Endüstriyi durgunlukla tehdit eden ve yasadışı uygulamaları özendiren ödemeler açığı ve döviz bunalımı.

b) Borçlanma ve ekonomik politikanın belirlenmesinden alacaklılara duyulan bağımlılık.

c) Borç veren kuruluşların liberal ilkeleri doğrultusunda alınan ekonomik önlemler sonucu iç pazarın ve endüstrinin daralması.

d) Bunalımın çevre ülkeleri türünde bir «stagflasyon» niteliği taşıması. Çünkü enflasyon, endüstrinin emisyonlar ve zorunlu devalüasyonlarla finanse edilmesinden çok ithalata bağımlılıktan kaynaklanmaktadır.

İhracat, üretimin düşüşü ve tekel fiyatları da belli bir rol oynamaktadır. Ancak esas olarak, hızla yükselen ve denetlenemez bir hal alan enflasyon, ithalatçı ve açık veren bir üretim sisteminin sonucudur. İç pazarın daralması ve sanayideki gerileme, fazla üretim, fazla birikim ve sermayenin yoğunlaşması nedeniyle değil, yabancı kredi, sermaye, üretim araçları ve maddelere bağımlı bir gelişme nedeniyle ortaya çıkmıştır.

e) Bu politika ekonomiyi bunalımın etkilerine karşı savunmasız bırakmaktadır.

— Bunalım, sözde «dışa dönük liberal» denilen, aslında «durgunluk» politikasından başka bir şey olmayan bu politikanın sonucudur.

— Bu büyüme bunalımının üstüne bir de dünya bunalımının etkileri binmektedir. Bu etkiler, ithalat maliyetleri, dış pazarların daralması, gelişmiş ülkelerin korumacılığı ve pahalı kredilerdir.

— Türkiye'deki bunalım, dünya ekonomik bunalımının bir parçasıdır. Dışardaki bunalım derinleştikçe, Türkiye'deki ekonomik durum ve karşılıklı olarak Türkiye piyasasının durgunluğu, çokuluslu sermaye-

ye ait endüstrinin çalışmasını bozmakta ve gelişmiş dünyadan Türkiye'ye yapılan ihracatı güçleştirmektedir.

Esas sorun kapitlizme bağımlı kalkınmadır. Bu tür bir kalkınma, olanaklarının ötesinde yaşayan ve sürekli değişen bir toplum yaratır.

İlk başlarda, açılan krediler büyük tekelci dünya sermayesine pazar açmaya yarar ve ekonominin ithalata ve yabancı kredilere bağımlılığını arttırır. Böyle bir yapı bir kez kuruldu mu, uluslararası borç veren kuruluşlar ülkenin ekonomik politikasını belirleme gücünü elde ederler. Ve böylece artık ulusal bir ekonomi politikası düşüncesine veda etmek gerekir. Başka bir deyişle, dünya kapitalist sistemine bir kez giren bir çevre ülkesi, ekonomik bağımsızlığını tümüyle yitirir. Devletçi, sosyalist, korumacı bir ekonomik politika gerçekleşemez hale gelir.

Bu kalkınma sürecinde yeni sınıflar doğmuş ve toplumsal eşitsizlikler derinleşmiştir. Böylece bu yapısal çözülme, toplumsal bir patlama potansiyeli yaratmıştır. Türkiye örneğinde, 1960'dan itibaren işçilerin hızla sendikalılaşması, dolu dizgin giden enflasyonun yanısıra grevler ve sendika baskıları önemli sorunlar doğurmuştur. CHP de içinde olmak üzere işçi hareketi bazı önemli politik partiler tarafından desteklenince, ekonomik bunalım siyasal bunalımın da artmasıyla sonuçlanmıştır.

Zaten bunalımda olan bu toplumsal-ekonomik yapının üstüne dünya ekonomik bunalımı gelmiştir. 1971' de başlayan dolar bunalımı Bretton Woods kuruluşlarının niteliğinin de değişmesine yol açmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerine egemen olan bu kuruluşlar, önce genişlemekte olan bir ekonomi yaratmışlardır. Bu ekonomi dış kredilere dayalıdır, öte yandan çokuluslu şirketlerin ürünlerine de pazar oluşturmaktadır; daha sonra kuruluşlar krediler konusundaki koşullarını katılaştırmışlardır. Dünya para bunalı-

mının başlamasından sonra da durum gittikçe ciddi bir bunalıma dönüşmüştür. Bir yandan bağımlı kalkınma, ithalat, yani gelişmekte olan ülkeler için borçlanma zorunluluğunu doğurmuş, bir yandan da dünya ekonomik bunalımı ve devalüasyonlar nedeniyle, ithalat fiyatları artmıştır. 1973'den sonra petrol fiyatlarının artışı da durumu kötüleştirmiştir.

Kısaca Türkiye'deki ekonomik bunalım esas olarak kapitalizme bağımlı kalkınma bunalımı diye adlandırılabilecek yapısal bir bunalımdır; bu bunalımın üzerine bir de dünya kapitalizminin içinde bulunduğu bunalımın etkiler de eklenmiştir.

Dünya kapitalizminin ve emperyalizminin gelişmesinin bu çevre ekonomisi üstünde küçümsenemeyecek etkileri olmuştur. Çünkü bir yandan Türk ekonomisi bu dünyaya girerken, sermayenin yoğunlaşması ve kutuplaşması da artmıştır. Emperyalist devletlerin yanısıra, banka ve endüstri kümeleri gibi uluslararası çapta finans ve sanayi sermayesinin birliğini temsil eden büyük güç odakları oluşmuştur. IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar dünya kredi sistemini denetlemektedirler. Bunlar gittikçe bu özel finans-sanayi sermayesinin egemenliği altına girmektedirler. Böylece hemen hemen bir süper devlet haline gelen bir güç kalkınmakta olan dünyayı sömürmeye başlamıştır.

Kalkınmakta olan ülkelerde yaratılan değerler dünya sermayesinin kutuplaşmasını kolaylaştırmaktadır. Bu akım, ödemeyle çalışma gücü arasındaki farklılık ve kârlarla sermayenin Güney'den Kuzey'e doğru aktarılmasıyla gerçekleşmektedir.

Çevre ülkelerin endüstrisi çokuluslu şirketlerin dallarından başka bir şey olmadığından, sermaye kâh «ana» ülkeye, kâh Türkiye'ye yatırılmaktadır, ama esasta birikim Türkiye'de gerçekleşmemektedir (157).

---

157) SERTEL, «*Hangi Yeni Dünya Düzenine Doğru*» Kolokyumuna verilen bildiri. Atelier 11, Paris VIII Üniversitesi, 1983 Eylülü.

Bu koşullarda, merkez ülkelerde sabit ve değişken sermaye arasındaki ilişkiler sermaye birikimini hızlandırırken, Türkiye gibi çevre ülkelerinde bunun tam tersi olmaktadır.

Bağımlı çevre ülkelerinde sanayileşme, sermaye yaratılmasından çok, yaratılan değerlerin aktarılması anlamına gelmektedir. Buna karşılık bu «şekilsiz kalkınma» sermayenin yoğunlaşmasını ve zenginliklerin birkimini sağladığından kapitalist kalkınma konusunda yanlış bir görüntü vermektedir. Gerçekte bu, Gunther Frank'ın dediği gibi «gelişmemişliğin gelişmesi»nden başka bir şey değildir.

Türkiye'deki bunalım dünya kapitalist bunalımının bir parçasıdır; bunun nedeni yalnızca «dışa dönük» ekonominin dünya bunalımının etkilerine açık olması, iç ve dış pazarların karşılıklı bağımlılığı değildir. Bunun nedeni bu ülkenin ekonomisinin, yaratılan değerlerin merkeze akmasını sağlayan dünya sisteminin bir parçası haline gelmiş olmasıdır.

ALTERNATİF VAR MI?

Türk ekonomisinin içinde bulunduğu çıkmaz, aydınları, işadamlarını ve politikacıları IMF'nin programına alternatif olabilecek bir strateji arayışı içine sokmuştur. Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan bir tartışma, devletçiliğe ve korumacılığa belli bir özlem duyulduğunu yansıtmaktaydı. Kimileri devletin ekonominin işleyişine daha enerjik bir biçimde müdahale etmesi gerektiğini savunuyor, satın alma gücünü destekleyecek, endüstriyi koruyabilecek ve iç pazarı açabilecek bir «kerim devlet»ten sözediyorlardı. IMF'ye yeni-Atatürkçü ve Keynes'çi bir programı kabul ettirebileceklerini umut etmekteydiler.

«Dışa dönük» ekonomik politikanın iflası kaçınılmaz olarak bağımsız ve «içe dönük» bir ekonominin gerekliliği sonucunu doğurmaktaydı. Dış krediler yerine kendi kaynaklarına dayanmak ve dış pazarlar yerine iç pazarlara yönelik üretim yapmak sorunu ortaya çıkmaktaydı. Halkın talepleri de büyük kitlelerin en temel ihtiyaçlarına karşılık verebilecek bir planlamayı gerekli kılıyordu. İç pazarın genişlemesi satınalma gücünün artmasını, üretim maliyetleriyle fiyatların düşmesini gerektirmekteydi.

Serbest rekabet ekonomisi bütün bunları gerçekleştiremeyeceğine göre, alternatif bir program zorunlu olarak bir tür planlamayı da kapsayacaktır. Bu planın hedefi de tarımda ve endüstride üretim sistemini büyük tüketici kitlelerin ihtiyaçlarına uydurmak olacaktır.

Böyle bir planın gerçekleştirilmesi finansman kaynaklarına bağımlıdır. Türkiye'de uzun yıllar süren deneyimler Merkez Bankasının emisyonları ve dış kredilerle sağlanan yatırımların bunalım ve durgunluktan başka bir sonuca ulaşmadığını göstermiştir. Demek ki alternatif bir politika başka kaynaklar öngörmek zorundadır: Devlete önemli gelir sağlayan bir vergi reformu, doğal kaynakların ulusallaştırılması, vergi kaçakçılığının kaldırılması, vb... Dış ülkelerle ekonomik işbirliği de eşitlikçi ve ulusal ekonomiye yararlı koşullarda gerçekleşmelidir.

Bugünün konjonktüründe dışarıyla ilişkiler doğal olarak çok önemlidir. Bu açıdan Türkiye çelişkili bir durumda bulunmaktadır. Bir yandan borçlanmanın feci sonuçlarını görmezlikten gelmek olanaksızdır; öte yandan bu borçlanma vazgeçilmez gözükmektedir. Halbuki, gerçek bir alternatif kendi kendine yeterli bir mekanizmanın kurulmasından başka bir şey olamaz. «Ekonominin uluslararasılaşması» koşullarında kendi kendine yeterlilik ulusal çerçevelerde gerçekleştirilemeyeceğinden bunu kollektif olarak sağlamanın yollarını araştırmak zorunludur.

Türkiye'nin durumunun incelenmesi bize Ulus - Devlet'le «devletlerüstü» dünya ekonomik gücü arasında bir çelişkinin varolduğunu göstermektedir.

Devlet emperyalizmlerinin yanısıra, Ulus-Devlet' in varlığını ciddi biçimde tehdit eden uluslararası sınai- finans sermayesi tarafından uygulanmakta olan bir emperyalizmin oluştuğunu görüyoruz. Türkiye gibi çevre ülkelerinde, devletin istikrarsızlığı yalnızca ekonomik bağımlılıktan değil, ülke içindeki toplumun patlamasından da kaynaklanmaktadır. Bu son nokta dünya kapitalist ekonomisine; dünya finans sermayesi tarafından dayatılan ekonomik politikaya girişle yakından ilgilidir.

Dış çelişki, yani Ulus-Devletin sermaye yoğunlaşmaları, üretim sisteminin çokuluslulaşması ve çevre

ülkesi olmanın yarattığı bunalım karşısında yokolma tehdidiyle karşı karşıya gelmesi, bazı ülkeleri aralarında gruplaşarak yeni bir düzen arayışı içine girmeye itmiştir.

Brand raporu birkaç önemli ilke ortaya atmıştır: -Bretton Woods kuruluşlarının reformu,- bir dünya kalkınma fonu,- uluslararası iş bölümü,- üretken kaynakların yeniden dağılımı,- çeşitli ülkelere ait ortak şirketler, vb... Yeni bir ekonomik düzen projesi ölü bir tasarı olarak kaldıysa bunun nedeni dünyanın yapısında kökten bir değişikliğe gidilmeden dünya çapında gerçekleşmesinin öngörülmesidir. Dünya ekonomisi çelişkili güçler ve çıkarları barındırdığı sürece yeni bir uluslararası düzen gerçekleşemez.

Tarafsız ülkeler bir «kollektif kendi kaderini belirleme hakkı», dünya zenginliklerinin daha eşitlikçi olarak yeniden dağılımı, ekonomik bağımsızlık için garantiler önermişlerdir. Uygulamada daha iyi kredi koşulları için ortaklaşa mücadele etmektedirler. Bazı Kuzey ülkeleri de «yoksullara yardım» önermektedir. Ancak esas sorun çevrenin merkez tarafından sömürüsüne bir son vermek değil midir? Çözümü, eşitlikçi planlı bir ekonomi temelinde çokuluslu çapta yeni bir sanayi yapılaşmasında aramak gerekmez mi?

Avrupa ülkeleri plansız bir ekonomik işbirliğini gerçekleştirmeye çalışırken çokuluslu şirketlerin «Ortak Pazar»a girişini engelleyememektedir. «Serbest değişim» ekonomisinin ilkeleriyle bu pazarın tekelci sermaye tarafından ele geçirilmesi arasındaki çelişkileri çözmeyi başaramamaktadırlar. Ekonomilerini iflasa sürükleyen fazla üretim ve rekabetten de kaçınamamaktadırlar.

Kuzey-Güney arasındaki karşılıklı bağımlılık, yeni bir ekonomik düzen zorunluluğu artık geniş ölçüde kabul edilmektedir. Kabul edilmeyen, serbest-de-

ğişim ekonomisinin kapitalizmin bunalımına bir çare getiremeyeceği gerçeğidir.

Böylece, ortaya çıkan sorun bir tek Devlet ve ulusal kapitalist ekonomi çerçevesinde bir çıkış yolu bulmak değil, dünya ekonomik bunalımına çözüm aramaktır. Devletlerüstü sınai-mali güç yalnızca çevre ülkeleriyle değil, bazı gelişmiş ülkelerle de çelişki halindedir. AET bunalıma bir çıkış yolu bulamamaktadır. Bir yandan Ortak Pazar'ın dış rekabet karşısında savunulması tezini ortaya atarken, bir yandan da çokuluslu şirketlerin egemenliğini engelleyememektedir. Ayrıca, pazar içindeki serbest rekabet de Fransa, İngiltere, Belçika gibi gelişmiş ülkelerin endüstrisine önemli bir darbe vurmaktadır. Bu nedenle, bu ülkelerde bile endüstrilerinin korunması sorunu ortaya çıkmıştır. Avrupa ekonomisinin sorunları, özellikle de işsizlik sorunu bu ülkelerin çevre ülkeleriyle ilişkileri üzerinde de önemli etkiler doğurmaktadır: emek pazarı, dünya ticareti gibi alanlarda olduğu gibi. Üçüncü Dünya pazarları bu ülkeler için daha önemli hale gelmiştir. Bu nedenle, Avrupa'daki bilimadamları ve politikacılar, gelişmekte olan ülkelerle gelişmiş ülkeler arasında daha iyi ilişkiler, yeni bir ekonomik düzen gibi sorunları ortaya atmışlardır.

Örneğin bazı Fransız sosyal-demokratları «birlikte kalkınma» tezini ortaya atmışlardır. Fransız Sosyalist Partisinin iktidar döneminde (1981-1986) Üçüncü Dünya ülkeleriyle işbirliği politikasını yenilemekle görevlendirilen Jean- Pierre COT, şu tezi savunmaktadır: «Üçüncü Dünyaya yardım, kendi kendimize yardım demektir» (*) Avrupa ülkeleri için bunalımdan çıkış yolu, Üçüncü Dünya ülkelerine yardım etmektir.

1970 yıllarının sonundan beri Fransız Sosyalist

(*) COT, J.P. «A l'éperuve du pouvoir, le tiersmondisme, pourquoi faire?» Seuil, Paris, 1984.

Partisinin önde gelen kişilerinden biri olan Michel Rocard basit bir kredi kavramının ötesinde «yardım» tezini ortaya atmıştır: Kuzey ve Güney ülkeleri arasında ortak-kalkınmayı sağlayacak ekonomik ilişkilerin kurulması fikrini savunmaktadır: «Ortak-kalkınma kavramı... yeni bir uluslararası ekonomik düzen içinde yapısal ayarlamaların gerçekleştirilmesi zorunluluğuyla, gerek ekonomilerinin bizimkini tamamlaması, gerekse siyasal çizgilerinin bizde yarattığı sempati nedeniyle bazı kayırdığımız ülkelerle tercihli ilişkileri içerir».

J.-P. Cot işbirliği sorununu yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasal ve kültürel boyutlarıyla da ele almakta ve daha çok Fransa'nın «eski sömürgeleriyle» ilişkileri üzerinde durmaktadır. Ancak sorunu gelişmiş bir ülkenin gelişmemiş ülkelere kendi çıkarı doğrultusunda yardımı açısından incelemektedir. Bu, fransız sosyalistlerinin, bir yandan «ortak-kalkınma» tezini ortaya atarken, bir yandan da eski sömürgeci düşüncelerinden bir türlü kopamayan ve sonuçta mutlak, olumlu bir «eşitlik» mantığına dayanan tutumlarını, bugün artık hiçbir anlamı kalmayan «yardım» klişesinden kurtulamadıklarını göstermektedir.

Üçüncü Dünya için yeni bir yol arayan bilim adamlarının ortaya attığı ikinci tez ise «ayrılma» (dünya kapitalizminden kopma) tezidir. Buna göre yapılması gereken dünya kapitalizminin bunalımına çözüm aramak değil, bunalım halindeki kapitalizmden ayrılmaktır. Clivie Y. Thomas da bunu savunmaktadır: gelişmemiş bir ekonominin gelişmiş bir ekonomi haline dönüşümü sürecinde, üretim ilişkileri ulusal kaynakların kullanılış biçiminde, iç pazarın talebiyle halk kitlelerinin ihtiyaçları arasında çelişkiler doğurur. Çelişkilerin kökeni ulusal kaynakları yabancıların denetimine ya da ellerine bırakan, onları ulusal ekonomi politikasıyla ilgili kararlar almakta yetkili kılan temel yapısal ilişkilerde olduğuna göre, bu du-

rumdan kurtuluşun yolu kapitalizm ve emperyalizmden devrimci bir kopuştur (*).

Clivie Thomas'a göre böyle bir tarafsızlık sağlanmadıkça, ekonomik kalkınma da gerçekleştirilemez. Singapur, Tayvan ve Kuveyt gibi kendilerine özgü kaynakları olan ülkelerde gayrisafi milli hasıla büyük olsa bile, bu gerçekte bir kalkınma anlamına gelmez.

Bize göre, Kuzey-Güney işbirliği gibi dünya kapitalist düzeninden «ayrılma» da gündemdedir. Kapitalist ekonomiye bağımlılık Ulusal Devleti çıkmaza soktuğu sürece, bu devletin çeşitli güçleri bu sorunları ortaya atmayı sürdüreceklerdir. Bunun kanıtı olarak şunları söyleyebiliriz: Borçlanma ve kredilere bağlı koşullar Türkiye ya da Brezilya gibi ülkeleri zaman zaman moratoryum ilân ederek IMF'yle kopma noktasına kadar getirmektedir. Çıkış yoluyla ilgili yeni programlar - devletçilik, devlet kesiminin güçlendirilmesi, ulusal endüstrinin korunması, iç pazarın yeniden canlandırılması- IMF'nin teorisyeni Milton Friedmann'ın dışadönük liberal ekonomi kuramıyla çelişkiye düşmektedir. Bu açıdan IMF'den, yani dünya finans sermayesinden kopma sorunu en önemli noktadır.

En ünlü Üçüncü Dünyacı iktisatçılardan biri olan Samir Amin bu sorunu «Déconnexion» (Ayrılma) adlı kitabında şöyle açıklamaktadır (**).

«Ekonomi uluslararasılaşmakta ve Ulus-Devletle ulusal burjuvazi güçlerini yitirmektedir. Bundan böyle ulusal burjuvazinin yönetiminde bağımsız devletler kurma dönemi kapanmıştır. Çünkü, dünya kapitalizminin bir parçası haline gelen ve kompradorlaşan

(*) Thomas, Clivie Y. «Dependence and Transformation, The Economics of the transition to socialism», Monthly Review Press, New York ve Londra, 1974, s. 123.

(**) Samir Amin, «La déconnexion», La Découverte, Paris 1986 s. 34.

Üçnücü Dünya burjuvazisi ulusal kurtuluşun yöneticisi rolünü artık oynayamaz».

Samir Amin şu noktaların üzerinde durmaktadır: Üçüncü Dünya burjuvazisi Merkez ülkeleriyle çevre ülkeleri arasındaki çelişkileri çözemez. Ancak birçok Üçüncü Dünya ülkesinde bu sınıf iktidarı elinde tutmaktadır. «Bu iktidardaki burjuvazı dünya kapitalist sisteminin müşterisi olan bir ulusal burjuva devleti kurma tasarısını gerçekleştirmeye, yani birikim sürecine egemen olmaya çalışmaktadır» (*).

Samir Amin'e göre Üçüncü Dünya burjuvazisinin radikal bölümü tarafından belirlenen bu ulusal tasarı ekonomik kalkınmayı karşılıklı bağımlılık koşullarını dikkate alarak öngörmüş, ancak hiçbir zaman dünya kapitalist sisteminden kopmayı düşünmemiştir. Bu tasarının bellibaşlı ilkeleri şunlardır·

Üretici güçleri geliştirme ve üretimi çeşitlendirme isteği. -Sürecin yönetim ve denetimini ulusal devlete bırakma isteği.- «Teknik» modellerin yeniden üretilebilecek, gereğinde egemen olunabilecek tarafsız veriler olduğu yolundaki inanç.- Bu sürecin halkın insiyatifini değil, yalnızca devletin etkinliklerine halkın desteğini gerektirdiği yolundaki inanç.- Bu sürecin dünya kapitalist sistemindeki mübadelelere, bunlarla geçici çelişkiler doğursa bile, katılmakla çelişkili olmadığı yolundaki inanç (*).

Samir Amin ayrıca şunları ileri sürmektedir:

«Yerel burjuvazi, hiç olmazsa, kalkınmasını bir başkasının denetimi altına sokmayı kabul etmek için büyük bir eğilim duymuştur. Bugün Üçüncü Dünya burjuvazilerinin ulusal projelerinden vazgeçerek «Bandung anlayışı»na dönüp kompradorlaşmayı kabul ettikleri tezini paylaşıyoruz. Elbette ki bu tez, çeşitli somut çözümlemeleri gerektirmektedir» (*).

(*) Samir Amin, «La déconnexion», La Découverte, Paris 1986 s. 34.

Samir Amin'in düşüncesine göre, seçilecek yeni yol kompradorlaşmaktan vazgeçilip vazgeçilmeyeceğine (yani dünya kapitalizmine hizmet etmeyi reddedip etmemeye) bağlıdır.

«Burjuvazi yapamadığına göre, halk sınıfları insiyatifi ele alıp dünya kapitalist sisteminin bağımlı bir parçası haline gelmek dışında başka bir «strateji»yi gerçekleştirebilirler mi?» Amin bu soruya olumlu yanıt vermektedir. Ona göre bugünkü koşullarda, başlıca çelişki uluslararası burjuvaziyle uluslararası halk güçleri arasındadır. Tek yol da dünya kapitalizminden «halk içerikli bir sosyalizm» yoluyla kopmaktır. Bundan dolayı üretici güçlerin halkın çıkarlarının hizmetinde sosyalist bir perspektif ya da bir ayrılma deneyimi yoluyla gelişmesini amaçlayan bir strateji ancak kendi kendisine dayanabilir».

Bu durumda Türkiye'de alternatif konusunda yapılan tartışmada Samir Amin'in görüşüne en yakın düşünce, bir halk iktidarının zorunluluğunu kabul etmek olacaktır. Bazı siyasal partilerin «halkın hükümete katılımı», «devletin ekonomiyi halkla birlikte halk için yöneteceği bir sistem» biçiminde ileri sürdükleri görüşler, düşünceler arasındaki bu benzerliği göstermektedir. Yine de Samir Amin'e göre, yukarıdan gelen, halk tarafından desteklenen bir devletçilik yeterli değildir. Bu yöndeki deneyimler başarısız kalmıştır. Yalnızca bir halk hareketiyle gerçekleştirilmiş bir halk iktidarı yeni bir toplumsal yapı kurabilir.

Türkiye'deki tartışmalarda en önemli yönelim belki de devletçiliğe, devletin korumasına, KİT'lerin güçlendirilmesine, tekellerin gücünü kırabilecek devletçi planlara geri dönüş yolundaki düşüncelerdir. Sosyal demokrat ve sosyalist partilerin böyle bir yol seçmesi son derece doğaldır. Türkiye gibi gelişmekte olan ül-

kelerin pazar ekonomisi, özel sermaye ve dışa dönük bir sistemle kalkınmasının olanaksız olduğu görüldüğüne göre, alternatif ulusal endüstriyi dış rekabete karşı koruyan, halkın çıkarı için piyasayı düzenleyen bir devletin denetiminde planlı bir ekonomi olabilir, diye düşünülmektedir.

Ancak sorun, ekonomi uluslararasılaşır ve Avrupa Kapitalizmi uluslararası emperyalizmin egemenliği altına girerken, Türkiye'de uluslararası koşulları değiştirmeksizin, alternatif bir yol bulunabileceği, değiştirilmiş bir kemalizme dönülebileceği yolundaki inançlardır. Sanki dünya kapitalist ekonomisine giriş bir çıkmaz yaratmamış gibi. Türkiye'nin yakın tarihinde, IMF'yle «Stand-by» anlaşmaları imzalayabilmek, borçların ödenmesini geciktirmek ve taze kredi elde edebilmek için sosyalist tasarıların (madenlerin, bazı sanayi kesimlerinin ulusallaştırılması, ithalatın kısıtlanması) terkedildiğini ve ekonomi için çok pahalıya oturan devalüasyonların kabul edildiğini gördük. Türk ekonomisi için alternatif bir yol ararken, «devletçi», «sosyalist», «halkçı» bir kalkınma yoluyla dünya tekelci sermayesine bağımlılık arasında açık bir çelişkinin ortaya çıkacağını hesaba katmak gerekmektedir. Bugün esas olarak gündemde olan «bağımsız» ulusal bir devlet çerçevesinde bir kalkınma yolu bulmak değil, çöküş halindeki bir ekonomiyi dünya finans sermayesinin egemenliği altında yeniden canlandırmaya çalışmaktadır. Demek ki ana sorun bağımsızlık ve ayrılmadır.

Yalnızca Türk ekonomisi için bir çıkış yolu aramak değil, çöküş halindeki Üçüncü Dünya ekonomisi için alternatif bir strateji üretmek, ekonomik bağımsızlık yolunu bulmak sözkonusudur. Bu, Türkiye'nin dünya ekonomisindeki yeri sorununu ortaya çıkarmaktadır.

Osmanlı döneminde toprakların önemli bir bölü-

mü Avrupa'da bulunduğundan, İmparatorluk bir Avrupa devleti olarak kabul edilmişti. Mustafa Kemal döneminde de (1923-1946) Batı'ya doğru dönüldü. Sanayileşme, modernleşme, laikleşme ilkeleri sayesinde Türkiye kendini Avrupalı bir devlet olarak kabul ettirdi. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Batılı ülkeler tarafından sömürgeleştirilmeye başladı. Bu bağımlı kalkınma sürecinde, çabucak bir çevre ülkesi haline dönüştü. Bugün Dünya Bankası tarafından «yeni sanayileşmiş ülke» kategorisine sokulan Türkiye, ne Güney Kore ya da Brezilya'dan daha fazla gelişmiştir, ne de Yugoslavya'dan daha fazla Avrupalı olduğunu iddia edebilir.

Gerçekte, borçları, çokuluslu sermayenin bir parçası olmuş imalat endüstrisi, dışa bağımlı «şekilsiz» kapitalizmi, işsizlik ve enflasyon oranı, yurtdışına işçi göçüyle bugünkü Türkiye tipik bir Üçüncü Dünya ülkesidir.

Onbeş yıldır Avrupalı olduğunu iddia etmekte, Avrupa kapılarını çalmakta ve durmadan geri çevrilmektedir. Aslında, iktisatçılarımızdan bazıları daha ilk günlerden itibaren Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na girişinin Türkiye için hiç de yararlı olmayacağını anlamışlardı. Türkiye'nin Ortak Pazar'a giriş kararı, bunalım halindeki ekonomiye yeni krediler elde edebilmek amacıyla kısa vadeli hesaplar sonucu alınmıştı. Halbuki, Türk pazarlarının Avrupa'ya açılmasının ulusal sanayi ve küçük tüccar için çok kötü sonuçlar doğuracağını görmek pek zor değildi. İşsizliğin ve göçün artmasıyla Ortak Pazar'a girmek, göçmen işçilerin Avrupa'daki serbest dolaşım sorunu haline geldi.

Gerçekte AET, kendi sorunlarını, çelişkilerini ve bunalımını çözemeyen bir sistemdir. Bir yandan rekabet karşısında korumacılık ilkesini desteklemekte (ABD ve Japonya'da kümelenmiş çokuluslu şirketlere

karşı korunmak amacıyla), öte yandan bu şirketlerin pazarına sızmasını engelleyememektedir. Birlik «pazar»la sınırlı olduğundan, AET topluluk çapında bir planlamayı düşünmemektedir. Topluluğun tüm üyeleri aynı malları ürettiği anda, otomobil, çelik, vb... gibi bazı sanayi dalları rekabet tarafından ezilmektedir. Avrupa halkı da bunun fiyatını serbest rekabet ilkesi, fabrikaların kapanması, işsizlik oranının artışıyla ödemektedir. İlkesel olarak «serbest pazar» kabul edildiği halde, gerçekte fiyatlar arz-talep mekanizmasıyla hiç ilgisi olmayan tekeller tarafından belirlenmektedir. Bu koşullar altında AET ülkeleri enflasyonu dizginlemeyi başaramamaktadır. Topluluk çapında bir planlama gerçekleşmediği, rekabetin yerine üretimin katlanmasını engelleyecek bir işbirliği yerleştirilemediği sürece Topluluk ne bunalımdan, ne de dünya tekellerinin egemenliğinden kurtulamaz.

Üçüncü Dünya ülkelerindeki gerileme durumundaki ekonomiye alternatif bir yol aranırken, dünya kapitalist sisteminin iç çelişkilerini gözönünde tutmak önemlidir. Değişim halindeki bu sistem hiç de çeşitlilik göstermeyen türdeş bir yapı değildir. Merkez-çevre çelişkisine koşut olarak devletlerüstü kuvvetlere (çokuluslu finans sanayi sermayesi) dayanan süper güçlerle Merkezdeki küçük devletler arasında bir çelişki görüyoruz. Bu küçük devletler ulusal çapta ekonomik kararlar alma olanağını yitirmişlerdir. Dünya ekonomisi gittikçe devletlerüstü finans sermayesinin egemenliği altına girmektedir. IMF tarafından dayatılan «sıkılık» politikası, çevre ülkelerini olduğu kadar bazı merkez ülkelerini de etkilemektedir. Üçüncü Dünya pazarlarındaki durgunluk, süper güçlerin para oyunları, üretim sisteminin çokuluslulaşması ve dünya ekonomik bunalımı bazı Avrupa ülkelerinde kötü sonuçlara yol açmaktadır.

Dünya kapitalizminin bu yeni aşamasında, İtalya, Fransa, Belçika gibi ülkeler Ortak Pazar'daki re-

kabet, dünya pazarlarının daralması, paralarının zayıflaması, dış ticaretlerinin gerilemesi gibi sorunlarla karşı karşıyadır. Çokuluslu şirketler tarafından egemenlik altına alınmış, Avrupa ortak programına girmiş olduklarından ne endüstrilerini koruyabilecek, ne de işsizliği engelleyebilecek durumda değildirler. Toplumsal programlarıyla (kerim devlet) bunalım halindeki dünya kapitalit ekonomisine karşı taahhütlerini uzlaştırmayı bile beceremektedirler.

«İkinci sınıf» merkez ülkeleri, hatta «yarı-çevre» ülkeleri olarak adlandırabileceğimiz bu ülkelerde «Ulus-Devlet» uluslararası devletlerüstü güçlerin baskısı altındadır. Bu ülkelerde de, sağ ve sol hükümetler halkın isteklerine karşılık verememektedirler. Tekel fiyatları ve «serbest değişim» ekonomisi ilkelerinin yanyana yaşadığı koşullarda, ne enflasyonu ne de işsizliği denetim altına alabilmektedirler. Böylece bu tür Avrupa devletleri de kendi halk kitleleriyle çelişki haline girmektedir. Bu durum, toplumsal sınıfları aşarak geleneksel siyasal yapıların dışında işleyen halk güçlerinin ortaya çıkışını açıklayabilir. Fransa'da 1986 yılındaki öğrenci gösterileri ve demiryolu işçilerinin grevi sırasında kalıplaşmış siyasal yapının dışına taşan büyük halk güçlerinin ortaya çıkışına tanık olduk. Siyasal partiler ya da sendikalarla işbirliği yapma konusundaki çekingenlikleri, bu örgütlerin sorunlarını çözebileceklerine güven duymamalarından ileri geliyordu.

Böylece dünya kapitalizminin bunalımına koşut olarak, siyasal yapının da sarsıldığını gözlemliyoruz. Ekonominin uluslararasılaşma koşullarında bu yapı; bunalım halindeki «liberal» ekonomiye bir alternatif bulamamaktadır. Öyle ki, uluslararası emperyalizmle (dünya tekelci emperyalizmiyle) çevre ve «yarı-çevre» ülkeleri halk kitleleri arasında bir çelişkinin varolduğunu söylemek doğru olacaktır. Bu açıdan merkez ülkeleri halklarıyla devletlerüstü çokuluslu

kapitalizm tarafından ezilen çevre arasında ortak bir davanın varlığından sözedilebilir.

Dünya kapitalizminden «ayrılma» alternatifini geliştiren kuramcılar, kopuşun iç ve dış mekanizmanın kökten değişime uğramasına bağlı olduğunu belirtmektedirler. Samir Amin ana çelişkinin uluslararası emperyalizmle uluslararası halk güçleri arasında olduğunu düşünmektedir. Çeşitli ülkelerdeki halk hareketlerinin anti-emperyalist ve devrimci bir yönelimi olduğu göze çarpmaktadır (Avrupa'daki çevreci yeşiller ve feministler, Arap ülkelerindeki dinciler). Geleneksel demokratik mekanizma dışında kalan bu tür dağınık ve kendiliğinden akımlara yöneliş nedeni başka bir araştırma konusu oluşturabilir. Ancak bu güçlerden uluslararası çapta bir birlik kurmaları, yakın bir gelecekte «uluslararası burjuvazi»ye karşı ortak bir direnişe geçmeleri beklenemez. Uluslararası düzeydeki bu çelişki ancak uzun vadeli sonuçlar verebilir. Ama kısa vadede, bu tez Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için bir çıkış yolu olarak sunulamaz.

Öte yandan bunalım halindeki kapitalizmden kopmaksızın devletçi, korumacı, planlamacı bir düzene ya da bir halk sosyalizmine gidilemeyeceği de açıktır. O halde, ortaya bu ayrılmanın gerçekleşip gerçekleşemeyeceği ve gerçekleşmesi için neler yapılabileceği sorunu çıkmaktadır. Uluslararası emperyalizmin yarattığı engellerin ve halk güçlerinin zayıflığının bu işi zorlaştırdığı bellidir. Bu durum «ayrılma»nın iç ve dış yönlerinin incelenmesini gerektirmektedir.

Sorun dünya düzeyinde incelendiğinde, birkaç istisna dışında, merkezde ya da çevrede iktidara seçimler ya da iç halk hareketleriyle gelmiş olan sosyal demokratların bunalım halindeki kapitalist rejimleri kurtarma konusundaki yetersizlikleri açıkça gözlemlenmektedir. Eğer sorun tek bir devletin içindeki bir iktidar değişikliğiyle çözümlenemezse, bunun nedeni ya iç desteğin zayıflığı ya da dışardan gelen müdaha-

lelerdir (CIA tarafından rejimlerin devrilmesi, IMF' nin baskıları, vb...). Öyle ki, halkçı sosyalist bir rejimin tek bir devletin çerçevesi içinde gerçekleştirilmesi sorunu dış ilişkiler ve bu devletin yapısı hesaba katılarak incelenmelidir.

Bu durum bizi yeni bir devletler topluluğunun yaratılması düşüncesine götürmektedir. Belki de bir grup devletin ayrılmasını öngörmek gereklidir. «Tarafsız ülkeler», «Arap Birliği», «Petrol üreten ülkeler örgütü» gibi gruplar, Latin Amerika gibi ülkeler kümesi bu «ayrılma»yı gerçekleştirememişlerdir. Daha iyi koşullarda borç alabilmek için ortak tartışmalara girmekten daha uzağa gidememişlerdir. Aynı biçimde AET de, yukarda açıkladığımız nedenlerle dünya tekelci sermayesinden ve kapitalizmin bunalımından kurtulamamıştır.

Öyle ki, halk güçleri üzerine dayalı yeni tür gruplaşmalar aramak gerekmektedir. Bu gruplaşmaların iyice tanımlanmış ekonomik bir politikası olması şarttır. Bugünkü kaosun alternatifi planlı, işsizliğin olmadığı bir ekonomi, halkçı ve demokratik bir sosyalizm olduğuna göre, bu ilkeler çevresinde toplanmış bir devletler grubu öngörmek doğru olur.

Sonuç olarak Türkiye için kısa vadeli bir çözümün olabileceğini düşünmek hayal olur. Yalnızca, bunalım derinleştikçe iç ve dış çelişkilerin gücüyle uzun vadeli derin bir değişim düşünülebilinir. Bunalım ve dünyadaki çelişkiler kimi ülkeleri otoriter rejimlere doğru sürükleyebilir. Ya da, bu bunalımın sonuçlarına katlanan kitleler ve onlara dayanan devletler gerçek bir alternafin gerçekleştirilmesine yönelebilirler. Devletlerin uluslararası emperyalizmin önünde başeğebileceklerini ve totaliter rejimlerin yerleşebileceğini de öngörmek gereklidir.

Kapitalizmin siyasal yapısındaki sarsılma ya halkçı demokratik rejimler doğurabilir, ya da diktatörlük biçimindeki bir kapitalizme götürebilir.

SONUÇ

Kuzey-Güney ilişkileri ve dünya ekonomik bunalımı bağlamında Türkiye'deki ekonomik gerilemenin incelenmesi, bizi aşağıdaki sonuçlara ulaştırdı:

1. Bunalımın başlıca nedeni, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, kapitalizmin gelişimine koşut olarak Türkiye'deki toplumsal yapının geçirdiği dönüşümde yatmaktadır. Türkiye için bu, devletçilikten, korumacılıktan ve ulusal ekonomik politikadan aşamalı olarak kopmak ve dünya kapitalist ekonomisine girmek anlamını taşımaktadır. Bu 1946 sonrası döneme özgü «şekilsiz ve bağımlı kapitalist kalkınma», şu sonuçları doğurmuştur:

a) Kırsal kesimin parçalanması ve kırdan kente kitlesel göç.

b) Vahşi bir kentleşme ve nüfusun ve emek fazlasının büyük kentlerde yoğunlaşması.

c) Yeni sınıfların doğuşuna yol açan bir toplumsal yıkım: Köylü sınıfı göçederek sanayi işçisi, marjinal kesim ya da işsizler ordusuna katılarak dönüşüme uğramaktadır. Kapitalistleşme süreciyle ezilen büyük bir zanaatçı kesimi büyük kentlerde ya da yurt dışında iş aramaya başlamıştır. Dış sermayeye bağımlı büyük bir finans ve sanayi burjuvazisi egemen sınıf haline gelmiştir.

d) «Kapitalizmin gelişmesi» süreci, dış sermaye ve kredilere tümüyle bağımlı koşullarda gerçekleşmektedir. Çokuluslu şirketlerin şubeleri yoluyla sana-

yileşme ithalatçı bir üretim yapısı doğurmuştur; «kalkınmaya yardım» da iç pazarı büyük yabancı tekellere açmaya yaramıştır. Olanaklarının ötesinde yaşayan Üçüncü Dünya türünde bir tüketim toplumu yaratılmıştır. Bu yapı sermayenin birikmesini engellemektedir; üretim araçları, monte edilecek parçalar ve ara maddeler ithal edildiğinden, yaratılan değerler yatırımların kaynağı olan ülkelere aktarılmaktadır.

e) Borçlanma ve «bağımlı kalkınma»nın sonuçları işsizlik ve enflasyon biçiminde ortaya çıkan ekonomik bir bunalımdır. Üçüncü Dünya türünde bir «stagflasyon» yurtdışına göçün başlıca nedenlerinden biridir.

2. Türkiye'deki ekonomik bunalım yetmişli yılların ikinci yarısından sonra ağırlaşmıştır. Kapitalizmin eşitsiz gelişmesi, dönüşüm bunalımı, bir «büyüme bunalımı» biçiminde ortaya çıkmıştır. Çokuluslu şirketlerin ekonomideki rolünün büyük ölçülere varmasının yanı sıra, bir çevre ülkesi haline dönüşüm ve dünya kapitalist ekonomisine katılım süreci de hızlanmıştır. Üretim araçlarının, ara maddelerin ve enerjinin ithaline dayalı üretim sistemi, ticaret açığını derinleştirmekte, döviz bunalımı yaratmakta ve borçlanmayı arttırmaktadır. Ekonominin işlemesi ve borçların faizlerinin ödenmesi için alınan borçlar, durumu bir çıkmaza doğru götürmektedir. Sonuç olarak ekonomik bunalım, dışa bağımlı «ekonomik büyüme»den kaynaklanan yapısal bir bunalımdır, bir de bunun üstüne Dünya ekonomik bunalımının etkileri eklenmektedir.

Bu şekilsiz kapitalizmin gelişimi ve büyüme bunalımı gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki yeni ilişkilerin bir parçasıdır. Kuzey'le Güney arasındaki bu yeni ilişkilerin nitelikleri şunlardır: -Emperyalist devletlerin yanısıra, uluslararası çapta banka ve sanayi sermayelerinin birleşmesi ve çevre ülkelerinin ekonomik politikalarını belirleme yetkisi-

ne sahip uluslararası ekonomik kuruluşlarla bir çokuluslu sermaye olarak ortaya çıkan devletlerüstü bir ekonomik gücün oluşması. Bu devletlerüstü güç, dünya finans ve sanayi sermayesinin büyük ölçüde yoğunlaşmasının sonucudur. Bu da, gelişmekte olan ülkelerin hızla birer çevre ülkesi haline gelmesini sağlar. Bu sermayeye bağlı uluslararası kuruluşlar, büyük tekelci şirketler, çokuluslu devler için pazar açmaya yönelik bir «kalkınma politikası» benimsemişlerdir. Çevre ülkelerinin sanayi kalkınması üç aşamada gerçekleşir: a) Çokuluslu şirketlerin şubelerinin kurulması. b) Sonuçta ithalatçı bir üretim sistemi yaratan «ithal ikamesi» politikası. c) «Dışa dönük» ekonomik politikanın gerçekleştirilme aşaması.

3. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi Üçüncü Dünya ülkelerinde pazar açmak için kredi dağıtan uluslararası kuruluşlar gittikçe daha çok borçlar aracılığıyla kâr elde etmek isteyen özel finans sermayesinin egemenliği altına girmişlerdir. Yetmişli yıllardan itibaren, dünya kredi sistemi, dünya özel finans sermayesine mümkün olan en yüksek kârı sağlamak ve güvenliğini garanti altına almak amacıyla çalışmaya başlamıştır. Gelişmekte olan ülkelere verilen borçlarla birlikte dayatılan faizler ve koşullar gittikçe daha da sertleşmektedir.

— Bu «üçüncü dünyacı kapitalizmin gelişmesi» sürecinde, ticaret, iş gücünün kullanılması ve para birimindeki önemli farklılıklar sayesinde gelişmiş ülkelere doğru bir para akışı sağlanmakta ve yaratılan değerler bu ülkelere kaydırılmaktadır.

— Borçlanma bir kısır döngü oluşturmaktadır: Ekonomi kredi olmaksızın çalışacak durumda olmadığından, borçlanmayı arttıran koşullar kabul edilmektedir. Eski borçları ve faizlerini ödeyebilmek için yüksek faizli yeni borçlar alınmaktadır. Alacaklı devletler, bankalar ve kuruluşlar ülkenin ekonomik politikasını belirlemeye başlamakta ve böylece devlet siyasal ve ekonomik bağımsızlığını yitirmektedir.

4. Yeni bir dünya ekonomik yapısı oluşturulurken, ekonomik politikada karar odakları gittikçe kutuplaşmaktadır. Bu odaklarca yürütülen politika Üçüncü Dünya ülkelerinin çıkarlarıyla çelişkiye düşmektedir.

— Türkiye gibi tümüyle bir çevre ülkesi haline gelen ülkeler, korumacılığı, devletçiliği, ekonominin kimi kesimlerini ulusallaştırma girişimlerini terketmek ve alacaklı uluslararası kuruluşlarca dayatılan ekonomik politikayı kabul etmek zorunda kalmaktadırlar. «Dışa açık liberal ekonomi» adı altında sıkı bir politika ve parasal önlemler uygulanmaktadır. Devalüasyon politikası, korumacı sosyalist programın bir yana bırakılması devletin gücünü ve inanılırlığını ve halkın demokratik bir rejimin işleyişine duyduğu güveni azaltmaktadır. Bazı toplumsal kesimler, ana sorunun bağımsızlık olduğunu ve bunun ancak zor yoluyla elde edilebileceğini düşünmeye başlamaktadırlar.

5. Döviz bunalımının artışı, ekonomide yasadışı bir kesimin oluşması, silah ve uyuşturucu kaçakçılığı, uluslararası silah Mafia'sının ülke içinde işlemesi yolsuzluğu ve çeşitli iç çelişkileri harekete geçirerek siyasal iktidarca denetlenmesi olanaksız bir durum yaratmaktadır.

Böylece bir yandan ekonomik durumun bozulması, bir yandan da ekonomik, toplumsal ve siyasal anarşinin ortaya çıkışı, ülkeyi çöküşe doğru götürmektedir.

6. Türkiye'deki bunalım dünya ekonomik bunalımının bir parçasıdır. Bunalım yalnızca bağımlılığın değil, çevreyle merkez arasındaki karşılıklı bir bağımlılığın sonucudur :

— Üçüncü Dünya'daki büyük kitlelerin satın alma gücü düştükçe ve bu ülkelerin pazarları daraldıkça, gelişmiş ülkelerin endüstrisi de dünya pazarındaki durgunluktan etkilenir.

— Gelişmekte olan ülkelerdeki «büyüme bunalımı» dünya bunalımıyla daha da artmaktadır. Gerekli olan malları ithal etmekte çekilen zorluklar ve iç pazarın daralması nedeniyle bu ülkelerde ortaya çıkan sanayi bunalımı işsizliği büyük ölçüde arttırmaktadır. Üçüncü Dünya ülkelerindeki işgücü fazlası gelişmiş ülkelere doğru göçü hızlandırır.

— Dünya pazarlarının daralması ve bazı gelişmiş ülkeler tarafından alınan korumacı önlemler Üçüncü Dünya ülkelerinin ürünlerini dünya kapitalist pazarlarına ihraç etmesini engellemektedir. Bu sınırlama ödemeler dengesi açığını arttırarak döviz bunalımını ağırlaştırmakta, sonuç olarak da bu ülkelerin güçlü paraya sahip piyasalardaki satın alma potansiyeli azalmaktadır.

7. «Dışa dönük» politika gelişmekte olan Üçüncü Dünya ülkelerini ihracatlarını dış pazarlara doğru döndürmeye itmektedir. Bu politikanın sonuçları da dünya pazarlarında rekabetin artması ve çevre ülkelerindeki ekonominin istikrarsız hale gelmesidir. Çünkü ekonomi yeniden düzenlenmeden girişilen ihracat ve üretimin artışı iç pazarı sarsarak bazı ürünlerin yokluğuna neden olmakta, enflasyonu körüklemektedir.

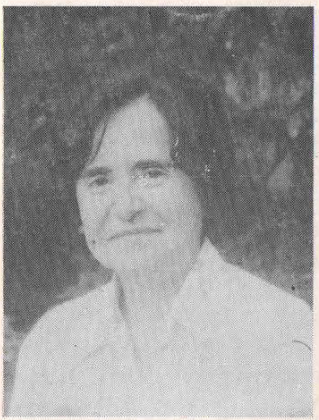
8. İç ve dış pazarlardaki çıkış noktalarına ve genel olarak da dünya bunalımının etkilerine karşı Üçüncü Dünya ülkelerinin endüstrisi bir durgunluk aşamasına girer: firmalar iflas eder, bazıları iş konusunda ağır sonuçlar verecek biçimde üretimlerini düşürür. Türkiye gibi ülkeler uluslararası kuruluşların öğütlerini dinleyerek bir sanayisizleşme sürecine girerler; üstelik bunun yanısıra serbest kalan iş gücünü başka alanlara kaydırmak için hiçbir önlem de almazlar. Bu durum, dünya işgücü piyasasında Üçüncü Dünya'nın işgücü üzerindeki baskıyı kaçınılmaz olarak arttırır.

9. Öte yandan gelişmiş ülkelerin endüstrisi bu-

nalım haline girdikçe, bu ülkelerin hükümetleri de göçü durdurmak için önlemler almaya başlamışlardır. Ancak tüm bu alınan önlemlerin dünya bunalımından, kimi Üçüncü Dünya ülkelerindeki ekonominin toptan gerileyişinden etkilenmeden nasıl uygulanabileceğini görmek de oldukça zordur.

10. Türkiye deneyimi, ekonominin liberalleşmesi programı yüzde yüz oranında uygulanırsa bir çevre ülkesinin çöküşe doğru gideceğini göstermiştir: Sanayi burjuvazisinin bir bölümü de dahil olmak üzere orta kesimleri hemen tümden silerek toplumda kesin bir sınıflandırmaya yol açmıştır. Üçüncü Dünya türü «stagflasyon» tehlikeli boyutlara vararak ülkenin ekonomik, toplumsal ve siyasal istikrarını bozmuştur. Borçlanma ve borç ödemeleri mekanizması bir çıkmaza girerek alacaklılarla borçlu devlet arasında anlaşmazlıklara neden olmuştur. Büyük halk kitleleri bu keskin bunalımın etkisi altında olduğundan iç çelişkiler de yoğunlaşmıştır.

Bu koşullar altında ekonominin çıkış yolu bulabilmesi güçleşmiş ve alternatif bir yolun seçilmesi de ivedi bir sorun haline gelmiştir. Bugünkü konjonktürde alternatif bir politikanın gerçekleştirilmesi iç toplumsal-siyasal yapıda kökten değişiklikler yapılmasını ve dünya kapitalist ekonomisinden kopmayı gerektirir. Kapitalizmin alternatifi sosyalizmse, ekonominin uluslararasılaştığı günümüz koşullarında bu rejimin gelişmekte olan bir ülkede gerçekleştirilmesi diğer ülkelerle işbirliğini gerektirecektir.

Yıldız Sertel 1923'de New York'da doğdu. Orta öğrenimini Türkiye'de yüksek öğrenimini London School of Economics'-de ve New York'da Colombia Üniversitesi'nde yaptı. 1950'de ailesiyle birlikte Türkiye'den ayrıldı. Paris ve Bakü'da araştırmalarını sürdürdü. Halen Paris'te Vincennes Üniversitesi'nde öğretim üyesi.

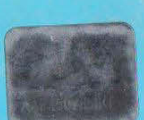
Yıldız Sertel'in kitabı, sadece verilen titiz bilgiler açısından değil, "yarı sanayileşmiş" ülkelerdeki periferik kapitalizmin teorik çözümlemesi bakımından da dikkate değer.

Samir Amin

Bu çalışma, gerek çağdaş Türkiye ekenomisi ve toplumu üzerine, genel bunalımın genel sorunları ile bağlantılı olarak incelerne yapmak isteyenleri, gerekse periferik kapitalist ülkelerdeki krizi incelemek isteyenleri ilgilendiriyor. Akademik ve bilimsel bir çalışma olması yanında, yeni çözümlemelerin gerçek öğelerini de kapsıyor.

Kostas Vergopulos

Kapak Baskısı Orhan Ofset Tel: 511 06 30

DEĞİŞİM
YAYINLARI
www.degisimyayinlari.com
Tel: 0264 278 56 39 Fax: 273 52
PTT Sk. Esnaf İşh. No:15 ADAPAZA